ЗБОРНИК РАДОВА
ВИЗАНТОЛОШКОГ ИНСТИТУТА
XLII

UDC 949.5+7.033.2+877.3(05) YU ISSN 0584–9888

INSTITUT D'ÉTUDES BYZANTINES
DE L'ACADÉMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

RECUEIL DES TRAVAUX

DE L'INSTITUT D'ÉTUDES BYZANTINES
XLII

BEOGRAD
2005

САДРЖАЈ — TABLE DES MATIÈRES

Зборник радова Византолошког института XLII, 2005.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines XLII, 2005

УДК: 930.24(4):94(497.2)(093.3)

Иван Билярски

ОТ МИФА К ИСТОРИИ
или
ОТ СТЕПИ К ИЗРАИЛЮ*

В статье рассматриваются концепции времени и истории в болгарском средневековом обществе, языческом и потом христианском, на основе Именника болгарских князей (ханов). Этот текст дошел до нас в поздных русских списках, находящихся в составе Еллинского и Римского летописца, где следует непосредственно за библейской Четвертой книгой Царств. Таким образом новокрещенные болгары приобщаются к библейской истории Человечества, смысл которой — Спасение людей.

В средневековой истории Болгарии можно выделить два периода, в каждый из которых основные черты общества и государства существенно отличаются, что определялось различиями в культурных и цивилизационных моделях. Речь идет о языческом периоде болгарской истории, охватывающем почти два столетия после установления власти хана Аспаруха на Балканах к югу от Дуная, и о периоде после Крещения (после 864 г.). Несмотря на столь важную перемену, происшедшую при хане Борисе I, в Болгарии не произошло резкого прерывания государственной традиции: сохранилась не только династия, но и сама государственная структура, которая просуществовала еще примерно полтора столетия вплоть до завоевания страны византийским императором Василием II Болгаробойцей. Однако несмотря на сохранение прежней государственности новое болгарское общество начинает осознавать себя как христианское. Это общество имеет иные цели и идеалы, от которых зависит построение новой политической и государственной доктрины, окончательно прерывающей связь с традициями евразийской степи и идентифицирующей себя с православным государством »византийского« типа. Таким образом, болгарское общество, по сути дела, уходит не только от языческой религии, но и от своей этнической сущности. Формируется славянская

---

* Я хотел бы поблагодарить Александре Димитровой и Вере Ченцовой за оказанную мне помощь.

народность, которая не имеет почти ничего общего с тюркоязычным степным народом, положившим начало государственной жизни и определявшим ее основные черты в первые столетия болгарской истории. От этого народа сохранился лишь этноним »болгары«.

Новая христианская и славянская идентичность потребовала выработки и нового понимания истории. С одной стороны, это новое понимание было связано с восприятием христианского линейного (или исторического) понимания времени, а с другой — оно шло по пути поиска способов включения новокрещенного народа в историю Спасения. Здесь я хотел бы представить некоторые наблюдения, относящиеся к восприятию времени и истории в меняющейся культурной и социальной среде болгарского общества, связанной с переходом от языческой религии протоболгар к православному христианству.

* * *

Конкретная задача, которая ставится в настоящем исследовании, состоит в прослеживании некоторых характерных проявлений концепции времени и истории у протоболгар и трансформации этих представлений в христианскую эпоху. Исчерпывающее исследование этой темы кажется непосильным в узких рамках статьи, что послужило причиной ограничения ее рассмотрением некоторых данных, содержащихся в »Именнике болгарских князей«, и определением того места, которое он занимает в сохранившихся списках. Следует напомнить давно известный факт, что интересующий нас текст дошел до нас только в поздних русских списках: в составе т. н. »Эллинского летописца« — сложного компилятивного летописного произведения, происходящего из южнославянской, условно говоря, »болгарской« среды.[1] Прежде всего хотелось бы обратить внимание именно на этот контекст, который, несомненно, вызывает особый интерес к этому памятнику. Но пока приходится с сожалением констатировать, что, по не зависящим обстоятельствам, мне не была доступна ни одна из рукописей »Эллинского летописца«, хотя, как представляется, именно доступ к сохранившимся рукописным спискам, возможно, позволил бы дать совершенно новое освещение поставленной проблемы.

Итак, »Именник болгарских князей« сохранился в трех списках:

— Уваровский № 1334 (10). В настоящее время хранится в отделе рукописей ГИМ в Москве. Рукопись написана на 432 листах, полууставом конца XV века. Большая часть ее включает »Эллинский летописец« (лл. 1–422), после чего следуют статьи, выписанные из Новгородской IV летописи.[2]

---

[1] *А. Попов*, Обзор хронографов русской редакции, т. II, г. 1, с. 19; *Архимандрит Леонид*, »Древняя рукопись«, Русский архивъ, 1889, 4 (апрель), с. 3 сл.

[2] *Архимандрит Леонид*, Систематическое описание славяно-российских рукописей собранія графа А. С. Уварова, часть третья, Москва, 1894, с. 25–26, № 1334 (10); *М. Н. Тихомиров*, »Именник болгарских князей«, Вестник древней истории, 3, 1946, с. 83.

— Список Синодального собрания № 280. Большой сборник, в лист, на 728 листах, написанный полууставом начала XVI века. Начало отсутствует, а имеющийся текст начинается с »*князи рустии*« и сказания папы Ипполита Римского об Антихристе. »Эллинский летописец« занимает основную часть сборника (л. 4–407). Интересно, что вслед за »Эллинским летописцем« здесь помещен перечень израильских и ромейских царей. После этого перечня в текст включены списки зависимых от Вселенской патриархии церковных кафедр (л. 411). За ними в рукописи следуют тексты других сочинений: Краткий летописец (до 1473 г.), послание патриарха Филофея (л. 426) и правила митрополита Кирилла (л. 428). Во второй части сборника содержится текст Новгородской IV летописи.[3] Очевидно, сам сборник возник в самом конце XV века, после 1496 г., что подтверждается как текстом статей о русских князьях, так и Кратким летописцем.

— Список Погодинского собрания № 1437 (хранится в Публичной библиотеке Санкт-Петербурга). Написан полууставом XVI века, на 240 листах.[4] По словам А. Попова, этот список вполне идентичен Синодальному, однако, он доводит повествование только до смерти императора Максимиана.[5]

Здесь я не буду подробно разбирать вопрос о том, как, когда и на каком материале был первоначально составлен »Именник болгарских князей«. Можно, как представляется, согласиться с утверждением В. Н. Златарского, что первоначальный вариант этого памятника был написан на греческом языке на камне и представлял собой эпиграфическую надпись.[6] Трудно ответить и на вопрос о том, когда и каким образом »Именник« был включен в состав »Эллинского летописца«, однако, можно с полной увереностью утверждать, что он появился на Руси уже в виде книжного памятника. Вероятно, перевод с греческого и изготовление протографа русской летописи были сделаны в Болгарии и, как указывают некоторые авторы, в преславском книжном центре царя Симеона I.[7] Само составление всемирной хроники, как и включение в нее определенных текстов и событий имеет важнейшее идеологическое значение и является показателем определенного отношения к внешнему миру и к его истории. Поэтому наши усилия будут направлены на освещение, повозможности, вопроса о месте »болгарских князей« во всемирной истории, в истории созданного Богом мира.

В. М. Истрин первым дал интересное объяснение заглавия интересующего нас летописца, которое гласит: »*Летописец Эллинский и Римский. Сия книгы списанны не из единех книг, но от различных, истинных, великих, по*

[3] *А. Попов*, Обзор хронографов русской редакции, т. I, Москва, 1866, с. 1; *Тихомиров*, »Именник болгарских князей«, с. 83. Тихомиров, по сравнению с Поповым, подчеркивает наличие различий.

[4] *Тихомиров*, »Именник болгарских князей«, с. 83.

[5] *Попов*, Обзор хронографов русской редакции, т. I, с. 1 сл.

[6] См.: *В. Н. Златарски*, »Болгарское леточисление«, Известия отдела русскаго языка и словесности Академии наук, 1912, т. XVII, кн. 2, с. 28 сл.

[7] *Архимандрит Леонид*, »Древняя рукопись«, Русский архив, 1889, 4 (апрель), с. 3–6.

исправлению многу. Моисеева истинная сказания. и от четырех царствии и от пророчества георгиева по истине изложена. и от ездры и от истории и от азмат азматских (=Песнь песней — И. Б.*) и от патаукиха (*= πεντάτευχος, — И. Б.*) и еще же от иоаннова гранографа и антиохийскаго иже вся эллинскыя акы бляди и сплетения словесь и капищь идольскыя требы приносимыя имы откуду и како беаше. сия книги писанны бытийскыя от тетровасилья*«.[8] Речь идет о следующих книгах: 1. Из Пятикнижия Моисеева и других ветхозаветных книг; 2. Из хроники Георгия Амартола; 3. Выписки из книги Ездры и других; 4. Из Иоанна Антиохийского (Малалы).[9] Все исследователи указывают, что »Именник« находится непосредственно за текстом IV Книги царств. К сожалению, я не располагаю детальным описанием рукописи Уваровского списка, однако А. Попов подробно описывает Синодальный список, подтверждая, что Погодинский в этой части ему полностью идентичен.[10] Кроме того, никаких отличий до сих пор не было отмечено также в отношении списка из собрания графа Уварова. Напротив, все авторы говорили об их полном сходстве, что дает основания исходить в данном случае из предположения и об идентичности контекста, в который включен интересующий нас памятник.

Итак, какие же тексты вошли в состав рукописи Синодального собрания? Здесь мне придется ограничиться только представлением конкретного контекста »Именника«. Поэтому начну не с начала сборника, а приведу лишь часть описания, сделанного А. Поповым:[11]

— л. 17r : о Моисеи пророце.

о Фараоне егда пусти сны израилеви

— л. 18r : О Руфии

— л. 19r : О Самуиле пророце. В этом разделе вкратце рассказывается о царе Сауле, о царе Давиде и о царе Соломоне, причем повествование начинается со следующих слов: »*Самоилъ же по повелению Господню помаза имъ Саола на царство, сына Кисова ...*«.

— лл. 19v–35v : С Ровоама начинаются выписанные целиком отрывки из III Книги царств (с главы XII до конца книги).

— лл. 36r–67r : »*Царство Д василии*«. Здесь приведена целиком IV Книга царств. В своем описанни А. Попов делает решительный вывод о древности славянского языка библейской книги, приводя соответствующие примеры.[12]

— л. 68r : »Именник болгарских князей«.

— л. 69r : отрывок из хроники Георгия Амартола о Навуходоносоре.

---

[8] *Попов*, Обзор хронографов русской редакции, т. I, с. 3–4.

[9] *В. М. Истрин*, »К вопросу о взаимоотношении Эллинских летописцев и Архивского (Иудейского) хронографа«, Изв. Отд. русского языка и словесности Академии наук, 1911, т. XVI, кн. 4, с. 141–150.

[10] *Попов*, Обзор хронографов русской редакции, т. I, с. 1.

[11] *Попов*, Обзор хронографов русской редакции, т. I, с. с. 21 сл.

[12] *Попов*, Обзор хронографов русской редакции, т. I, с. 25.

— л. 70v : рассказ о Валтасаре.

Этот контекст »Именника болгарских князей« весьма красноречив. Несомненно, составитель следовал библейскому изложению истории об установлении царства у народа Израилева: в сборник вошли повествование о деяниях пророка Самуила и перечисление царей, причем IV Книга царств приведена целиком. Непосредственно за ней в текст включен список имен болгарских ханов (князей), начиная с мифического Авитохола. После этого списка приведен рассказ о Навуходоносоре и о конце царств народа Израилева. Оказывается, впрочем, что эти царства »завершаются« болгарскими князьями. Хотелось бы особо отметить, что »Именник болгарских князей« не образует самостоятельную часть внутри »Эллинского летописца«, и, — не являясь частью хроники Георгия Амартола, — он, очевидно, бывает воспринимаем как элемент предыдущего библейского текста.

Какие же выводы можно сделать на основании этих наблюдений? *Во-первых*, »Именник болгарских князей« входит в состав текста какой-то всемирной хроники, использованной как образец при составлении в конце XV века на Руси »Эллинского и римского летописца«. *Во-вторых*, эта хроника была написана в Болгарии в X веке, в окружении царя Симеона I. *В-третьих*, »Именник болгарских князей« был включен в упомянутую хронику в качестве составной ее части и как окончание приведенной целиком IV Книги царств, вследствие чего болгарские владетели оказались в ряду царей народа Израилева.

Вне сомнения, все это является выражением определенного отношения к всемирной истории и к месту в ней болгар. В последующем своем изложении я сделаю попытку разъяснить свой тезис о том, что понимается под этим отношением. Чтобы покончить с предварительными наблюдениями, вернусь к первоначальной теме настоящего исследования, а именно, к концепции истории как концепции времени и мира. Эти концепции у язычников и христиан не только различны, но и полностью противоположны. Поэтому одновременное присутствие этих противоположных концепций в самом тексте »Именника« и в том контексте, в котором он дошел до нас, дает нам прекрасную возможность проследить те пути, по которым язычники-протоболгары восходили к осознанию самих себя как христианского народа и Нового Израиля, а также выяснить, каким образом протоболгары приобщаются к постижению христианского времени и истории.

* * *

Связь понимания времени с религией — т.е. с ценностями, которые определяют облик определенного человеческого общества — не подлежит никакому сомнению. Календарь — это фактор религиозной культуры, который обеспечивает прорыв священного в профанное и, таким образом, задает ритм жизни как человека, так и общности, обеспечивая одновременно и их смысл и, в

некотором отношении, их реальность, действительность. Надо обратиться вновь к вопросу о времени и о его понимании, которое можно определить как культурно-религиозный феномен, поскольку и сам процесс достижения определенной общностью самоидентификации нельзя рассматривать вне религии. Здесь вряд ли необходимо останавливаться подробно и обсуждать две концепции времени, которые, в общем, можно свести к определению времени либо как циклического (мифологического), либо как линейного (исторического).[13] Видимо, выделять их в чистом виде можно только путем умозрительной абстракции, и их совместное существование как на протяжении отдельных эпох, так и в сознании отдельных людей несомненно. В данном случае следует обратить внимание на проблему религиозной сущности как циклического (это бесспорно!), так и исторического, линейного времени.[14] В связи с этим хотелось бы вкратце остановиться на вопросе о различии священного и профанного времени, что особенно характерно для мифологического мышления.

Как известно, мифологическое сознание связано с осмыслением мира при помощи текста, рассказа, *мифа*, который сообщает нам об организации космоса, его »реализации«, »осуществлении«, появлении в некоем первоначальном времени. Это первоначальное время и случившееся в нем событие непрерывно повторяется для того, чтобы поддерживать »реальность« мира, его гармонию. Это, в общем, и есть победа космоса, победа порядка над хаосом, осуществленная одним богом или культурным героем и дающая начало мира и времени. Как уже было сказано, этот текст или миф повторяется циклически, он проигрывается через определенные периоды времени, таким образом, чтобы поддерживать гармонию мира, непрерывно преодолевая хаос. В этом смысле каждый ритуал — всегда одно и то же священное событие, случившееся в то же самое первоначальное священное время, прорвавшееся в профанном времени профанного мира. При линейном времени в чистом его виде такая повторяемость отсутствует, что, однако, не означает отсутствия прорыва священного в профанном или отсутствия понятия священного времени. Напротив, здесь я попробую доказать, что сама история священна.

Вне сомнения, исторически линейное время связывается с иудейской религией, через которую оно переходит в христианство. Действительно, невозможно искать в иудейской религии или в христианстве священное время, представляющее осуществление мифического текста в рамках мифического сознания. Священное в них осуществляется в рамках самих причинно-следственных связей линейного времени. В этом смысле сама история священна, что становится очевидным при чтении Священного Писания. История еврейского народа — это история Завета, заключенного между ним и Господом. У избранного Божьего народа нет другой истории кроме истории Завета, его

[13] *Б. А. Успенский*, »История и семиотика (Восприятие времени как семиотическая проблема)«, ID., Избранные труды, т. 1, Москва, 1996, с. 9–70

[14] В этом смысле я не могу согласиться с утверждением об определенно нерелигиозном характере линейного времени.

заключения, соблюдения или нарушения в действиях, из-за которых можно получить благодать и защиту или же подвергнуться наказанию. Кроме этой священной истории у евреев нет никакой другой. Гармония мира у них не зависит от повторения или осуществления какого-то предвечного мифа. Даже сам Завет не предвечен, и его заключение можно точно определить во времени, используя разные календарные системы или в связи с определенными событиями всемирной истории. Таким образом, оказывается, что история евреев — это их священная история, а книги Ветхого Завета рассматриваются и как история еврейского народа, и как история Завета, заключенного между ним и Богом.

Подобная концепция близка и христианству, происходящему из иудейской религии. Здесь нужно упомянуть, что празднование Пасхи, Рождества и других христианских или иудейских праздников — это только чествование, отмечание определенных дат, но не осуществление какого-то предвечного события. Особо следует подчеркнуть, что и Исход из Египта, и обретение Земли Обетованной, и вавилонский плен, и Рождение Спасителя, и Его Воскресение — это неповторимые исторические события, несмотря на то, что случились они с участием Божьей десницы. Для христиан история мира воплощает историю Спасения, совершавшегося в мире и во времени. В этом Спасении смысл истории[15] и основа каждого христианского изложения всемирной истории.

Здесь хотелось бы сравнить историю с зеркалом, в котором данная общность рассматривает себя, пытаясь установить или поддержать свое самоосознавание. Именно в ее осмыслении или изложении оба взгляда на время приведут нас к совершенно разным результатам. Мифологическому сознанию следовало бы отвергнуть идею о причинно-следственных связях в ходе событий и создать цельный, завершенный, гармоничный мир, в котором события проявляются с периодическим повторением некоего предвечного текста. В нем нельзя искать разницу между мифом и действительностью, поскольку она не существовала. Каждое событие будет действительным только если оно принадлежит мифу, а миф будет присутствовать в каждом из изложенных событий. Таким образом, »история« принимает форму эпоса, в котором каждая битва — космическое сражение, каждое сотворение — Сотворение мира, каждый родоначальник — Родоначальник и Творец. Это дает возможность обособить изложение истории рамками более узкой общности, которая сможет идентифицироватся с понятием »гармонии« и изолировать себя от окружающего хаоса, причем эта общность всегда »родовая«, всегда связанная с этносом, родом и родоначальником.

С другой стороны, христианская история — это история Спасения, Нового Завета. Смысл этой истории — в будущем, в исполнении этого Завета, что связывается с повторным приходом Спасителя в мир, с концом света и Страшным судом над человечеством. Таким образом, Новый Завет продолжает Ветхий, который также является неотделимой частью христианской истории. В

---

[15] *Н. Бердяев*, Смысл истории, Обелиск, Берлин, 1923.

этом смысле ее начало совпадает с историей еврейского народа, а время от Воплощения Спасителя и далее оказывается рядом событий, относящихся к пути к Спасению и не имеющих никаких этнических характеристик. Поэтому народ, который идентифицируется через понимание времени в христианской истории, видит себя в ней не просто как этнос, но как народ Нового Завета, новый Избранный народ, Новый Израиль.

* * *

Этот процесс имеет свои особые черты у народов, принадлежавших к Восточному Христианству, поскольку в их представлениях происходит отождествление Избранного народа и народа Империи — ромеев. Очевидно, что основные события христианской истории в течение последних 2000 лет были связаны с Римом и империей. Именно в ее границах в правление Октавиана Августа рождается Спаситель — факт, который специально подчеркивается в исторических и в чисто церковных текстах. Поэтому языческая Римская империя и ее император освящены Его присутствием.[16] Империя может оказываться и гонительницей христиан, но именно в ее недрах развивается и побеждает их учение и их вера. Торжество христианства во времена св. царя Константина Великого представляется нам торжеством христианства во всем мире. Таким образом, империя превращается в ту священную структуру, в которой развивается история Спасения, и в которой обитает Новый Израиль. Священная Империя отражает священный Божий порядок на Земле[17] и в этом смысле охватывает весь истинный христианский мир, всю ойкумену.

Несомненно, болгары находятся (во всяком случае начиная с IX века) в культурной среде Восточного Христианства, под сильным влиянием Константинополя. В настоящем исследовании я попытаюсь проследить, как переход болгарского общества от язычества к Христианству влияет на его восприятие времени и истории. Иными словами, будет затронут вопрос о том, как варварский народ превращается в часть народа Нового Завета, в Нового Израиля.

Протоболгары переходят Дунай и останавливаются в Мизии, не прерывая своих уже сформировавшихся традиций не только в своей протогосударственной организации, но и в области религии, культа и связанного с ними календаря. Этот календарь уже был объектом множества исследований,[18] и я здесь остановлюсь

[16] *Б. А. Успенский*, »Восприятие истории в Древней Руси и доктрина 'Москва — Третий Рим'«, ID., Избранные труды, т. I, с. 96 (см. и примеч. 39 и 40).

[17] *Iv. Biliarsky*, Hierarchia. L'Ordre sacré. Etude sur l'esprit romaïque, Fribourg/Suisse, 1997, p. 11 suiv.

[18] *J. Marquart*, Die Chronologie der alttürkischen Inschriften, Leipzig, 1898; *J. Mikkola*, „Die Chronologie der türkischen Donaubulgaren“, Journal de la Societé Finno-Ougrienne, t. 30, Helsingfors, 1914; *O. Pritsak*, Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren, Wiesbaden, 1955, S. 19 sq.; *М. Москов*. Именник на българските ханове (Ново тълкуване), София, 1988; *Дж. Бъри*, »Хронологичния цикъл на българите«, — Минало, 1910, N. 4, с. 383–399; *Е. Георгиев*,

только на некоторых собственных наблюдениях, связанных с пониманием времени и истории протоболгар. Речь идет о двенадцатилетнем цикле,[19] в котором каждый год носит имя определенного животного. Годы в нем делятся на месяцы, обозначенные порядковыми числительными. Таким образом, дата определяется указанием имени животного-эпонима года и очередности месяца. Наблюдения, относящиеся к системе хронологии, дают возможность сделать определенные заключения относительно самого понимания времени у протоболгар. Это повторяющиеся циклы мифологического сознания, которые в первую очередь посредством своих астрологических особенностей[20] задают ритм ритуалам, верованиям и всей жизни протоболгарского общества.

Понятие времени у протоболгар дает ключ к пониманию их мировоззрения и концепции универсума, в котором они живут. Это понятие можно было бы назвать языческим, т. е. определяющимся их языческой верой, в которой, как и у всех тюркских народов, существует уранический бог, господствующий над миром и людьми. В связи с задачей данного исследования интересны прежде всего представления об истории, т.е. обо всем, что происходило или происходит в »универсуме«, сохраняя его таким, каков он есть. Как представляется, обнаружить конкретное проявление циклического понимания времени в представлениях протоболгар об истории можно и в тексте »Именника болгарских князей (ханов)«, который, собственно, является также и единственной летописью, сохранившей данные о протоболгарском календаре. Задача состоит прежде всего в том, чтобы найти сведения о существовании в историческом (условно говоря) мышлении протоболгар представления об обособлении больших циклов, после которых все возрождается и обретает новое начало. Речь идет о так называемых »эрах«, представления о которых присущи, в первую очередь, мифологическому сознанию, и которые тесно связаны с идеей непрерывного преодоления хаоса и повторения предвечного события, с которого начинается мир.[21]

Начну с »начала истории«, которое, судя по »Именнику«, является сугубо мифологическим. В этой связи стоит обратить внимание на двух первых упомянутых в списке владетелей, а именно, на Авитохола и Ирника из рода Дуло.[22] Первый из них, согласно »Именнику«, жил триста лет, и его

»Прабългарското летописание« — Изследвания в чест на М. Дринов, София, 1960, с. 369–380; *Й. Микола*, »Тюркско-болгарское леточисление«, Известия Отдела русского языка и словесности Академии наук, 18, 1913, N. 1, с. 243–247; *К. Иречек*, »Й. Микола, Тюркско-болгарское леточисление. Рецензия«, Минало, 1914, N. 2, с. 81–88; *Я. Тодоров*, »Източноазиатския животински цикъл от гледище на астрологическите вярвания. (Към въпроса за Именника на българските ханове)«, Годишник на Софийския Университет, Историко-филологичен факултет, 39, 1924–1943, N. 1; *Г. Фехер*, »Именникът на българските ханове — леточислението на прабългарите«, Годишник на Народния музей, 1922–1925, N. 7, s. 237–313.

[19] Не совсем ясно, объединялись ли они в большие циклы, например, в шестидесятилетние.

[20] *Москов*, Именник…, с. 77–79.

[21] *M. Eliade*, Le mythe de l'éternel retour. Archétypes et répétition, Paris, 1949, p. 11–12, 63–65, etc.

[22] *Москов*, Именник…, с. 19–20.

царствование началось в году ’дилом твирем’, т. е. в девятый месяц года змеи. Ирник же, который, по-видимому, был его наследником, жил сто пятьдесят лет, а год его воцарения также был ’дилом твирем’. Оба правителя происходили из рода Дуло и, очевидно, являлись отцом и сыном, хотя этот факт в тексте особо не упомянут. Следующие владетели в списке представлены гораздо реалистичнее (при всей условности в данном случае этого определения), причем годы их жизни значительно сокращаются, а начиная с правителя по имени Гостун (третий в списке) из рода Ерми власть рода Дуло перерывается.[23]

Итак, кем были Авитохол и Ирник? В исторической науке царит почти полное единодушие в отношении отождествления этих лиц с гуннским вождем Аттилой и его сыном Ернахом.[24] Следовало бы, впрочем, уточнить, что речь идет об их мифологизированных образах.[25] Но в данном случае более важным представляется то, что эти два правителя оказываются в роли творца-родоначальника (основателя рода), который, как мы уже сказали, циклически появляется из своего предвечного сакрального времени, чтобы внести порядок в хаос и дать новое начало миру. Что дает основание для такого утверждения? В первую очередь, надо обратить внимение на то, что продолжительность жизни обоих невероятна в сравнении с продолжительностью жизни обыкновенных людей. Важное значение имеет и то, что продолжительность жизни этих государей совпадает с годами их царствования, что можно рассчитать путем деления лет их правления на число лет в цикле.[26] Это еще более мифологизирует их личности и представляет »рожденными царями«: один из интересных вариантов представлений о »родоначальнике-творце«.

Хотелось бы особо обратить внимание на дату прихода к власти Авитохола и Ирника. Понятно, что речь идет об одной и той же дате: ’дилом твирем’. Годы жизни и царствования Авитохола — 300 лет, — кратны двенадцати, что позволяет путем простого деления вновь получить тот же год, ’дилом’, входящий в двенадцатилетний цикл. Однако вряд ли с той же

[23] *Москов*, Именник…, с. 20.

[24] *J. Marquart*, Die Chronologie der alttürkischen Inschriften, S. 72–78; *А. Бурмов*, »Въпроси из историята на прабългарите«, Годишник на Софийския университет, Историко-филологически факултет, 1948, 2, с. 6; *Москов*, Именник…, с. 144–175. Contra: *J. Mikkola*, „Die Chronologie der türkischen Donaubulgaren“, SS.23–24; *B. von Arnim*, „Wer war Авитохолъ? (Zur Fürstenliste)“, Сборник в честь на проф. Л. Милетичъ, София, 1933, p. 573–577; *Pritsak*, Fürsteinliste…, p. 35–37.

[25] Ряд авторов, однако, не соглашаются понимать эти образы как полностью мифологические, стремясь найти в них реальную историческую основу. Подобной основой могло быть только сохранившееся предание о сосуществовании протоболгар с западными гуннами — см. *Каймакамова*, »Именник«, с.18 сл.

[26] В тексте ясно сказано, что »Авитохол жил 300 лет«, и все исследователи считают ’дилом твирем’ годом его воцарения (ведь так происходит со всеми остальными правителями списка). Поскольку Ирник начинает свое царствование в год ’дилом’, то следует, чтобы годы царствования Авитохола были кратными 12-ти и в данном случае это именно так, поскольку 300 является кратным 12-ти. Таким образом, оказывается, что ровно через 25 двенадцатилетних циклов наступает вновь год ’дилом’, когда наследник Авитохола занимает престол. Из этого можно заключить, либо что годы жизни и царствования двух правителей совпадают, либо речь идет о двойном совпадении, при котором ’дилом’ является началом другого числа (меньше 300), тоже кратного 12-ти.

легкостью можно объяснить указание на приход к власти Ирника также и в тот же самый месяц: ’твирем’.[27] Совпадение и года, и месяца не может быть случайным, тем более, что в рамках циклического времени, в сущности, речь идет не о совпадении, а о той же самой дате. Напрашивается вывод, что Авитохол и Ирник воцарились-родились в одно и то же время, несмотря на то, что в тексте прямо указано, что правление Авитохола длилось 300 лет, и что Ирник воцарился после него. Едва ли возможно получить более убедительное доказательство мифологического представления о времени у протоболгар!

Понятно, что мифические цари-родоначальники представлены здесь в своем мифически-священном и предвечном времени, которое, в сущности, не течет. Судя по календарю, датировка »дилом твирем« только доказывает его прорыв в профанное время земных людей. Предвечные родоначальники, которые здесь названы именами Аттилы и его сына, снова появляются для того, чтобы дать начало ряду ханов. Так начинается очередной цикл, очередная эра, которая снова вносит порядок в хаос земной жизни.

Чтобы раскрыть смысл второго цикла или эры, следует обратить внимание на то, каким образом само родословие владетелей представлено в тексте. Прежде всего следует подчеркнуть то, что для родовой памяти центральноазиатских народов познание и изучение родословия всегда имело особое значение.[28] Данные »Именника« и имеющиеся в распоряжении ученых надписи дают основание считать, что исключения не составили и протоболгары. Здесь не место подробно останавливаться на этом вопросе, но нельзя не обратить внимание на особое значение рода Дуло.[29] Очевидно к нему принадлежали как владетели Старой Великой Болгарии, так и первые владетели Дунайской Болгарии. Принадлежащими к роду Дуло считаются, впрочем, и мифические родоначальники Авитохол и Ирник. Разумеется, вряд ли можно предполагать существование какого-то родословия, восходящего ко временам Аттилы. Представляется, что в этом случае составитель текста намеревался не просто подчеркнуть родство мифического родоначальника с первым владетелем, приведшим протоболгар в Мизию. Его цель состояла не только в том, чтобы возвысить род хана, но и в том, чтобы обозначить начало нового цикла истории, который начинается именно с хана Аспаруха и установления власти болгар к югу от Дуная.

Согласно мнению большинства исследователей, »Именник« составлен из двух частей, одна из которых написана при хане Аспарухе, а другая — целиком

---

[27] Разумеется, можно предположить и другой вариант, в котором порядковые числительные не являются наименованиями месяцев, а какой-то дополнительной классификацией лет, включающей циклы, превышающие двенадцатилетние, как это было, например, в Китае. Более подробное изучение календаря, однако, выходит за рамки настоящего исследования.

[28] *Рашид-ад-Дин*, Сборник летописей, Москва–Ленинград, 1952, т. I, с. 153; *Гумилев*, Древние тюрки, Москва, 1993, с. 21.

[29] *Liu Mau-tsai*, Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T’u-küe), Buch I, Wiesbaden, 1958, S. 170, 221, 258, 605, 656 (cite: “To-lu”); *Pritsak*, Fürstenliste…, S.61 sq.; *Каймакамова*, »Именник«, с. 20 сл.

или посредством внесения дополнений, — во второй половине VIII-ого века.[30] Несомненно то, что после Безмера (он стоит пятым по очередности в списке болгарских князей) подводится определенный итог и в отношении правивших владетелей, и в отношении лет их правления. Следует обратить внимание на одну весьма любопытную отсылку к современности: »*тожде и доселе*«. После этого начинается новый цикл, причем вновь с рода Дуло, к которому принадлежал и хан Аспарух. Согласно тексту, он царствовал продолжительнее всех, кроме мифических Авитохола и Ирника. Даже не принимая во внимание исторические данные, содержащиеся в последующем перечислении болгарских правителей, есть все основания предполагать, что начало правления этого хана и приход болгар в Мизию автор »Именника« считает и началом новой эры, нового цикла, воспринимаемого именно в рамках мифологического представления о времени.

Предложенные выше наблюдения, как и данные других источников, которые не являются предметом настоящего исследования, дают возможность обозначить некоторые черты бытовавших в языческом болгарском обществе представлений о времени и истории. Как уже упоминалось выше, эти представления ограничены рамками этноса и подчинены мифологическому или космологическому сознанию язычника. История в них замкнута в рамках одного племени, где родоначальник представлен в образе вечно возвращающегося культурного героя, победителя хаоса и творца мира. Именно таковы первые правители болгарского государства и этноса: как и у других тюркских народов, их корни надо искать у западных гуннов и их вождя Аттилы. Первые цари-основатели появляются ex nihilo;[31] они рождаются чудесным образом[32] и царствуют на протяжении столетий,[33] чтобы выполнить свою миссию. Именно так они, как и некоторые из их наследников, реализуют то вечное возвращение, которое дало в Предвечности начало мира и которое поддерживает его гармонию. Таким образом начало народа сливается с началом мира в то священное время, которое было прежде всех времен и повторяется циклически, чтобы воссоздавать вновь каждое новое начало.

---

[30] *Mikkola*, „Die Chronologie der türkischen Donaubulgaren“, p. 10; *Pritsak*, Fürstenliste…, p. 13–14,35 sq., 47.; *Москов*, Именник…, с. 38 suiv.; *Каймакамова*, »Именник«, с. 29.

[31] См., в связи с этим, также легендарное представление »о брошенном ребенке«, которое приведено Болгарской апокрифической летописью в повествовании о царе Испоре. — *В. Тъпкова-Заимова*, *А. Милтенова*, Историко-апокалиптичната книжнина във Византия и в средновековна България, София, 1996, с. 196; *Ив. Венедиков*, Медното гумно на прабългарите, София, 1983, с. 47–62; *Iv. Biliarsky*, “La fondation de villes et l’organisation de l’Univers (selon les inscriptions protobulgares et la littérature eschatologique)”, Initia Urbis, Da Roma alla Terza Roma, 1997 (в печати).

[32] Как это было в случае с »сыновьями вдовы«, а также и в уже упомянутом повествовании о »подброшенном ребенке« — *В. Тъпкова-Заимова*, *А. Милтенова*, Историко-апокалиптичната книжнина във Византия и в средновековна България, София, с. 196–197.

[33] Так, не только в »Именнике«, но и в Болгарской апокрифической летописи царь Испор царствует 172 года, царь Изот — сто лет и три месяца и т. д. См.: *В. Тъпкова-Заимова*, *А. Милтенова*, Историко-апокалиптичната книжнина във Византия и в средновековна България, София, с. 196.

* * *

Одновременно с этим хотелось бы указать и на одно интересное наблюдение, которое можно сделать на основе текста »Именника«, являющегося не только важнейшим свидетельством мифологического темпорального мышления протоболгар, но и как бы тем мостом, который позволяет проследить переход к созиданию новой имперско-христианской идентичности и к восприятию еврейско-христианской концепции времени и истории. Речь идет о том, каким именно путем и в какой рукописной традиции текст этого памятника дошел до наших дней. Издавший этот текст в прошлом веке русский ученый А. Н. Попов обнаружил его в составе »Эллинского и римского летописца«.[34] Сам издатель высказывает мнение, что при составлении этого русского хронографа, вероятно, использовались и болгарские летописи.[35] Для настоящего исследования интересен тот факт, что этот наиболее яркий памятник государственной идеологии языческой Болгарии был включен в качестве составной части в христианскую летопись, которая сама по себе является синтетическим выражением христианского понимания времени и истории. Таким образом, языческий мифологический текст, сообщающий о священных событиях, совершившихся в священной предвечности родоначальников и культурных героев, стал составной частью христианской священной истории, истории Спасения.

Интересно и то, где именно находится упомянутый текст. Как уже было сказано выше, сам »Эллинский и римский летописец« состоит из частей разного происхождения. Это прежде всего библейские тексты, а также части хроник Георгия Амартола и Иоанна Малалы. »Именник« находится во второй части Летописца, где он помещен непосредственно после библейской IV Книги царств и даже считается некоторыми авторами как бы ее продолжением.[36] Как уже упоминалось, существует и весьма интересное утверждение, что интересующий нас текст появился в составе Летописца (но, разумеется, не в канонических библейских книгах) еще во времена царя Симеона I, в начале X века.[37] Во всяком случае кажется ясным, что на Руси текст »Именника« появился именно как книжный, а не как эпиграфический памятник. Итак, можно констатировать, что текст »Именника« был включен в летопись в качестве части IV Книги царств или непосредственно после нее.

Следует отметить, что предположение о том, что »Именник болгарских князей« в составе »Эллинского летописца« являлся частью библейской IV Книги царств был выдвинут еще Б. фон Арнимом. Цель его исследования, однако, была совершнно отличной от моей: суть ее состояла в попытке

---

[34] *А. Н. Поповъ*, Обзоръ хронографовъ русской редакции, Москва, 1866, с. 25–27; *М. Н. Тихомиров*, »Именник болгарских князей«, Вестник древней истории, 3, 1946, с. 81–90; *Каймакамова*, »Именник«, с. 7–8; Von Arnim, “Wer war Авитохолъ?”, S. 573 sq.; *Pritsak*, Fürstenliste…, S. 12 sq.

[35] *А. Н. Поповъ*, Обзоръ хронографовъ русской редакции, с. 58–66.

[36] *B. von Arnim*, Wer war Авитохолъ?, S. 574; *Москов*, Именник…, с. 18.

[37] *B. von Arnim*, Wer war Авитохолъ?, S. 575; *Pritsak*, Fürstenliste…, S. 13–14.

отождествить упомянутого на первом месте в списке болгарских правителей Авитохола с реальным историческим лицом.[38] Представляется, однако, что значение определения места »Именника« в тексте Летописца гораздо важнее, потому что оно дает возможность проследить механизмы смены мировоззрения болгарского общества, осуществленного после Крещения. В данном случае имеется в виду изменение трех существенных концептуальных элементов этого мировоззрения: представлений об истории и связанного с ним представления о времени, а также понятия народа и государства.

Включением князей (ханов) в ряд царей Израиля и Иудеи болгарская священная история приобщается к библейскому тексту, что является частью процесса присоединения болгар к общей иудео-христианской истории. История степного народа, кочевого тюркского племени, связывается с историяй Завета и Спасения, которая является также и священной историей народа Израилева и, после воплощения Слова, всего Человечества. Таким образом, протоболгары покидают мир своей мифологии, своих богов, культурных героев и предков, циклически появляющихся с целью установить прядок в профанном мире. Они уже становятся составной частью причинно-следственной цепи, которая началась с Сотворения, прошла через ветхо- и новозаветные события, через Воплощение и Распятие, чтобы закончить Вторым Пришествием и Страшным судом. Здесь хотелось бы вновь подчеркнуть, что таким образом болгары не только обретают новые представления об истории и времени, но и приходят к новой самоидентификации в качестве христианского народа. Включение болгарских ханов в ряд библейских царей Израиля и Иудеи, в сущности, означало то, что неофиты-болгары также становились избранным Божьим народом, являясь *Новым Израилем* и — что особенно важно — народом Священного Царства, каким были римляне или ромеи, тем народом, которым, по сути, являлись все истинные православные христиане.[39]

* * *

Итак, обобщая сделанные в ходе исследования наблюдения, хотелось бы указать на следующие важные заключения. В языческий период до Крещения болгарское общество и болгарское государство живет в своем собственном языческом мире, в своей собственной истории и времени. Понимание в этом обществе истории и времени характеризуется не только представлениями о циклической смене лет, но и о больших циклах, эрах, приход каждой из

---

[38] *B. von Arnim*, Wer war Авитохолъ?, S. 573–575.

[39] По окончании работы над основной части настоящего исследования я получил возможность познакомиться с последней книгой *Б. А. Успенского* (Борис и Глеб: Восприятие истории в древней Руси, Москва, 2000, 124 с.), которая стала доступна мне благодаря любезности автора. В этой книге он пришел к сходным заключениям, основанным на гораздо более обширном и богатом материале, относящемся к вопросу о восприятии истории и формировании идентичности в христианской Руси. Это является еще одним доказательством сходства этих процессов у православных народов.

которых всегда является новым началом — началом, повторяющим, по существу, гармонизацию мира мифическими родоначальниками или культурными героями, победителями хаоса. Это история созидала и поддерживала племенное самоосознавание протоболгар, представляла им их собственное прошлое, и, в каком-то смысле, вносила порядок в их настоящее, давая представление и о будущем. Речь идет об обществе замкнутом и всматривающемся в себя, горизонт представлений которого определяется далекими, но все-таки обозримыми горизонтами евразийской степи. Основным источником сведений об этой эпохе, о ее духовности и о ее концепциях времени и истории является »Именник болгарских князей (ханов)«.

Крещение болгарского народа, осуществленное в середине IX века, и превращение христианства в государственную религию приносят с собой новое понимание мира, времени и истории. Пределы племенной ограниченности оказываются разбиты не только в пространстве — поскольку Бог создал весь видимый мир и придал смысл его существованию, — но и во времени. Оно уже не ограничено циклическим преодолением хаоса профанного мира при помощи повторения священного предвечного текста, а представляет собой непрерывную линию неповторимых событий, начатую в момент сломившего вечность Сотворения, которая должна завершиться вновь в этой вечности после Второго пришествия Спасителя. Таким образом, история народа вписывается в этот непрерывный ряд событий, ведущих к ее истинному смыслу — Спасению. Так, при помощи этой новой истории ломается и старая племенная идентичность с тем, чтобы достигнуть нового самосознания народа Спасения, Избранного народа Божьего, Нового Израиля. В качестве одного из мостов, позволяющих перейти к этой новой идентичности и к новому пониманию времени, вновь используется »Именник«, через который болгарские владетели языческой эпохи присоединяются к ряду библейских царей Израилевых, символически включая болгар в историю Спасения.

Иван Биљарски

ОД МИТА КА ИСТОРИЈИ ИЛИ ОД СТЕПЕ КА ИЗРАИЉУ

Истраживање је посвећено концепцији времена и историје у бугарском средњовековном друштву. Две велике епохе у историјском развоју оновремене Бугарске — паганска и хришћанска — непосредно утичу на образовање идентитета средњовековног човека, који је, са своје стране, тесно повезан са поимањем времена, историје и смисла историје. Основни задатак истраживања је представљање механизма мењања концепције времена, карактеристичног за паган-

ско бугарско друштво, у хришћанско схватање историје. При томе, ослонац истраживања углавном почива на анализи најзначајнијег текста који је остао из паганске Бугарске — Именика бугарских кнежева (ханова). Текст је дошао до нашег времена преко познијих руских спискова владара, који се налазе у саставу тзв. *Хеленског* и *Римског летописца.* У тој рукописној традицији овај текст долази непосредно после *Четврте књиге Царстава* и практично представља њен наставак. На тај начин новопокрштени Бугари прикључују се библијској историји човечанства, која почиње *Стварањем,* пролази кроз *Прводни грех* и историју изабраног народа Божјег — *Израиља,* затим кроз *Оваплоћење* и *Страдања Христова* и завршава се *Другим доласком* и *Страшним судом.* То је историја света чији је смисао *Спасење* и коју степско племе Бугара улази прикључивањем својих кнежева низу краљева Израиља и Јудеје.

Зборник радова Византолошког института XLII, 2005.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines XLII, 2005

UDC: 937 (093)

Дејан Џелебџић

Η ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΗ ΡΩΜΗ ΣΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΚΕΨΗ ΤΟΥ ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΥ*

Στο Βυζάντιο το ενδιαφέρον τόσο για την ιστορία της δημοκρατικής Ρώμης και των αρχαίων ελληνικών δημοκρατικών πόλεων, όσο και για τα πολιτειακά τους συστήματα ήταν πάντα αμυδρό. Από μια πρώτη ματιά το ίδιο ισχύει και για την *Ἱστορία Σύντομο* του Μιχαήλ Ψελλού. Στο παρόν άρθρο εξετάζεται αν η δημοκρατική Ρώμη επηρέασε την πολιτική σκέψη του Ψελλού.

Οι γνώσεις των Βυζαντινών για την παλαιότερη ιστορία βασίζονταν κυρίως στα χρονικά τύπου *ἀπὸ Ἀδὰμ* ή *ἀπὸ κτίσεως κόσμου*. Τα χρονικά αυτά μπορούν μεν να διαφέρουν σε λεπτομέρειες, αλλά τα βασικά χαρακτηριστικά τους είναι κοινά: η χριστιανική κοσμοθεωρία, τα κυρίαρχα θέματα, η διάρθρωση και κατανομή του υλικού, οι πηγές.[1] Ένα από τα βασικά αυτά χαρακτηριστικά είναι και ότι στο επίκεντρο του ενδιαφέροντός τους βρίσκεται η ιστορία των ανατολικών Αυτοκρατοριών, η ιστορία των Ιουδαίων και έπειτα των Χριστιανών, όπως και η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία και στο τέλος, βέβαια, η Αυτοκρατορία της Νέας Ρώμης. Οι χρονογράφοι συχνά έκαναν λόγο για την ελληνική και τη ρωμαϊκή μυθολογία, τον Τρωικό πόλεμο, τη φυγή του Αινεία από την Τροία και την ίδρυση της Ρώμης. Όμως, για τις αρχαίες ελληνικές πόλεις– κράτη το ενδιαφέρον τους ήταν πάντα αμυδρό. Το ίδιο ισχύει και για τη δημοκρατική περίοδο της ρωμαϊκής ιστορίας,[2] με μία μόνο εξαίρεση, την

* Με το θέμα αυτό πρώτα ασχολήθηκα το 2003 στη μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία "*Ιστορία Σύντομος* του Μιχαήλ Ψελλού", που εκπόνησα κατά τη διάρκεια των μεταπτυχιακών σπουδών μου στο Πανεπιστήμιο Αθηνών υπό την επίβλεψη του καθηγητή Α. Μαρκοπούλου. Θα ήθελα από την θέση αυτή να τον ευχαριστήσω για τη βοήθεια που μου προσέφερε τότε, όπως και για τις παρατηρήσεις που έκανε για το παρόν άρθρο. Εννοείται ότι τα λάθη που παρέμειναν είναι δικά μου.

[1] Βλ. γενικά *H.Hunger*, Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner I, München 1978, 243–504 (ελληνική μετάφραση Βυζαντινή λογοτεχνία Β′, Αθήνα [2]1997, 13–364) Χρήσιμες πληροφορίες ιδιαίτερα για τις πηγές των χρονογράφων στο *Α. Φ. Μαρκόπουλος*, Η χρονογραφία του Ψευδοσυμεών και οι πηγές της [διδακτορική διατριβή], Ιωάννινα 1978 και *Elizabeth M. Jeffreys*, The Attitudes of Byzantine Chroniclers towards Ancient History, Byzantion 49 (1979) 199–238.

[2] Για την στάση των χρονογράφων αναφορικά με την αρχαία ελληνική και ρωμαϊκή ιστορία βλ. *Jeffreys*, Attitudes, 199–238.

Ἐπιτομὴ Ἱστοριῶν του Ιωάννη Ζωναρά. Από τα έξι βιβλία της *Ἐπιτομῆς*, τα οποία ο Ζωναράς αφιέρωσε στην Παλαιά Ρώμη, δύο και ένα μέρος του τρίτου ασχολούνται με την ιστορία της Ρώμης μέχρι τον Ιούλιο Καίσαρα. Έχει ήδη παρατηρηθεί ότι ο Ζωναράς δεν ενδιαφερόταν μόνο για την πολεμική ιστορία των Ρωμαίων ή για ορισμένες προσωπικότητες αλλά και για την πολιτειακή ιστορία.[3] Η περίπτωση Ζωναρά, παρόλο που είναι μοναδική ανάμεσα στους χρονογράφους, δείχνει ότι οι Βυζαντινοί λόγιοι όχι μόνο ήταν σε θέση να κατανοήσουν πώς λειτουργούσε το ρωμαϊκό δημοκρατικό πολιτειακό σύστημα,[4] αλλά ότι ήταν ικανοί να το χρησιμοποιήσουν στην κριτική των βασιλέων και της εποχής στην οποία ζούσαν.[5]

Από ορισμένες βυζαντινές πηγές, κυρίως τη *Βιβλιοθήκη* του Φωτίου, τη *Σούδα*, και τις *Ἐκλογές*, που συντάχθηκαν στον κύκλο του Κωνσταντίνου Ζ′ του Πορφυρογέννητου, είναι γνωστό ότι οι βυζαντινοί συγγραφείς είχαν στη διάθεσή τους όχι μόνον τις πηγές που έχουμε και εμείς, αλλά και ορισμένες ελληνικές πηγές για την ρωμαϊκή ιστορία, χαμένες σήμερα. Παρόλο που ο Φώτιος γνώριζε πολλά κείμενα που κάλυπταν την ρωμαϊκή ιστορία, έδειξε για την περίοδο αυτή μικρό ενδιαφέρον, καθώς στο επίκεντρο των ενδιαφερόντων του βρισκόταν κυρίως η ιστορία των ανατολικών Αυτοκρατοριών.[6] Αντίθετα, στις *Ἐκλογές* βρίσκονται πολλά αποσπάσματα συγγραφέων που κάλυπταν με την αφήγηση τους την ρωμαϊκή ιστορία, όπως ο Διονύσιος Αλικαρνασέας, ο Πολύβιος, ο Αππιανός, ο Δίων Κάσιος κλπ. Η διαφορά αυτή που παρατηρείται δεν μπορεί να είναι τυχαία αλλά είναι μάλλον αποτέλεσμα της επίπονης έρευνας των αρχαίων πηγών από την εποχή του Φωτίου μέχρι τον Κωνσταντίνο Ζ′.[7]

Ο Paul Magdalino[8] επισήμανε ήδη ότι στην αυλή του Μιχαήλ Ζ′ το ρωμαϊκό παρελθόν ήταν à la mode. Κατά τη διάρκεια της βασιλείας του γράφτηκαν μερικά κείμενα που το αποδεικνύουν: α) Το *Προοίμιον τῆς πραγματείας τῶν συνοψισθέντων νομίμων* του Μιχαήλ Ατταλειάτη,[9] στο οποίο ο συγγραφέας εκθέτει την ιστορία του ρωμαϊκού δικαίου, ξεκινώντας από την εποχή της ρωμαϊκής δημοκρατίας, β) Η *Σύνοψις νόμων* του Μιχαήλ Ψελλού, στην οποία ερμηνεύει λατινικούς νομικούς όρους[10] και γ) *Ἐκλογαί* του Ιωάννη Ξιφιλίνου, ο οποίος χρησιμοποίησε τα βιβλία 36–80 του Δίωνα Κασίου, τα οποία καλύπτουν την χρονική περίοδο από τον Αύγουστο μέχρι τον Αλέξανδρο

---

3 *P. Magdalino*, Aspects of Twelfth-Century Byzantine Kaiserkritik, Speculum 58 (1983) 326–346.

4 Βλ. *Jeffreys*, Attitudes, 207.

5 Βλ. *Magdalino*, Kaiserkritik, 342–343.

6 Σχετικά βλ. *D. Mendels*, Greek and Roman History in the *Bibliotheca* of Photius — A Note, Byzantion 56 (1986) 196–206.

7 Για την επιρροή που οι αρχαίες πηγές άσκησαν στη βυζαντινή ιστοριογραφία κατά την περίοδο αυτή βλ. *R. H. Jenkins*, The Classical Background of the Scriptores post Theophanem, DOP 8 (1954) 11–30.

8 *Magdalino*, Kaiserkritik, 343.

9 Jus Graecoromanum VII, επιμ. *Ι. Ζέπος* και *Π. Ζέπος*, Αθήνα 1931, 415–417.

10 Βλ. Michaelis Pselli Poemata, έκδ. *L. G. Westerink*, Stuttgart και Leipzig 1992, 8. 453 εξ.

Σεβήρο[11]. Ανάμεσα στα έργα αυτά μπορεί σήμερα να συμπεριληφθεί και η *Ἱστορία Σύντομος* (στο εξής ΙΣ) του Μιχαήλ Ψελλού,[12] η οποία εκδόθηκε για πρώτη και τελευταία φορά μόλις πριν από δεκαπέντε χρόνια. Το έργο δεν είναι δυνατόν να χρονολογηθεί με ακρίβεια αλλά κατά πάσα πιθανότητα ο Ψελλός την αφιέρωσε στον Μιχαήλ Ζ΄.[13]

Στην επιγραφή του έργου αναφέρεται ότι αρχίζει *ἀπὸ Ῥωμύλου* και ότι δεν περιλήφθηκαν μόνο εκείνοι οι ηγεμόνες της Παλαιάς και της Νέας Ρώμης, οι οποίοι δεν έπραξαν τίποτα αξιόλογο (ΙΣ 2.1–3). Η ΙΣ τελειώνει με την βασιλεία του Βασιλείου Β΄. Είναι ενδιαφέρον ότι πενήντα δύο παράγραφοι είναι αφιερωμένες στους βασιλείς, υπάτους και αυτοκράτορες της Παλαιάς Ρώμης, ενώ οι υπόλοιπες πενήντα δύο στους βυζαντινούς αυτοκράτορες.[14] Αυτό θα μπορούσε να είναι τυχαίο, αλλά δεν πρέπει να αποκλειστεί η πιθανότητα ότι ο συγγραφέας με τον τρόπο αυτό ήθελε να υπογραμμίσει την ισοτιμία Παλαιάς και Νέας Ρώμης. Στο Βυζάντιο τα ιστορικά έργα που εξιστορούσαν αποκλειστικά την ιστορία της Παλαιάς και της Νέας Ρώμης, ήταν σπάνιες.[15] Όσο ξέρω, πριν τον Ψελλό είχε γραφτεί μόνο ένα τέτοιο κείμενο.[16] πρόκειται

[11] Cassii Dionis Cocceiani historiarum Romanorum quae supersunt III, έκδ. *U. P. Boissevain*, Βερολίνο 1891, 479–709.

[12] Η έκδοση της ΙΣ Michaelis Pselli Historia Syntomos [CFHB 30], έκδ. *W. J. Aerts*, Βερολίνο και Νέα Υόρκη 1990. Στην παρούσα μελέτη θεωρούμε ότι ο Ψελλός είναι όντως ο συγγραφέας της ΙΣ. Με το θέμα της πατρότητας της ΙΣ μέχρι τώρα ασχολήθηκαν ορισμένοι ερευνητές. Ο Aerts θεωρεί ότι ο Ψελλός δεν είναι πραγματικός συγγραφέας (βλ. *W. J. Aerts,* Un témoin inconnu de la Chronographie de Psellos, Byzantinoslavica 41 (1980) 1 εξ. και Historia Syntomos, IX εξ.). Μερίδα επιστημόνων δέχτηκε την άποψη αυτή, όπως ο Reinsch στην βιβλιοκρισία της έκδοσης της ΙΣ (Ελληνικά 41/2 (1990) 426) και ο V. Tiftixoglou (Lexikon des Mittelalters VII, Stuttgrat — Weimar 1999, 305). Θεωρώ, όμως, ότι ο Jakov Ljubarskij και οι John Duffy και Eustratios Papaioannou απέδειξαν, προσφέροντας πειστικά επιχειρήματα, ότι η ΙΣ πρέπει να αποδοθεί στον Ψελλό (βλ. *Ja. Ljubarskij*, Some Notes on Newly Discovered Historical Work by Psellos, Το Ελληνικόν [Studies in Honor of Speros Vryonis, Jr.], New York 1993, 213–228¯ *του ιδίου*, "Краткая история" Михаила Пселла: существует ли проблема авторства?, Vizantijskij Vremennik 55/1, 1994, 80–84¯ *J. Duffy — E.Papaioannou*, Michael Psellos and the Authorship of the *Historia Syntomos*: Final Considerations, Βυζάντιο: Κράτος και Κοινωνία [Μνήμη Νίκου Οικονομίδη], Αθήνα 2003, 219–230).

[13] Πρώτος ο Ljubarskij εξέφρασε τη γνώμη αυτή (βλ. *Я. Н. Любарский*, Михаил Пселл. Личность и творчество, Москва 1978, 177· βλ και τη νέα ελληνική έκδοση του έργου, Η προσωπικότητα και το έργο του Μιχαήλ Ψελλού, Αθήνα 2004, 258). Βλ. επίσης και *K. Snipes*, A Newly Discovered History by Michael Psellos, JÖB 32/3 (1982) 53–61

[14] Ανάμεσα στις εκατόν έξι παραγράφους της ΙΣ, μόνο δύο (§8 και §15) δεν ασχολούνται με ένα συγκεκριμένο ηγεμόνα, αλλά με τις μεταβολές του πολιτειακού συστήματος. Με αυτές τις παραγράφους αναλυτικά θα ασχοληθούμε στην παρούσα μελέτη.

[15] Το γεγονός αυτό ξενίζει όταν γνωρίζουμε ότι οι Βυζαντινοί θεωρούσαν ότι ήταν απόγονοι της Παλαιάς Ρώμης. Για την σημασία της Ρώμης στην ιδεολογία των Βυζαντινών βλ. την μελέτη του F. Dölger, Rom in der Gedankenwelt der Byzantiner (*F. Dölger*, Byzanz und die europäische Staatenwelt, Darmstadt, 1964, 70–115). Βλ. και ODB [λήμμα Rome].

[16] Ένας σύγχρονος του Λυδού, ο Ησύχιος Ιλλούστριος, είχε επίσης συνθέσει ένα ιστορικό έργο, το οποίο κατά κύριο λόγο εξιστορούσε την ρωμαϊκή ιστορία. Το έργο αυτό έχει χαθεί, αλλά γνωρίζουμε το περιεχόμενο του από τη συνοπτική περιγραφή του Φωτίου (βλ. Photius Bibliothèque I, έκδ. *R. Henry*, Paris 1959, 101–102 [κώδ. 69]), ο οποίος αναφέρει ότι ήταν διαιραιμένο σε έξι τμήματα, άρχιζε από τον Βήλο, βασιλέα των Ασσυρίων, και τελείωνε με την βασιλεία του Αναστασίου Α΄. Ο Φώτιος χαρακτηρίζει το κείμενο του Ησύχιου *βιβλίον ἱστορικὸν ὡς ἐν συνόψει*

για το έργο του Ιωάννου Λυδού, συγγραφέα του έκτου αιώνα, *Περὶ ἀρχῶν τῆς Ῥωμαίων πολιτείας*.[17] Ο Λυδός έγραψε το έργο αυτό[18] προκειμένου να δείξει ότι τα αξιώματα, τα οποία υπήρχαν κατά την εποχή του, έχουν τις ρίζες τους στις παλαιότερες περιόδους της ρωμαϊκής ιστορίας, μέχρι τον Ρωμύλο, πράγμα που δεν συνάδει με την ιστορική αλήθεια. Προκύπτει βέβαια το ερώτημα γιατί ο Ψελλός έγραψε την ΙΣ; Όπως θα δούμε αμέσως παρακάτω, ο Ψελλός τονίζει ότι έγραψε το έργο για διδακτικούς σκοπούς. Κατά την γνώμη μου, ο σκοπός αυτός δεν ήταν μοναδικός αλλά υπήρχαν και ορισμένες πολιτικές σκοπιμότητες. Στο παρόν άρθρο θα προσπαθήσω να το δείξω στο παράδειγμα της ιστορίας της δημοκρατικής Ρώμης.

Είναι χαρακτηριστικό ότι εκεί όπου διακόπτεται η διήγηση για τη ρωμαϊκή δημοκρατία, και πριν συνεχιστεί για τους Ρωμαίους αυτοκράτορες, γίνεται λόγος για τον σκοπό του έργου:

> *Τὰ μὲν οὖν ὅσα οἱ κατ᾽ ἐνιαυτοὺς ὕπατοι καὶ μετὰ τούτους οἱ ἐπικληθέντες δήμαρχοι ἐφ᾽ ἑκάστων τῶν χρόνων πεπράκασι, παρήσειν μοι δοκῶ περιγεγραμμένα τυγχάνοντα ἐπὶ ταῖς ἰδίαις ἐπιστασίαις καὶ οὐκ ἔχοντα συνέχειαν ἀρχικήν, ἑτέραν δὲ ὥσπερ ἱστορίαν σοι πραγματεύσομαι ἀπὸ Καίσαρος Ἰουλίου λαβὼν τὴν ἀρχὴν, ἵν᾽ ἔχοις τὰ μὲν μιμεῖσθαι τῶν βασιλέων, τὰ δὲ μωμεῖσθαί τε καὶ βδελύττεσθαι* (ΙΣ 10, 58–63).

Επομένως, κύριος σκοπός της ΙΣ, σύμφωνα με τον συγγραφέα της, είναι διδακτικός — γράφεται για κάποιο διάδοχο του θρόνου ή, ενδεχομένως, για έναν νέο αυτοκράτορα που μόλις είχε ανέβει στον θρόνο,[19] προκειμένου να του υποδείξει ποιοι βασιλείς ήταν καλοί, για να τους μιμείται, αλλά και ποιοι ήταν κακοί, για να τους αποστρέφεται. Με τον τρόπο αυτό, το έργο αναδεικνύεται ως ένα είδος *κατόπτρου ηγεμόνος* (Fürstenspiegel).[20] Ήταν, όμως, αυτός ο μοναδικός σκοπός; Ο Ψελλός, αιτιολογώντας γιατί διακόπτει απότομα τη διήγηση για την ρωμαϊκή δημοκρατία, λέει ότι η εν λόγω περίοδος δεν έχει σημασία για τον αποδέκτη του έργου, δεδομένου ότι τότε επικρατούσαν εντελώς διαφορετικές πολιτειακές συνθήκες (*ἴδιαι ἐπιστασίαι*) από εκείνες στις οποίες αυτός ζει και, επομένως, δεν μπορούν να συνεισφέρουν στην

κοσμικῆς ἱστορίας, από την περιγραφή του, όμως, καθίσταται σαφές ότι επρόκειτο για το έργο, το κεντρικό θέμα του οποίου ήταν η ρωμαϊκή ιστορία.

[17] Έκδοση του κειμένου Ioannis Lydi De magistratibus populi Romani, έκδ. R. Wuensch, Leipzig 1903.

[18] Για τον εν λόγω έργο του Λυδού βλ. *M. Maas*, John Lydus and the Roman Past. Antiquarianism and Politics in the Age of Justinian, London — New York 1992.

[19] Βλ. την υποσημείωση 13.

[20] Ότι η ΙΣ είναι ένα είδος *κατόπτρου ηγεμόνος* συμφωνούν ο Aerts (Historia Syntomos, IX), ο Failler στην βιβλιοκρισία για την έκδοση της ΙΣ (βλ. REB 49, 1991, 271), και ο Ljubarskij (Some Notes, 219). Ο Tinnefeld, όμως, δέχθηκε την τοποθέτηση αυτή με αρκετή επιφύλαξη (Byzantinoslavica 53/2 (1992) 272 [βιβλιοκρισία της ΙΣ]). Γενικά για τα κάτοπτρα ηγεμόνος βλ. *Herbert Hunger*, Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner I, München 1978, 157–165 (ελληνική μετάφραση Βυζαντινή λογοτεχνία Α΄, 245–256). Πρβλ. *A. Markopoulos*, Autour des Chapitres parénétiques de Basile Ier, ΕΥΨΥΧΙΑ. Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler [Byzantina Sorbonnensia 16] Paris 1998, 469–470 (= History and Literature of Byzantium in the 9th — 10th Centuries, Ashgate Variorum 2004, XXI).

εκπλήρωση του διδακτικού σκοπού του έργου. Στην περίπτωση αυτή, όμως, τίθεται το ερώτημα γιατί δεν παρέλειψε εξ ολοκλήρου την ιστορία της δημοκρατικής Ρώμης;

Ο Ljubarskij παρατήρησε ότι στην ΙΣ η ιστορία της δημοκρατικής Ρώμης "περιγράφεται βιαστικά και χωρίς καμία τάξη".[21] Αυτό κατά την άποψή μου ισχύει μόνο για την τελευταία παράγραφο (§14) που αφορά στην περίοδο αυτή, όπου σε τρεις προτάσεις αναφέρονται τρία εντελώς διαφορετικά γεγονότα, τα οποία δεν έχουν καμία σχέση μεταξύ τους: πόλεμος κατά των Σαβίνων, ανέγερση του ναού του Κρόνου και έλλειψη τροφής στην Ρώμη.[22] Σε ό, τι, όμως, αφορά το υπόλοιπο κείμενο (§8–§13) δεν συμμερίζομαι την άποψη του Ljubarskij: νομίζω, αντιθέτως, ότι όλα τα γεγονότα που αναφέρονται κατανέμονται γύρω από δύο βασικούς άξονες:

α) η ιστορία του τυράννου Ταρκυνίου και

β) η ίδρυση του νέου αριστοκρατικού πολιτεύματος έναντι του οποίου ο Ψελλός τηρεί ευνοϊκή στάση.

Από το γεγονός αυτό καθίσταται σαφές ότι η επιλογή των ειδήσεων από την *Ῥωμαϊκὴ Ἀρχαιολογία* του Διονυσίου Αλικαρνασέα, που κατά πάσα πιθανότητα ήταν η μοναδική πηγή του Ψελλού για την εν λόγω περίοδο[23] δεν ήταν τυχαία.

Η ιστορία για τον Ταρκύνιο αρχίζει την στιγμή που σκότωσε τον πενθερό του και νόμιμο βασιλέα Τούλλιο (στην ΙΣ Στύλλιο, ΙΣ 4.63–64). Με τον τρόπο αυτό ο Ταρκύνιος παρανόμως *ἐπὶ τὴν βασιλείαν ἄνεισι* και *εὐθὺς εἰς τὴν τυραννίδα μεθιστᾷ τὴν ἀρχὴν* (ΙΣ 6.67–69). Ο Ταρκύνιος, όπως όλοι οι τύραννοι, φοβόταν για την ζωή του και υποπτευόταν τους πάντες· για τον λόγο αυτό σχημάτισε ειδική φρουρά και μόνο σπάνια και απροσδόκητα έβγαινε στην πόλη (ΙΣ 4.68–6.70), ενώ σκότωσε πολλούς πολίτες, προβάλλοντας αβάσιμες κατηγορίες (*ἄδικα ἐγκλήματα*) εναντίον τους (ΙΣ 671–72). Ο τύραννος καταδιώχθηκε τελικά από τους πολίτες και καταδικάστηκε σε εξορία. Μετά την πτώση και τη φυγή του, οι πρώτοι ύπατοι, Βρούτος και Ποπλικόλας, φρόντισαν να αποκαταστήσουν την έννομη πολιτεία, θεσπίζοντας νόμους, τους οποίους ο Ταρκύνιος είχε καταργήσει και εισάγονας και πάλι τις δημόσιες

[21] Βλ. *Ljubarskij*, Η προσωπικότητα και το έργο, 256.

[22] Στην ΙΣ υπάρχουν πολλές παράγραφοι που χαρακτηρίζονται από μεγάλη συνοχή (σχετικά βλ. *Ljubarskij*, Some Notes, 221). Υπάρχουν, ωστόσο, και παράγραφοι, όπου τα γεγονότα αναφέρονται το ένα μετά από το άλλο, χωρίς να συνδέονται μεταξύ τους, όπως συχνά συνέβη στα βυζαντινά χρονικά. Μερικά χαρακτηριστικά παραδείγματα: §§18, 20, 27, 36, 44, 45, 48 και 64.

[23] Για τις πηγές της ΙΣ για την εν λόγω περίοδο βλ. το υπόμνημα των πηγών της έκδοσης του Aerts. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο Διονύσιος Αλικαρνασέας υπήρξε η κύρια πηγή του Ψελλού, δεδομένου ότι στην ΙΣ βρίσκουμε πολλά χωρία, τα οποία ο Ψελλός αντιγράφει σχεδόν κατά λέξη. Όσο αφορά στον Πλούταρχο, είναι ενδεικτικό ότι η περίοδος για την οποία γράφει ο Ψελλός συμπίπτει σχεδόν εξ ολοκλήρου χρονολογικά με τον *Βίο του Ποπλικόλα* του Πλουτάρχου. Γνωρίζουμε, άλλωστε, ότι ο Ψελλός διάβαζε τον Πλούταρχο: *ἕτερος δέ με θυμὸς ἀνῆκεν ὑπομνησθέντα τὴν σὴν ἱερὰν ἀναμνῆσαι κεφαλήν, στεῖλαί μοι τὸν Πλούταρχον· εἰ μὲν οὖν ἔχεις, στεῖλον...* (Michaelis Pselli Scripta minora II [Epistulae], έκδ. *E. Kurtz*, Milano 1941, 20.10–12). Ωστόσο, το λεξιλόγιο της ΙΣ και του *Βίου του Ποπλικόλα* δεν έχουν πολλά κοινά στοιχεία.

θρησκευτικές τελετές (*τὰς τελετὰς αὖθις προσέταξαν ἐπιτελεῖσθαι* ΙΣ 6.91). Είναι ενδεικτικό ότι ο Ψελλός, αν και το κείμενό του είναι τόσο σύντομο, αναφέρεται τρεις φορές (ΙΣ 6.90.6 και 8.15–19) στη νομοθετική τους δραστηριότητα. Το κύριο χαρακτηριστικό του τυράννου είναι ότι παράνομα και με βίαιο τρόπο καταλαμβάνει την εξουσία και ότι δεν υπακούει στους νόμους αλλά κυβερνά αυθαίρετα. Ο ίδιος ο Ψελλός στην κατηγορία κατά του πατριάρχη Μιχαήλ Κηρουλάριου (*Πρὸς τὴν σύνοδον κατηγορία τοῦ ἀρχιερέως*), που είχε κατηγορηθεί, μεταξύ άλλων, και για *τυραννίδα*, ορίζει την τυραννία ως *αὐτοχειροτόνητον βασιλείαν καὶ τῶν καθεστηκότων νόμων ὀλιγωρίαν*.[24] Από τον Ψελλό μαθαίνουμε για τον Ταρκύνιο ότι δύο φορές συνασπίστηκε με τους ξένους ηγεμόνες και ξεκίνησε τους πολέμους κατά των Ρωμαίων (ΙΣ 6.92 και §12).

Στο πρόσωπο του Ταρκυνίου του Υπερήφανου εκπροσωπούνται τα κύρια χαρακτηριστικά του τυράννου, που συναντούμε τόσο σε αρχαίους, όσο και στους βυζαντινούς συγγραφείς:[25] η δολοφονία του προκατόχου, η παράνομη κατάληψη του βασιλικού θρόνου, ο φόβος προς τους πάντες και η ίδρυση της ειδικής φρουράς, όπως και η άδικη συμπεριφορά έναντι των πολιτών. Ένα άλλο παράδειγμα του τυράννου στην ΙΣ είναι ο Φωκάς ο τύραννος (§75). Η εικόνα του, σε γενικές γραμμές, είναι παρόμοια με εκείνη του Ταρκυνίου, αλλά στην περιγραφή του Φωκά ο Ψελλός ενδιαφέρεται περισσότερο για τον προσωπικό του χαρακτήρα και η έμφαση δίνεται στην ασέλγεια και, ιδιαίτερα, την ωμότητά του.[26]

Η στάση του Ψελλού απέναντι της αριστοκρατικής ρωμαϊκής πολιτείας είναι η δεύτερη και, ίσως, η πιο σημαντική πτυχή της διήγησής του για την δημοκρατική Ρώμη. Ας σημειωθεί πάντως ότι ο Ψελλός όρισε με ακρίβεια το ρωμαϊκό πολιτειακό σύστημα:

> *…καὶ παυσαμένης τῆς μοναρχίας ἤτοι βασιλείας εἰς ἀριστοκρατίαν τὸ κράτος μετέπεσε, κἀντεῦθεν δύο ἄνδρες κρείτους τῶν ἄλλων ἀριστοκρατεῖν κατ' ἐνιαυτοὺς ἐπετρέποντο καὶ ὕπατοι ἐξωνομάζοντο καὶ τούτοις τοῦ καθήκοντος ἐνιαυτοῦ εἰς τὴν ἐξουσίαν πληρωθέντος ἰδιῶται αὖθις καθίσταντο καὶ λόγους ἐδίδοσαν ὧν διῳκήκασι* (ΙΣ 6.80–85).

Από τον ορισμό αυτό καθίσταται σαφές ότι ο Ψελλός γνώριζε πώς λειτουργούσε το ρωμαϊκό πολιτειακό σύστημα: α) η εξουσία ανατίθεται σε δύο υπάτους για ένα χρόνο· β) στο τέλος της θητείας τους οι ύπατοι ήταν

---

[24] Michaelis Pselli Orationes forenses et acta, έκδ. *George T. Dennis*, Στουτγάρδη και Λειψία 1994, 59 [1.1590–91].

[25] Η εικόνα του τυράννου με τα χαρακτηριστικά αυτά συναντούμε στα κάτοπτρα ηγεμόνος (βλ. π.χ. το κάτοπτρο του Θεοφύλακτου Αχρίδος *Βασιλικὴ Παιδεία*, Théophylacte d' Achrida, Discours, Traités, Poésies, έκδ. *Paul Gautier*, Thessalonique 1980, 193–211 [εδώ 195.21–199.21 και 201.26]).

[26] Ήδη από τον Ηρόδοτο, την αρχαία ελληνική πολιτική σκέψη ενδιέφεραν εξίσου, αν όχι και περισσότερο, τα ήθη και οι τρόποι του τυράννου, όπως και η πολιτική καταπίεση που άσκησε (βλ. F. Dvornik, Early Christian and Byzantine Political Philosophy I, Washington 1966, 175). Στη δημοκρατική Ρώμη, αντίθετα, η απέχθεια για τους βασιλείς υπήρχε και για πολιτικούς λόγους, αλλά και για την στέρηση της ελευθερίας (βλ. *J. R. Dunkel*, The Greek Tyrant and Roman Political Invective of the Late Republic, Transactions and Proceedings of the American Philological Association 98, 1967, 158).

υποχρεωμένοι να δώσουν λόγο στους πολίτες για τη διακυβέρνηση τους και γ) οι ύπατοι γίνονταν και πάλι κοινοί πολίτες (*ἰδιῶται*) μετά το τέλος της θητείας. Τον ορισμό αυτό, κατά πάσα πιθανότητα, διατύπωσε ο ίδιος ο Ψελλός. Στο πρώτο μέρος της πρότασης (ΙΣ 6.77–6.80) ο Ψελλός, σχεδόν κατά λέξη αντέγραψε τον Διονύσιο Αλικαρνασέα,[27] αλλά ο ορισμός που ακολουθεί δεν υπάρχει ούτε στον Διονύσιο ούτε, όσο ξέρω, σε άλλες πηγές.[28]

Για την περίοδο της πρώιμης ρωμαϊκής δημοκρατίας δεν υπάρχουν αξιόπιστες πηγές[29] και είναι δύσκολο να διαχωριστεί τι απ' όσα διέσωσε η παράδοση ανήκει στην ιστορική αλήθεια και τι στο μύθο. Σύμφωνα με την παράδοση, ο Ταρκύνιος έχασε την εξουσία το 510 π. Χ, όταν εκλέχθηκαν οι πρώτοι ύπατοι, Βρούτος και Κολλατίνος. Στη συνέχεια ο Ουαλέριος Ποπλικόλας υπάτευσε τέσσερις φορές.[30] Στις προσωπικότητες αυτές η ρωμαϊκή ιστοριογραφία α′ αι. π. Χ. κεξ. απέδωσε ορισμένες πολιτειακές μεταρρυθμίσεις και θέσπιση των νέων νόμων, οι οποίοι περιόρισαν την εξουσία των υπάτων και στους πολίτες παραχώρησαν μεγαλύτερες ελευθερίες. Στην ΙΣ οι τάσεις αυτές δεν περιγράφονται με λεπτομέρειες αλλά υπάρχει μόνο η αντανάκλασή τους· αυτό φαίνεται αν συγκρίνουμε την σύντομη διήγηση του Ψελλού με τις πηγές του. Ο Διονύσιος διηγείται ότι η πρώτη φροντίδα των Βρούτου και Κολλατίνου, μετά την δίωξη του Ταρκυνίου και των γιών του, ήταν για να εξασφαλίσουν το ρωμαϊκό κράτος να μη ξαναγίνει *βασιλεία*.[31] Για τον λόγο αυτό επιτρεπόταν ο ένας ύπατος να φέρνει μόνο τους *πελέκεις*, ενώ ο άλλος μόνο τις *ῥάβδους* και να τους αλλάζουν κάθε μήνα, ενώ παλαιότερα ο βασιλεύς έφερε και τα δύο σύμβολα.[32] Ο Ψελλός αναφέρει μόνον αυτό αλλά δεν εξηγεί τον συμβολισμό του διαχωρισμού των συμβόλων αυτών (ΙΣ 6.88–90). Κατά παρόμοιο τρόπο ο Ψελλός αναφέρει ότι ο Ποπλικόλας απαγόρευσε στους υπάτους να χρησιμοποιούν τις *ῥάβδους* στην πόλη κατά τις επίσημες παρελάσεις αλλά απαγόρευσε τους *πελέκεις*. Το επώνυμο Ποπλικόλας, που ο Ουαλέριος έλαβε λόγω της διαταγής αυτής, σημαίνει *δημοκηδὴς* ή *δήμου φροντιστής* (ΙΣ 6.6–8.11). Στους αρχαίους συγγραφείς βρίσκουμε επίσης την ίδια ετυμολογία αλλά ο Πλούταρχος και ο Διονύσιος Αλικαρνασέας πρώτα εξήγησαν τον συμβολισμό του νόμου. Για τον Πλούταρχο αυτός ήταν το *μέγα πρόσχημα δημοκρατίας,* διότι ο σκοπός του Ποπλικόλα ήταν *τὴν ἀρχὴν ἀντὶ φοβερᾶς χειροήθη καὶ προσφιλῆ ποιεῖν τοῖς πολλοῖς*.[33] Ο Διονύσιος Αλικαρνασέας

---

27 Πβλ. Dionysi Halicarnasensis, Antiquitatum Romanorum quae supersunt II, έκδ. *C. Jacoby*, Leipzig 1888, 138.1–5 [Ε′1].

28 Σύμφωνα με το υπόμνημα των πηγών του Aerts παρόμοιος ορισμός δεν υπάρχει σε άλλες πηγές.

29 Οι παλαιότερες πηγές για την πρώιμη ρωμαϊκή δημοκρατία είναι κατά πολύ μεταγενέστερες (α′ αι. π. Χ.), και στηρίζονται πάντως σε κείμενα των αρχών του γ' αι. π. Χ (σχετικά βλ. Oxford Classical Dictionary [OCD], Oxford 2003, 1323 [λήμμα Rome (history)]).

30 Στους καταλόγους με τα ονόματα των υπάτων, ο Ποπλικόλας αναφέρεται ως ύπατος στα ακόλουθα έτη: 509, 508, 507 και 504 (βλ. OCD 1580 [Valerius Poplikola Publius])

31 Βλ. Dionysius 139.8–17 [Ε Ι.3].

32 Βλ. Dionysius 140.6–15 [Ε ΙΙ.1].

33 Βλ. Plutarchi Vitae Parallelae Ι 200.12–17 [Ποπλικόλας 10].

αναφέρει ότι με τον τρόπο αυτό ο Ποπλικόλας ήθελε να δείξει στους πολίτες (*τοὺς δημοτικούς*) πως δεν πρέπει να φοβούνται για την ελευθερία τους.[34] Είναι ορατό ότι οι αρχαίοι συγγραφείς γνώριζαν τον συμβολισμό του εν λόγω νόμου· η εξουσία των υπάτων μέσα στην πόλη δεν ήταν πλέον απόλυτη, όπως παλαιότερα η βασιλική. Οι ίδιοι συγγραφείς περιγράφουν σειρά νόμων[35] που παραχωρούσαν μεγαλύτερα δικαιώματα στους πολίτες.

Ο Ψελλός αναφέρει ότι επί Ποπλικόλα ανανεώθηκε ένας παλαιός νόμος του βασιλέα Τούλλιου (στην ΙΣ Στύλλιος), βάσει του οποίου έγινε η απογραφή των αγαθών των πολιτών και η ταξινόμηση του τέλους για τις πολεμικές δαπάνες (*τιμήσεις βίων καὶ τάξεις τῶν εἰς τοὺς πολέμους εἰσφορῶν*)· τότε προέκυψε ότι στην Ρώμη υπήρχαν εκατόν τριάντα χιλιάδες έφηβοι, οι οποίοι μπόρεσαν να ενταχθούν στα ρωμαϊκά στρατεύματα.[36] Από το γεγονός αυτό ο Ψελλός καταλήγει μάλλον απροσδόκητα στο συμπέρασμα ότι για τους Ρωμαίους αποδείχθηκε ότι η αριστοκρατία είναι καλύτερη από τη βασιλεία. Παραθέτουμε όλη τη σχετική παράγραφο:

> *Ἐπὶ τῆς ὑπατείας τούτων δὴ τῶν ἀνδρῶν ἄλλο μὲν οὐδὲν ἄξιον λόγου ἐπράχθη, τιμήσεις δὲ ἐγένοντο βίων καὶ τάξεις τῶν εἰς τοὺς πολέμους εἰσφορῶν, ὡς Στύλλιος βασιλεὺς ἐνομοθέτησε, πάντα τὸν ἐπὶ τῆς Ταρκυνίου δυναστείας χρόνον ἀφειμέναι, τότε δὲ ὑπὸ τούτων ἀνανεωθεῖσαι· ἐξ ὧν εὑρέθησαν τῶν ἐν ἥβῃ Ῥωμαίων ἄνδρες περὶ τρισκαίδεκα μυριάδες. Τοῦτο δὲ ἀντὶ πολλῶν ἤρκεσε πράξεων. Εἰρηνικόν τε τὸν ἐνιαυτὸν ἐκεῖνον συντετελέκασι καὶ τὰ πλήθη τῶν στρατευμάτων Ῥωμαίοις συνηυξήκασι καὶ ἡ ἀριστοκρατικὴ ὑπατεία κρείττων τῆς βασιλείας Ῥωμαίοις ἀποδέδεικτο καὶ μέχρι πολλοῦ τὰ κατ' αὐτοὺς ἤνθησε τῆς τῶν δυεῖν ὑπάτων ὁμονοίας ἀποχρησάσης αὐτοῖς* (ΙΣ 8.15–24).

Για ένα τέτοιο συμπέρασμα γενικού χαρακτήρα (*ἡ ἀριστοκρατικὴ ὑπατεία κρείττων τῆς βασιλείας Ῥωμαίοις ἀποδέδεικτο*) ο συγγραφέας δεν έδωσε αποδείξεις. Η αύξηση του αριθμού του στρατού δεν είναι επαρκής. Επιπλέον, ο ίδιος ο Ψελλός λέει ότι ανανεώθηκε μόνον ένας νόμος που είχε θεσπίσει ο Τούλλιος αλλά καταργήθηκε από τον Ταρκύνιο. Είναι σαφές ότι ο Ψελλός έτεινε, συγκρίνοντας τα δύο πολιτειακά συστήματα, να διατυπώσει την προσωπική του στάση ότι η *ἀριστοκρατία* είναι καλύτερη από την *βασιλεία*. Μοναδική προϋπόθεση είναι να υπάρχει *ὁμόνοια* μεταξύ των υπάτων (*καὶ μέχρι πολλοῦ τὰ κατ' αὐτοὺς ἤνθησε τῆς τῶν δυεῖν ὑπάτων ὁμονοίας ἀποχρησάσης αὐτοῖς*).

Σε ένα άλλο σημείο στη *Χρονογραφία* του ο Ψελλός λέει ότι η αρχαία αθηναϊκή δημοκρατία είναι καλύτερο πολιτειακό σύστημα από τη βασιλεία

---

[34] Βλ. Dionysius 167.7–12 [Ε′ 19.4] και Plutarchi Vitae Parallelae I 201.5—202.12 [Ποπλικόλας 11, 12].

[35] Βλ. Dionysius 167 13–23 [Ε′ 19.3]

[36] Για το χωρίο αυτό (ΙΣ 8.15–20) ο Ψελλός χρησιμοποίησε και πάλι τον Διονύσιο Αλικαρνασέα, αντιγράφοντας σχεδόν κατά λέξη μία πρότασή του (Dionysius 168.5– 11[Ε′20]). Σύμφωνα με τον Πλούταρχο, όμως, πρόκειται για τον *ταμιευτικὸν νόμον*, με τον οποίο ο Ποπλικόλας επέτυχε να εξασφαλίσει χρήματα που ανέθεσε στους ορφανούς και τις χήρες των Ρωμαίων που έχασαν την ζωή τους στον πόλεμο (Plutarchi Vitae Parallelae I, 202.2–13 [Ποπλικόλας 12]).

που υπήρχε στην Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία και στο Βυζάντιο. Εδώ, όμως, προσπάθησε να στηρίξει την στάση αυτή:

> *Ἐρῶ δὲ βραχύ τι τῆς ὑποθέσεως παρεκβατικώτερον· ὅτι ταῖς μὲν εὖ πραττούσαις πόλεσιν ἐκ τῶν ἀρίστων καὶ τῶν εὐγενῶν τε ἅμα καὶ ἀγεννῶν οἱ κατάλογοι, κἂν ταῖς πολιτικαῖς τάξεσι, κἂν τοῖς στρατεύμασιν· οὕτω γοῦν Ἀθηναῖοι ἐπολιτεύσαντο καὶ ὁπόσαι πόλεις τὴν ἐκείνων δημοκρατίαν ἐζήλωσαν, παρ' ἡμῖν δὲ τουτὶ τὸ καλὸν ἔρριπται καὶ ἠτίμασται, καὶ λόγος οὐδεὶς εὐγενείας, ἀλλ' ἄνωθεν ἐκ κλήρου διαδοχῆς, Ῥωμύλου πρώτου ἀρξαμένου τῆς τοιαύτης συγχύσεως, ἥ τε σύγκλητος διέφθαρτο, καὶ ὁ βουλόμενός ἐστι δημοποίητος. Ἀμέλει πλείους ἂν εὕροι τις παρ' ἡμῖν σισυροφόρους τὴν στολὴν μεταλλάξαντας· ἄρχουσι γοῦν πολλάκις ἡμῶν οὓς ἐκ τῶν βαρβάρων ἐωνησάμεθα, καὶ τὰς μεγάλας πιστεύονται δυνάμεις οὐ Περικλεῖς, οὐδὲ Θεμιστοκλεῖς, ἀλλ' οἱ ἀτιμότατοι Σπάρτακοι.*[37]

Η λέξη *δημοκρατία* δεν έχει αρνητική έννοια στο ανωτέρω χωρίο, όπως συμβαίνει τις περισσότερες φορές τόσο στον Ψελλό, όσο και σε άλλους βυζαντινούς συγγραφείς.[38] Ωστόσο, η δημοκρατία ταυτίζεται με την αριστοκρατία, διότι, σύμφωνα με τον Ψελλό, τόσο στην πολιτική, όσο και στον στρατό συμμετείχαν μόνο οι άριστοι των πολιτών (*ἐκ τῶν ἀρίστων καὶ τῶν εὐγενῶν τε ἅμα καὶ ἀγεννῶν οἱ κατάλογοι*). Αντί της πολιτικής αυτής τάξης (*παρ' ἡμῖν δὲ τουτὶ τὸ καλὸν ἔρριπται καὶ ἠτίμασται*) επικράτησε στο Βυζάντιο η συνήθεια της κληρονομικής διαδοχής του θρόνου, που, σύμφωνα με τον Ψελλό, αρχίζει από τον Ρωμύλο. Η συνήθεια αυτή, την οποία ο Ψελλός ονομάζει *σύγχυσιν*, υπήρξε ο κυριότερος λόγος της παρακμής του Βυζαντίου. Το πολιτειακό σύστημα της αρχαίας Αθήνας αυτό καθαυτό δεν ενδιέφερε τον Ψελλό· παραβάλλοντας την αρχαία Αθήνα με το Βυζάντιο ο Ψελλός έτεινε να ασκήσει κριτική στο βυζαντινό σύστημα. Η κριτική των βασιλέων δεν ήταν βέβαια σπάνιο φαινόμενο στους βυζαντινούς ιστοριογράφους[39] αλλά ο Ψελλός εισήγαγε, όπως έχουν ήδη παρατηρήσει οι Kazhdan και Epstein,[40] μία νέα διάσταση της κριτικής: η καταδίκη του ίδιου του αυτοκρατορικού αξιώματος. Όπως είδαμε παραπάνω, ο Ψελλός προχώρησε ακόμη περισσότερο, γιατί αμφισβήτησε το ίδιο το σύστημα. Παραμένει να δούμε τι ο Ψελλός εννοούσε υπό την έννοια *ἀριστοκρατία*. Για να απαντήσουμε σ' αυτό το ερώτημα πρέπει να επανέλθουμε στην ΙΣ.

Στην παράγραφο για τον Κωνσταντίνο Ζ′ (§102) τονίζεται ότι στη νεαρή του ηλικία ο αυτοκράτωρ είχε πολλούς συμβούλους και ότι ο Ρωμανός Α′ και οι γιοι του έγιναν συμβασιλείς του. Ο Ψελλός επικρίνει την κατάσταση αυτή,

---

37 Michele Psello, Imperatori di Bisanzo (Chronographia) II, εκδ. *S. Impellizzeri*, Fondazione Lorenzo Valla 1984,78 [VI 134.3–16].

38 Για την αρνητική έννοια της λέξης *δημοκρατία* βλ. *S. Vryonis*, Byzantine *δημοκρατία* and the Guilds in the eleventh Century, DOP 17 (1963) 287–314.

39 Κλασικό για το θέμα αυτό παραμένει το βιβλίο του *F. H. Tinnefeld*, Kategorien der Kaiserkritik in der byzantinischen Historiographie, München 1971.

40 *A. P. Kazhdan — Ann Wharton Epstein*, Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twefth Centuries, Berkeley — Los Angeles — London 1985, 164 (ελληνική μετάφραση Αλλαγές στον βυζαντινό πολιτισμό κατά τον 11ο και 12ο αιώνα, Αθήνα 1997, 253).

επειδή δεν ήταν ούτε *μοναρχία* ούτε *ἀριστοκρατία,* αλλά *πολυαρχία*, επειδή ο καθένας συμβούλευε διαφορετικά τον Κωνσταντίνο:

> *Διὸ πολλὰ μὲν τῶν ἀτόπων ἐπράττετο, οὐκ ὀλίγα δὲ ἐκαινοτομεῖτο, τῶν παιδαγωγούντων τὸν αὐτοκράτορα* [Κωνσταντῖνο τὸν Πορφυρογέννητο] *τῶν μὲν τάδε προαιρουμένων, τῶν δὲ τὰ ἀντίθετα. Πολυαρχία γάρ, οὐ μοναρχία ἦν τὸ γινόμενον καὶ οὐδὲ ἀριστοκρατία, ἀλλ' ἀρχή τις συγκεχυμένη καὶ ἄτακτος* (ΙΣ 92. 58–62).

Στην συνέχεια ο Ψελλός ορίζει τι σημαίνει *ἀριστοκρατία*:

> *Τὸ γὰρ ἀριστοκρατεῖν, εἰ πρὸς ὁμόνοιάν τις ἀγάγοι, ἔννομόν ἐστι ἄντικρυς καὶ ἐπιστασία βασιλική* (ΙΣ 92.62–63).

Η έννοια της *ἀριστοκρατίας* είναι προφανώς διαφορετική από την αρχαία, διότι δεν αποκλείει την ύπαρξη βασιλέως. Όταν ο Ψελλός λέει ότι η *ἀριστοκρατία* είναι *ἔννομός ἄντικρυς* και *ἐπιστασία βασιλική*, αυτό σημαίνει ότι υπάρχει *ἔννομος βασιλεύς*. Το σύστημα, όμως, στο οποίο ο βασιλεύς δεν κυβερνά μόνος του αλλά έχει συμβούλους ο Ψελλός ονομάζει *ἀριστοκρατία*. Μοναδική προϋπόθεση είναι να υπάρχει *ὁμόνοια* μεταξύ βασιλέως και συμβούλων του, όπως στη δημοκρατική Ρώμη μεταξύ των δύο υπάτων. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο Ψελλός τάσσεται υπέρ της περιορισμένης μοναρχίας ή μίας *μεικτῆς πολιτείας*, η οποία έχει μόνο δύο "συστατικά": το βασιλικό και το αριστοκρατικό. Παράδειγμα τέτοιου πολιτεύματος ήταν η βασιλεία του Κώνσταντος Β΄, ο οποίος επαινείται για την στάση που τήρησε έναντι των συμβούλων του (*ἐπὶ τοῖς συμβούλοις τὴν βασιλείαν ποιούμενος,* ΙΣ 68.27–32). Αναφέρεται και ένα απόφθεγμα του Κώνσταντος: ο βασιλεύς πάντα πρέπει να συμβουλεύεται με τους συμβούλους του· διαφορετικά, μπορεί να αντιμετωπίσει την εχθρική διάθεσή τους — αν επιχειρήσει κάτι και το επιτύχει, οι σύμβουλοι θα τον μισήσουν, γιατί δεν τους έδωσε την ευκαιρία να συμμετάσχουν και οι ίδιοι στο εγχείρημα αυτό. Αν, όμως, δεν το καταφέρει, θα τον μισήσουν λόγω της αποτυχίας.[41]

Ωστόσο, τα παραδείγματα προς αποφυγήν, τόσο στην ρωμαϊκή όσο και στη βυζαντινή ιστορία, είναι πολύ περισσότερα. Η περιφρόνηση έναντι των συμβούλων για τον Ψελλό είναι το μεγαλύτερο μειονέκτημα των βασιλέων, όπως δείχνει ο χαρακτηρισμός του Ρωμανού Δ΄ στην *Χρονογραφία*:

> *καὶ τῆς βασιλίδος κατολιγώρει καὶ τῶν ἐν τέλει καταπεφρονήκει, καὶ τῶν συμβούλων ἀφέμενος, τοῦτο δὴ τὸ τῶν βασιλέων ἀνίατον νόσημα, ἑαυτῷ πρὸς πᾶν ὁτιοῦν ἐχρῆτο καὶ συμβούλῳ καὶ παρενέτῃ.*[42]

---

[41] *Εἴωθε λέγειν οὗτος ὁ βασιλεύς, ὡς ὁ βασιλεύων μέν, συμβούλοις δὲ περὶ τῶν δεόντων πραγμάτων μὴ χρώμενος, οὗτος τῶν ἡδίστων ἑαυτὸν ἀποστερεῖ· ἢ γὰρ κατορθώσας περὶ ὧν προείλετο βασκαίνοντας τοὺς πλείους ἔχει τούτῳ τῆς πράξεως ὡς μὴ μετασχόντας τῶν βουλευμάτων αυτῷ, ἢ ἀτυχήσας δυεῖν ἡμάρτηκε, καὶ ὧν ἐπεχείρησε καὶ τοῦ συναλγεῖν τοὺς ὑπηκόους αὐτῷ* (ΙΣ 68.27–32). Το ελάττωμα του αυτοκράτορα Γαΐου ήταν *πρὸς τὴν σύγκλητον ἰταμώτατος* (ΙΣ 12.7).

[42] Chronographia II, 334 [VIIb 14.2–5].

Η πολιτική σκέψη του Μιχαήλ Ψελλού δεν έχει έως τώρα μελετηθεί συστηματικά. Στο παρόν άρθρο δεν ασχολήθηκα με όλες τις πλευρές της. Προσπάθησα να δείξω ότι ο Ψελλός είχε εν μέρει επηρεαστεί από την αριστοκρατική πολιτεία της δημοκρατικής Ρώμης. Ο Ψελλός δεν έδειξε μόνον ότι γνώριζε πως λειτουργούσε το πολιτειακό της σύστημα αλλά και υιοθέτησε ευνοϊκή στάση έναντί του. Τόσο στην *Χρονογραφία*, όσο και στην ΙΣ ο Ψελλός έδειξε τη δυσαρέσκειά του όχι μόνο για τις ανθρώπινες αδυναμίες των αυτοκρατόρων, αλλά και για το ίδιο το σύστημα. Για τον λόγο αυτό αντί της απόλυτης μοναρχίας πρότεινε ένα είδος περιορισμένης μοναρχίας, στην οποία ο αυτοκράτωρ θα κυβερνούσε από κοινού με τους συμβούλους του. Ιστορικά παραδείγματα αναζήτησε τόσο στη βυζαντινή ιστορία (π. χ. βασιλεία Κώνσταντος Β′), όσο και στην *ἀριστοκρατικὴ ὑπατεία* της δημοκρατικής Ρώμης.

Дејан Целебџић

РЕПУБЛИКАНСКИ РИМ У ПОЛИТИЧКОЈ МИСЛИ МИХАИЛА ПСЕЛА

Византијски хроничари су се врло мало интересовали за историју Римске републике, а нарочито за њену политичку историју. Једини изузетак је Зонарино дело *Ἐπιτομὴ Ἱστοριῶν*, у коме је више од две књиге посвећено овом периоду. У Краткој историји Михаила Псела, која обухвата римску и византијску од Ромула до Василија II, о републиканском Риму постоји врло мало историјских података и односе се на најранији период, за који постоји врло мало веродостојних извора. Међутим, одељак о Римској републици је занимљив због тога што може да допринесе бољем разумевању Пселових политичких ставова. Једини Пселов извор за овај период је *Ῥωμαϊκὴ ἀρχαιολογία* Дионисија Халикарнашанина, али избор података које уноси у своје дело, као и његови лични ставови, показују да је Псел био наклоњен римским републиканским традицијама. У основи, у овом одељку се говори о два аспекта првих неколико година Римске републике: поновно успостављање државе засноване на законима (*ἔννομος πολιτεία*), након пада и прогонства тиранина Тарквинија Охолог, и стварање новог политичког поретка — прелаз из монархистичког у аристократско државно уређење (*ἀριστοκρατία*). Лик Тарквинија у основи представља типичног тиранина, познатог како из старогрчких, тако и из византијских извора, који државом влада крајње самовољно, презирући законе. Због тога је основни задатак првих конзула био поновно успостављање државе засновано на законима. Међутим, уместо старог, монархистичког поретка успостављен је аристократски. Нови систем Псел дефинише на следећи начин: …*и од тада* (тј. укидања монар-

хије) *аристократска владавина сваке године је поверавана двојици људи, бољим од осталих, који су називани конзули и који су, пошто би на власти провели једну годину, поново постајали приватна лица и полагали рачуне за оно што су учинили* (*Кратка историја* 6. 81–85). Ову или неку сличну дефиницију не налазимо ни код Дионисија Халикарнашанина ни, колико је мени познато, код неког другог писца, па се може закључити да је Псел добро разумевао на који начин је функционисао римски политички систем у доба Републике. Псел не само да показује наклоност према овом уређењу, него чак експлицитно тврди да је аристократско уређење за Римљане било боље од монархистичког: Римљанима је доказано да је аристократска владавина конзула (*ἀριστοκρατικὴ ὑπατεία*) боља од краљевине и задуго је код њих цветало, све дотле док је постојало довољно слоге између двојице конзула (*Кратка историја* 8. 22–24).

Сличне ставове Псел је поновио и на другим местима. По њему је атинска демократија била боље државно уређење од римске и византијске монархије, зато што је власт у Атини била поверавана најбољим људима (уп. *Хронографија* VI 134.3–8). Насупрот томе, у Риму и Византији то добро је одбачено и обешчашћено, а власт је постала наследна, што је проузроковало пропадање институција, а посебно Сената (уп. *Хронографија* VI 134. 8–12).

Псел не само да је био веома оштар критичар појединих царева, него је у критици ишао још даље. Као што се из горе наведених примера види, Псел је понекад сумњао и у сам систем, сматрајући да је лошији од политичког уређења античких градова–држава. Његова идеја је била да треба увести неки вид ограничене монархије, у којој би цар владао заједно са својим саветницима. По Пселу, презир према саветницима је највећи грех царева, њихова неисцелива болест (уп. *Хронографија* VIIb 14. 2–5). Наклоност ка оваквом уређењу Псел је показао и у поглављу о Констансу II, кога хвали зато што је владао ослањајући се на савете својих саветника и Сената (уп. *Кратка историја* 68. 12–37). За овакву владавину, коју он понекад назива аристократија, Псел наглашава да је *царска владавина*, те да је крајње законита (*ἔννομον ἄντικρυς*) (уп. *Кратка историја* 92, посебно 62–63). Наглашавање да је аристократија, како је он схвата, законито, па чак и царско државно уређење можда говори да су Пселови савременици могли да посумњају у „исправност“ његових политичких ставова.

Зборник радова Византолошког института XLII, 2005.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines XLII, 2005

УДК: 321.17(41/46):930.1(495.02)

Марко Драшковић

КОМПОНЕНТЕ ЗАПАДНОЕВРОПСКОГ ФЕУДАЛИЗМА У ДЕЛУ АНЕ КОМНИНЕ

Покушавамо да идентификујемо компоненте (институције, звања, обичаји) западноевропског феудализма које се могу назрети у делу Ане Комнине, и да сагледамо структуру њеног познавања сваке од тих компонената. Методолошка основа поступка јесте узајамна компарација вести Ане Комнине и њихова критика у оквиру познатих елемената западноевропског феудалног система.

Ентузијастични познавалац политичких и ратних збивања, упорни истраживач докумената и усмених сведочења, мајстор упечатљивог и ученог изражавања, релативно дугог животног века (1083–1153/54), Ана Комнина својим делом, темељном и амбициозном Алексијадом, вековима даје истраживачима поводе и грађу за реконструкцију и разумевање једног доба, динамичног како за Византију, тако и за западну Европу. Њено дело је одавно постало изворни темељ великих студија о разноликим политичким, ратним и верским збивањима из доба њеног оца, василевса Алексија I. Остале цивилизацијске сфере тог дела остале су у науци само делимично дотакнуте, као што је случај са Аниним познавањем компонената западноевропског феудализма. Као савременица прва два крсташка рата, византијско-норманских ратова и нагле појаве западноевропских најамника и трговаца у Византији, Ана Комнина свакако је морала упознати неке од компонената западноевропског феудализма. Наш циљ је да у Анином делу идентификујемо ове компоненте, те да оцртамо границе њиховог познавања. Ово је тим битније због чињенице да је Анина Алексијада први византијски извор у коме се може назрети познавање већег броја установа западноевропског феудализма.

Покушавајући да уочимо компоненте западноевропског феудализма које Ана Комнина познаје, почећемо са хоминијумом (hominium) тј. првим међу чиновима којима је једна личност постајала нечији вазал. Говорећи о посети крсташа Цариграду крајем 1096. године, Ана истиче да је Алексије I наговорио Ига од Вермандоа да одмах постане његов човек (ἄνθρωπος) и да се на то заку-

не уобичајеном латинском заклетвом.[1] Уочићемо да се Анин редослед (по коме Иг најпре постаје василевсов човек, па тек потом полаже „уобичајену латинску заклетву"), потпуно подудара са редоследом чинова којима се постаје вазал (по коме се најпре полаже хоминијум, па се тек после тога полаже вазална заклетва).[2] Већ ово поређење упућује нас на претпоставку да Ана Комнина под чином којим је Иг постао Алексијев човек подразумева хоминијум. Приметимо затим да Анин израз „*да постане његов човек*" верно одсликава суштину хоминијума, јер хоминијум и јесте чин којим се постаје нечији човек тј. homo. Штавише, уочићемо да изјава којом су будући вазали полагали хоминијум („желим *да постанем твој човек*"[3]) прилично подсећа на поменути Анин израз („*да постане његов човек*"); то указује на могућност да је порфирогенитиса знала једну од фраза којом се полагао хоминијум (тј. да је познавала вербалну компоненту хоминијума). Један други навод Ане Комнине упућује нас на закључак да је познавала и механички део хоминијума (који је у западној Европи био познат као „immixtio manuum"). Описујући начин на који су западноевропски најамници из војске Алексија Комнина прешли на страну побуњеног Никифора Вријенија, Ана дословно каже да су Франци пружили своје десне руке Вријенију у складу с њиховим предачким обичајем обећања верности.[4] Ако подсетимо на чињеницу да је крајем XI века постојао хоминијум чији се механички део вршио управо тако што је будући вазал пружао своју десну руку сениору[5], онда има основа за закључак да је Ана познавала механичку компоненту хоминијума. Поред тога, Анин израз „франачки предачки обичај обећања верности" самом својом структуром указује на вероватноћу да под њим Ана Комнина подразумева хоминијум.

Ради уочавања Аниног познавања вазалне заклетве верности вратићемо се на њену тврдњу да је Алексије наговорио Ига да постане његов човек и да се на то закуне уобичајеном латинском заклетвом. Сама формулација „уобичајена латинска заклетва" наводи на претпоставку да под њом Ана подразумева вазалну заклетву, тим пре што у целом свом делу порфирогенитиса ову формулацију заклетве везује само за западноевропске племиће. Осим тога, поменуто подударање Аниног редоследа (по коме Иг постаје василевсов човек, па тек потом полаже „уобичајену латинску заклетву") са редоследом чинова ступања у вазалство (по коме се полаже хоминијум, па се тек потом полаже вазална заклетва верности) упућује на закључак да под „уобичајеном латинском заклетвом" порфирогенитиса подразумева вазалну заклетву верности. Коначно, из поменутог Аниног навода директно произлази да она „уобичајену латинску заклетву" схвата као заклетву којом се потврђује чин постајања нечијим човеком, а вазална заклетва верности

---

[1] Annae Comnenae Alexias, pars I (prolegomena et textus), ed. *D. R. Reinsch — A. Kambylis*, Corpus Fontium Historiae Byzantinae XL/1, Berlin 2001, 303 (даље: Alexias I).

[2] О стриктном редоследу чинова којима се постаје вазал: *Ž. Le Gof*, Simbolički ritual vazalstva, Za jedan drugi srednji vek, Novi Sad 1997, 256–7, 269.

[3] Ibidem, 259.

[4] Alexias I, 24.

[5] *J. Shepard*, When Greek meets Greek: Alexius Comnenus and Bohemond in 1097–98, Byz. and Modern Greek Studies 12 (1988), 231.

то и јесте. Израз „уобичајена латинска заклетва" Ана Комнина у свом делу помиње још два пута. Говорећи о Боемундовом боравку у Византији 1097. године, Ана истиче да је Алексије од овога тражио да му положи уобичајену латинску заклетву, што је Боемундо и учинио.[6] Касније, Ана у свом делу доноси текст Деволског уговора (који су 1108. године склопили њен отац и Боемундо), у коме се јасно истиче да је 1097. Боемундо постао λίζιος ἄνθρωπος (тј. ligius vassalus) василевса Алексија.[7] Из поређења ова два навода произлази да под „уобичајеном латинском заклетвом" Ана у Боемундовом случају подразумева вазалну заклетву којом се постаје ligius vassalus. То је битно стога што смо видели да у Иговом случају Ана под „уобичајеном латинском заклетвом" очито подразумева вазалну заклетву којом се постаје vassalus planus тј. обични вазал. Дакле, Ана подразумева постојање оба типа вазалне заклетве, како ону коју полаже vassalus planus, тако и ону коју полаже ligius vassalus. Трећи помен „уобичајене латинске заклетве" у Алексијади јесте Анина тврдња да је гроф од Фландрије (на повратку из Јерусалима) положио Алексију уобичајену латинску заклетву и обећао да ће му послати у помоћ пет стотина коњаника.[8] Овај навод је битан јер показује да је Ана разликовала вазалну заклетву од вазалног обећања, и да је при томе вероватно знала да се вазално обећање односи на вазалове једнократне обавезе (каква је овде поменута обавеза слања у помоћ 500 коњаника). Све остале заклетве, које су западноевропски племићи положили василевсу Алексију, Ана не назива термином „уобичајена латинска заклетва", већ их означава најчешће речју „заклетва". Тако, заклетву крсташких вођа (из 1097. године) да ће василевсовом управитељу предати сваки бивши ромејски град и земљу који заузму, порфирогенитиса назива просто заклетвом, а не „уобичајеном латинском заклетвом".[9] Ако се подсетимо чињенице да су сами крсташи подвлачили разлику између своје вазалне заклетве верности василевсу и заклетве којом су се обавезали на предају свих бивших ромејских градова (које буду заузели),[10] онда можемо извести претпоставку да Ана Комнина крсташку заклетву о предаји бивших ромејских градова није назвала „уобичајеном латинском заклетвом" управо зато што је била свесна чињенице да је крсташка заклетва о предаји градова једна посебна заклетва, по природи различита од крсташке вазалне заклетве верности василевсу.

Када је реч о Анином познавању институције вазала, мора се напоменути да је већ неколико истраживача закључило да у случају западноевропских племића порфирогенитиса под термином „човек" (ἄνθρωπος) подразумева вазала. За овакву идентификацију залагали су се Д. Рајнш, Џ. Баклер, Џ. Шепард, Ј. Љубарски (противан је био Лилије).[11] Ови истраживачи идентификовали су Ани-

6 Alexias I, 319.

7 Ibidem, 414.

8 Ibidem, 218.

9 Ibidem, 313, 315.

10 *G. Buckler*, Anna Comnena, Oxford 1929, 462–463; *S. Runciman*, The First Crusade: Constantinople to Antioch, A History of the Crusades I, Philadelphia 1958, 284, 286.

11 *D. R. Reinsch*, Ausländer und Byzantiner im Werk der Anna Komnene, Rechtshistorisches Journal 8 (1989) 266; *Buckler*, op. cit., 474; *Shepard*, op. cit., 228–229; *Я. Н. Люобарский — М. М.*

ног ἄνθρωπος-а као вазала на основу компарације Аниног исказа са вестима савремених западноевропских извора. Ми ћемо, напротив, покушати да Анино познавање појма „вазал" испитамо на основу саме Алексијаде, дакле међусобним поређењем самих Аниних исказа. Стога ћемо се вратити на вишеструко драгоцену Анину тврдњу да је њен отац наговорио Ига од Вермандоа да постане његов ἄνθρωπος и да се на то закуне уобичајеном латинском заклетвом. Из овог исказа произлази да Ана под антропосом подразумева особу која своје ступање у положај антропоса потврђује „уобичајеном латинском заклетвом"; пошто смо ову заклетву идентификовали као вазалну заклетву верности, и пошто знамо да вазал јесте особа која своје ступање у положај вазала потврђује вазалном заклетвом верности, то директно упућује на закључак да под антропосом у Иговом случају Ана подразумева вазала. Затим, треба узети у обзир чињеницу да Анин термин ἄνθρωπος по значењу представља грчки еквивалент латинске речи homo којом се у тадашњој западној Европи често означавао вазал. Такође, већ помињано подударање Аниног редоследа (Иг постаје антропос, па потом полаже „уобичајену латинску заклетву") са редоследом чинова ступања у статус вазала (будући вазал постаје сениоров homo тј. полаже хоминијум, па потом полаже вазалну заклетву верности), само по себи упућује на закључак да под антропосом Ана овде подразумева вазала. Штавише, у Деволском уговору, који Ана Комнина у целини наводи у своме делу, Боемундо је латински термин ligius vassalus (односно homo ligius) превео грчким изразом λίζιος ἄνθρωπος,[12] из чега несумњиво следи закључак да се овде под самом речју ἄνθρωπος подразумева „обичан" вазал тј. сваки вазал који није ligius. Пошто јој је, дакле, било познато да је Боемундо реч vassalus превео термином ἄνθρωπος, Ана по свој прилици није имала никаквих дилема да вазалски статус Ига од Вермандоа означи речју антропос. На крају, у функцији поменуте идентификације, поменућемо неколико значења која је реч ἄνθρωπος као византијски технички термин имала у доба Ане Комнине. У најопштијем смислу, антропос означава особу која стоји у односу личне зависности према некој другој особи; у ужем смислу, антропос може означавати војника подређеног неком војном заповеднику, приватног ратника неке утицајне личности или чиновника који је подређен неком вишем државном администратору.[13] Приметићемо да су све ове функције, које византијски антропос може имати у односу на свог надређеног, веома сличне оним функцијама које западноевропски вазал може имати у односу на свог сениора. То је додатни прилог закључку да Ана Комнина (у случају западноевропских племића) под речју ἄνθρωπος подразумева вазала.

Приметићемо да феудалну институцију „curia" (тј. скупштину коју чине вазали једног сениора, а која служи и као сениоров савет и суд) Ана Комнина познаје као „скупштину (συναγαγή) свих грофова". Конкретно, Ана познаје курију Роберта „Вискарда", норманског војводе од Апулије и Калабрије, познатог

Фрейденберг, Деволский договор 1108. г. между Алексеем Комнином и Бозмундом, Византийский временник 21 (1962) 263; *R. J. Lilie*, Anna Komnene und die Lateiner, Byzantinoslavica 54 (1993) 172.

[12] Alexias I, 414.

[13] The Oxford Dictionary of Byzantium, vol. I, New York — Oxford 1991, 111.

по својим покушајима из осамдесетих година XI века да освоји Византију. Већ сама Анина формулација „скупштина свих грофова" упућује да се под њом подразумева феудална курија. Ипак, идентификацију Анине „скупштине свих грофова" са феудалном куријом најбоље би могле потврдити компетенције које јој порфирогенитиса приписује. Тако, Ана Комнина истиче да је „скупштина свих грофова" спречавала Роберта да крене у рат против ромејске државе, уз тврдњу да војвода нема праведан изговор за рат против Ромеја;[14] на другом месту Ана каже да су Роберта његови највиши архонти држали на узди и неколико га пута спречили да крене у рат против Ромеја, тврдећи да би рат био неправедан и вођен против хришћана.[15] Даље, Ана „скупштину свих грофова" приказује као установу пред којом је Роберто приморан да полаже конкретне поводе за рат против Ромеја, као што су његово сродство са збаченим василевсом Михаилом VII и (фалсификована) молба поменутог василевса за Робертову помоћ у борби за повратак на престо.[16] Кад се сви ови изворни наводи узму у обзир, произилази да Ана „скупштину свих грофова" приказује као институцију која има компетенцију да процењује да ли су сениорови поводи за рат против стране државе ваљани или не, и да спречи један такав рат ако јој сениорови поводи за њега не делују довољно убедљиво. Курије крупних феудалаца с краја XI и почетка XII века поседовале су (између многих других) управо ове компетенције.

Као вероватно изгледа да је порфирогенитиса познавала „конзилијум" (consilium) тј. обавезу сениора и вазала да се међусобно саветују о сваком важнијем питању. То се види на основу чињенице да Ана Роберту „Вискарду" приписује изјаву по којој грофови морају отворено изражавати своје мишљење, а онај кога изаберу за свог заповедника у рату против стране државе мора се саветовати са свим грофовима, а не деловати по свом нахођењу.[17] Анино вероватно познавање конзилијума види се и из савета који је она приписала Роберту: по Ани, Роберто је свом сину Боемунду саветовао да од грофова у свим приликама тражи савет, а не да се игра господара.[18]

За Анино познавање феудалне примогенитуре вишеструко је корисна једна од изјава које она приписује Роберту „Вискарду": по Ани, Роберто је пред својим грофовима изјавио да је за господара своје земље поставио свог прворођеног сина Руђера.[19] Ова је изјава битна најпре зато што Роберту приписује одређивање наследника поседа по принципу примогенитуре. Ипак, ако се подсетимо добро познате чињенице да је Робертов наследник Руђеро био заправо његов други син (Боемундо је био најстарији),[20] онда лако долазимо до закључка

14 Alexias I, 42.

15 Ibidem, 41.

16 Ibidem, 42.

17 Ibidem, 130–131.

18 Ibidem, 147.

19 Loc. cit.

20 *A. R. Gadolin*, Prince Bohemund`s death and apotheosis in the church of San Sabino, Canosa di Puglia, Byzantion 52 (1982) 126; *F. Duncalf*, The First Crusade: Clermont to Constantinople, A History of the Crusades I, Philadelphia 1958, 270.

да Роберто није могао изјавити да је Руђеро његов прворoдни син. Зашто онда Ана тврди да је Роберто Руђера назвао својим првенцем? Као једино могуће објашњење чини нам се претпоставка да је порфирогенитиси била позната доминантност феудалне примогенитуре у тадашњој западној Европи, па је управо зато из чињенице о Робертовом завештању Апулије и Калабрије Руђеру аутоматски извела закључак да је Руђеро Робертов најстарији син. У овом смислу функционално је поменути Анину тврдњу да је Боемундо напустио своју земљу као човек без земљопоседа[21] (ова тврдња односи се на Боемундов одлазак у Први крсташки рат). Уколико се подсетимо чињенице да је Боемундо у време свог поласка у крсташки рат поседовао Бари и Тарент које додуше није наследио, већ их је после очеве смрти преотео свом брату Руђеру,[22] онда се поставља питање зашто Ана погрешно тврди да је Боемундо у поменуто доба био без поседа. Као одговор поново нудимо претпоставку да је Ана узела у обзир западноевропску феудалну примогенитуру, те да је из чињенице о Руђеровом наслеђивању Апулије и Калабрије извела закључак да је Боемундо Робертов млађи син и да као такав није наследио од оца никакве поседе.

Прилично је упечатљиво да Ана Комнина познаје феудални обичај искушавања двобојем тј. судски двобој при коме се невиност односно кривица оптуженог доказује на основу тога да ли је оптужени победио или био побеђен у дотичном двобоју (при томе се полази од претпоставке да Бог неће дозволити да праведник изгуби двобој). Ана приповеда да су Робертови грофови Ревалдос и Гелиелмос, због свог покушаја бекства василевсу Алексију, на основу „Келтског закона“ осуђени на искушавање двобојем, те да је Гелиелмос био побеђен, скинут с коња и послат Боемунду, који га је потом ослепио.[23] Из ових навода види се да Ана познаје ону варијанту искушавања која се врши путем двобоја коњаника, затим да јој је позната чињеница да је искушавање двобојем регулисано француским (тј. „келтским“) правом, као и да зна да се кривица оптуженог сматра доказаном ако он изгуби двобој (те се на њему извршава казна, каква је у овом случају ослепљивање).

Приличну важност за наше разматрање има чињеница да Ана Комнина познаје титулу грофа. То се види на основу тога што порфирогенитиса речју κόμης означава оне западноевропске великаше који су заиста поседовали грофовску титулу. Тако, Анин комис Стефан од Франгије заиста је био гроф, и то гроф Етјен III од Блоа и Шартра.[24] Личност коју Ана помиње као комиса Фландрица, био је гроф Робер I од Фландрије.[25] Анин комис Евулос био је одиста гроф, прецизније гроф Ебле I од Русија.[26] Личност коју Ана помиње као коми-

[21] Alexias I, 319.

[22] *W. B. McQuieen*, Relations between the Normans and Byzantium 1071–1112, Byzantion 56 (1986) 448.

[23] Alexias I, 153.

[24] Alexias I, 338; идентификација ове личности: Annae Comnenae Alexias, pars II (indices), dig. *F. Kolovou — D. R. Reinsch*, Corpus Fontium Historiae Byzantinae XL/1, Berlin 2001, 73 (даље: Alexias II).

[25] Alexias I, 218; идентификација ове личности: Alexias II, 80.

[26] Alexias I, 43; Alexias II, 28.

са-Саксонца Лантулфоса, заправо је Рудолф од Швапске, али је он уједно био и гроф од Рајнфелдена.[27] Племић кога Ана зна под именом комис Врахенон, заправо је гроф од Барселоне.[28] Исто тако, Јацулинос кога порфирогенитиса назива комисом, неоспорно је био гроф, тачније гроф Жослан од Куртнеа.[29] Комис Балдуинос из Алексијаде свакако је Бодуен, први гроф од Едесе и потоњи краљ Јерусалима.[30] Великаш Ани познат као комис Амикетис у Италији је био познат као Амико, гроф од Ђовинака.[31] Сама по себи намеће се претпоставка да је Ана Комнина титулу „гроф“ означила речју κόμης због тога што је ова била морфолошки најсличнија термину „comes“ којим се на тадашњем латинском језику означавао гроф.

Поменућемо и три феудална звања позната Ани Комнини. Ана помиње стотину сержана (σεργέντιος) који су се налазили у Боемундовој војсци и чували изасланике Алексија I.[32] Сама чињеница да реч „сержан“ (sergentius) није превела неким грчким термином него је транскрибовала на грчки језик, показује да је Ана била свесна чињенице да се ради о посебном звању коме је тешко наћи еквивалент у Византији. Звање конетабла (κονοσταῦλος) Ана користи само кад говори о Боемундовим војним заповедницима,[33] што показује да је знала да се ради о посебном западноевропском војном звању. Ана конетаблом назива Боемундовог грофа Вријенија, а при томе звање конетабла везује за Вријенијево заповедништво над половином Боемундове војске.[34] То показује да је Ана Комнина познавала основну функцију конетабла по којој он уместо свог сениора предводи део војске (најчешће коњицу).[35] Из Деволског уговора (који је у целини преписала у Алексијаду, а који су изворно саставили Боемундови нотари) Ана је могла сазнати да „chevalier“ (καβαλλάριος) означава западноевропске тешко наоружане коњанике;[36] сама чињеница да Боемундови нотари нису реч „шеваље“ превели неким византијским термином, него су је транскрибовали са латинског на грчки језик, показује да се и овде радило о посебној западноевропској војној категорији којој је било тешко наћи пандан у тадашњем византијском систему војних термина.

Од свих компонената западноевропског феудализма, у делу Ане Комнине највише је података изложено о установи ligius vassalus. Подаци о овој установи налазе се у (већ помињаном) Деволском уговору који је Ана у целини преписала у своје дело, а којим је Боемундо 1108. постао ligius vassalus василевса Алексија I. Анализа Деволског уговора показује да су га саставили Боемундови норман-

27 Alexias I, 45; Alexias II, 45.

28 Alexias I, 43; Alexias II, 19.

29 Alexias I, 433; Alexias II, 32.

30 Alexias I, 316; Alexias II, 16.

31 Alexias I, 132; Alexias II, 8.

32 Alexias I, 409.

33 Ibidem, 397.

34 Ibidem, 157.

35 О функцијама конетабла: Lexikon des Mittelalters, Band III, Stuttgart–Weimar 1999, 123, 139.

36 Ibidem, 418.

ски нотари.[37] Једини наратор у читавом Деволском споразуму јесте Боемундо, а сама Ана Комнина признаје да је тај нормански принц по свом избору и на свој начин положио заклетву којом је постао василевсов λίζιος ἄνθρωπος (ова заклетва и чини највећи део Деволског уговора).[38] Све то указује да су Боемундо и његови нотари били стварни аутори свих података који се о установи ligius vassalus могу наћи у Деволском уговору. Ана Комнина је те податке (у склопу Деволског уговора) преписала у Алексијаду, а да није дала никакав свој коментар о њима. Према томе, порфирогенитиса је по питању установе lisius vassalus била само Боемундов неми преписивач, и зато је на основу Деволског споразума могуће реконструисати само структуру онога што је Ана сазнала о тој институцији, док је о начину на који је ту установу разумела могуће само извести понеку претпоставку. Ово је тим битније због чињенице да је Алексијада први византијски извор који помиње појам лигијус вазала (λίζιος ἄνθρωπος тј. ligius vassalus);[39] установа лигијус вазала први пут је ушла у састав византијске цивилизације управо чином којим је Боемундо 1108. постао лигијус вазал византијског василевса.

Посветимо се сада ономе што је Ана Комнина на основу Боемундовог излагања у Деволском споразуму могла сазнати о установи лигијус вазала. Боемундо је свој статус ligius vassalus превео терминима λίζιος ἄνθρωπος и λίζιος ὑποχείριος.[40] Одатле се види да је за „обичног“ вазала (vassalus planus) Боемундо успео да пронађе одговарајуће грчке речи (ἄνθρωπος и ὑποχείριος), док је за појам ligius морао да направи грчку транскрипцију (λίζιος), што показује да нормански принц није био у стању да у византијском свету звања пронађе еквивалент западноевропској установи лигијуса. Појам лигијуса Боемундо је покушао да прецизира грчким термином οἰκέτης[41] (укућанин), подразумевајући овде особу која је непосредно подређена василевсу. Пређимо на обавезе које Боемундо као лигијус преузима на себе. Из Боемундовог обећања да ће на сваки василевсов позив доћи лично с војском (осим ако није болестан или већ заузет неким ратом),[42] Ана је могла сазнати за једну од основних особености по којима се лигијус вазал разликовао од осталих вазала, а то је његова дужност да лично извршава своје војне обавезе према лигијус сениору. Боемундово сликовито заклињање да ће против василевсових непријатеља наместити свој оклоп и узети своје копље[43] имало је за сврху да Ромејима укаже на дословност личне војне службе коју лигијус вазал дугује свом сениору. На основу Боемундовог обавезивања на заштиту Алексијеве части и породице,[44] Ана је могла да сазна за вазалову обавезу да штити част и породицу сениора, а та обавеза није била свој-

[37] *Люобарский*, op. cit., 262.

[38] Alexias I, 413.

[39] *J. Ferluga*, La ligesse dans l`Empire byzantin, ЗРВИ 7 (1961) 99.

[40] Alexias I, 414, 419.

[41] Ibidem, 414.

[42] Ibidem, 415.

[43] Ibidem, 422.

[44] Ibidem, 415.

ствена само лигијус вазалима него и већини „обичних" вазала. Слично томе, Боемундово обавезивање да не склапа ниједан уговор који би оштетио василевса проистиче из есенцијалне обавезе сваког вазала (а не само лигијуса) да ни на један начин не оштети свог сениора. Изричито обећање норманског принца да без василевсове дозволе неће постати ἄνθρωπος неке треће личности могло је поучити Ану Комнину обавези лигијус вазала да од лигијус сениора тражи дозволу ако жели да постане „обични" вазал неке треће личности.[45] Боемундово обавезивање да василевсу преда сваку бившу ромејску земљу коју буде заузео[46] јесте одраз опште обавезе вазала да поштује врховна или наследна права свог сениора на одређене поседе, премда је Ана Комнина ову обавезу норманског принца могла разумети и као нешто што василевсу Ромеја природно дугује сваки његов поданик. Коначно, из Боемундове изјаве да ће бити лизиос док год дише и док год га рачунају међу живе,[47] Ана је јасно могла разумети да је статус лигијус вазала доживотан. Када је реч о правима и привилегијама које Боемунду следују као лигијус вазалу, битно је Боемундово истицање чињенице да му је василевс Алексије хрисовуљом даровао Антиохију за доживотни посед под условом да буде његов лизиос (при чему Антиохија после Боемундове смрти треба да се врати у састав ромејске државе),[48] као и чињенице да му је василевс хрисовуљом дао још једно војводство које може да завешта коме год жели под условом да наследник постане василевсов лизиос.[49] Из ових навода проистиче да је већ сам Алексије I познавао и разумевао основне чињенице везане за права коришћења и наслеђивања феуда лигијус вазала: сениор је дужан да лигијус вазалу дарује посебан посед као компензацију за вршење службе, с тим што сениор може тај посед дати као доживотан (при чему наследник лигијус вазала мора вратити тај посед) или као наследан (при чему наследник лигијус вазала може наследити тај посед под условом да и сам постане лигијус вазал дотичног сениора). Боемундово подсећање да као василевсов ἄνθρωπος има право да годишње прима 200 таланата из ромејске ризнице[50] стављало је Ромејима до знања да сваки вазал (било „обични", било лигијус) може као компензацију за своју службу добити и новац. Што се тиче осталих особености лигијус вазала у Деволском уговору, ту постоје два груба одступања у односу на изворне западноевропске особине лигијус вазала. Прво одступање јесте Боемундово заклињање да ће бити λίζιος ἄνθρωπος василевса Алексија и његовог сина Јована,[51] јер се у изворној западноевропској пракси подразумевало да лигијус вазал може имати само једног лигијус сениора (основна сврха лигијус вазалства јесте управо у томе да сваки вазал, који има више сениора, одабере међу њима само једног врховног сениора). Претпостављамо да је Боемундово заклињање на верност дво-

45 Ibidem, 416.
46 Loc. cit.
47 Alexias I, 415.
48 Ibidem, 419.
49 Ibidem, 421.
50 Loc. cit.
51 Alexias I, 414.

јици лигијус сениора било последица прилагођавања установе лигијус вазала византијском систему савладарства. Друго одступање у односу на изворну праксу лигијуса, али и вазалства уопште, јесте Боемундово обећање да ће његови вазали постати василевсови лигијус вазали,[52] јер се тиме (како је приметио Ј. Љубарски) поступа супротно начелу уобичајеном у западноевропском феудализму: „вазал мог вазала није мој вазал".[53] Претпостављамо да је ово одступање било одраз намере да се Боемундова верност василевсу додатно осигура тиме што ће Боемундови вазали постати василевсови лигијус вазали, али и општег византијског схватања о односу владара и поданика.

Покушали смо, дакле, да на основу фрагментарних и разбацаних података Алексијаде идентификујемо све компоненте западноевропског феудализма које је познавала Ана Комнина. Разноликост и бројност оних компонената које смо успели да идентификујемо, или их барем назремо, показују да је Анино познавање установа западноевропског феудализма много разноврсније него што се на први поглед чини. То указује да су Византинци из последњих деценија XI и прве половине XII века (на чијим је сведочанствима Ана и градила своје дело) имали знатно богатије и конкретније представе о западноевропском феудализму него што би се то могло претпоставити само на основу политичке, економске или верске историје византијско-западноевропских односа тог доба.

Marko Drašković

COMPONENTS OF WESTEUROPEAN FEUDALISM
IN THE WRITINGS OF ANNA KOMNENE

In her "Alexiad", Anna Komnene had left various fragmented statements from wich we noticed her knowledge of many components of westeuropean feudalism. By reciprocal comparison of Anna's statements and by analysis of separate Anna's statements on the ground of westeuropean feudalism's erudition, we managed to prove, notice or verify Anna's knowledge of the following components: hommage, vassal`s oath of fealty, "ordinary" vassal, liege vassal, feudal curia, feudal consilium, feudal primogeniture, ordeal by battle, count, sergeant, constable, chevalier. Also, we tried to establish the concrete details wich Anne had known about each of these components.

52 Ibidem, 418.
53 *Любарский*, op. cit., 263.

Зборник радова Византолошког института XLII, 2005.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines XLII, 2005

УДК: 94(497.16: 495.02) "10"

Тибор Живковић

ДВА ПИТАЊА ИЗ ВРЕМЕНА ВЛАДАВИНЕ КРАЉА БОДИНА

Подаци о догађајима из владавине краља Бодина познати су на основу Летописа Попа Дукљанина, Ане Комнине и дубровачких аналиста. Њиховим сучељавањем могуће је утврдити степен веродостојности вести које пружају. Опис Бодиновог освајања Драча и нешто доцније опсаде Дубровника, дато у Летопису, може се проверити код византијских и дубровачких писаца. Такође, одговор на питање о опсади Дубровника доводи до решења веома важног проблема дужине Бодинове владавине, односно тачне године његове смрти.

Да ли је дукљански краљ Бодин заузео Драч 1085. године?

Драч, византијска капија на западу према норманској јужној Италији, прешао је у посед Роберта Гвискарда фебруара 1082. године.[1] Ратне операције које су потом вођене на подручју северне Албаније, Македоније и Тесалије, описала је веома подробно византијска принцеза Ана Комнина.[2] У склопу њеног излагања о норманско-византијским сукобима налазе се и вести о дукљанским владарима. Први пут у пролеће 1081. године Ана Комнина помиње да Дукљом владају Михаило и Бодин,[3] а затим у октобру исте године, када је под Драчем дошло до битке између Нормана и Византинаца, наводи искључиво Бодина као главара Далмата (Срба), па би требало разумети да је Михаило између априла и октобра 1081. године преминуо.[4]

Бодиново војно деловање забележено код Ане Комнине показује да је он био веома несигуран савезник Алексија I Комнина (1081–1118). Већ пре битке

---

[1] Guillaume de Pouille, La Gesta de Robert Guiscard, ed. *M. Mathieu*, Palermo 1961, 228.450–230.503 (= Guillaume); Anne Comnène Alexiade, I–III, ed. *B. Leib*, Paris 1937–1945, II, 7.10–8.1 (= Alexiade). Међутим, Lupi Protospatarii Annales, MGH SS V, ed. *G. Pertz*, Hannoverae 1829, 61.11–13, ставља пад Драча у јануар 1082. године.

[2] Alexiade II, passim.

[3] Alexiade I, 60.16–17; 138.27–29. Упор. Византијски извори за историју народа Југославије III, уред. Г. *Острогорски — Ф. Баришић*, Београд 1966, 376–377 (= ВИНЈ III).

[4] Alexiade I, 155.20–23; 162.24–163.5; II, 60.14–16; ВИНЈ III, 379.

код Драча Бодин је послао снаге да узнемиравају Нормане,[5] али је коначну одлуку на чијој ће страни бити у даљем току рата очигледно донео у октобру исте године, када је напустио бојно поље под бедемима Драча и препустио Византинце њиховој жалосној судбини.[6]

Следеће вести које се код Ане Комнине односе на Бодина налазе се у једном одељку у коме се наводи како је Јован Дука, шурак цара Алексија, био послат у Драч са јаком војском, „колико да чува Драч толико да поведе борбу са Далматима", односно Бодином, који је свакодневно нападао градове/трговишта најближе Далмацији и прикључивао их својим поседима. С друге стране, Јован Дука је преотео „многе тврђаве" које су биле под Вуканом, да би на крају тешко поразио и заробио самог Бодина.[7]

Последњи пут Ана Комнина помиње Бодина 1091. године, када је цар Алексије Комнин дознао да се Бодин и Далмати спремају да прекрше уговоре и да крену против Византије.[8] У даљем излагању Ана пише о Вукану и сукобу са њим, док Бодина у своме делу више не помиње.

Летопис Попа Дукљанина такође говори о Бодиновој владавини. У кратком прегледу његових основних политичих делања, Поп Дукљанин веома шкрто троши речи на овог владара, а када то чини, осликава га најтамнијим бојама. Бодин је за Попа Дукљанина кривоклетник и братоубица.[9] Он је, „заборавивши доброчинства и не одржавши верност", развластио свога стрица Радослава и његове синове, насилно преузевши врховну власт у Дукљи.[10] Овакав став писца је сасвим јасан када се има у виду да он пише у време када Дукљом управљају управо потомци лозе о коју се Бодин тако тешко огрешио. Пошто је испричао како је на почетку своје владавине Бодин протерао свога стрица Радослава у Травунију и како се уз помоћ епископа на крају измирио са сродницима, Поп Дукљанин даље своди Бодиново политичко деловање. Бодин је тада заузео Рашку и Босну и тамо поставио вазалне владаре — Вукана и Марка у Рашкој, а кнеза Стефана у Босни.[11] Потом, после смрти Роберта Гвискарда, узео је Бодин

---

[5] Alexiade II, 60.14–16. Овај одељак је у коментарима ВИНЈ III, 382–383, погрешно датиран у 1083. годину. Наиме Ана Комнина, осврћући се на претходне догађаје говори како су неки (официри) пребацивали цару да је рано започео рат са Робертом и да је борбу требало да започне касније и да би тада лако победио Нормане јер је Роберт био стално узнемираван од „Арбанаса и оних из Далмације које је послао Бодин." Стога, ови догађаји се односе на другу половину 1081. године, како је истакнуто и у Историји српског народа I, уред. *С. Ћирковић*, Београд 1994, 194, нап. 30 (= ИСН).

[6] Alexiade I, 162.23 = 163.5; ВИНЈ III, 379.

[7] Alexiade II, 115.10–20; ВИНЈ III, 383. Вукана помиње и Летопис Попа Дукљанина као владара Рашке кога је на власт поставио Бодин као свога вазала; упор. Ljetopis Popa Dukljanina, ured. *V. Mošin*, Zagreb 1950, 96–97 (= Ljetopis).

[8] Alexiade II, 147.6–7; ВИНЈ III, 384.

[9] Ljetopis, 98, „*…et coram praesentia parentum suorum et iungens periurio homicidium*."

[10] Ljetopis, 96, „*Bodinus oblitus est bonorum, quae ei fecerat rex; in fide non stetit…*"

[11] Ljetopis, 96–97. Нешто другачије, Il Regno de gli Slavi hoggi corrottamente detti Schiavoni Historia di don Mavro Orbini Ravseo abbate melitense, Pesaro 1601, 233 (= Orbin), који напомиње да је Рашку Бодин поделио на две жупаније, у једној је поставио Вукана, а у другој Марка. Занимљив је и Орбинов запис на маргини да је у другим изворима овај Марко познат под именом Мавро. Међутим, данас сачувани извори не садрже податак о овом Мавру.

од Франака „који беху у Драчу и целој земљи драчкој, целу драчку земљу и сам град Драч. Кад потом склопи са царем мир, врати му град.“[12]

Податак да је Бодин заузео Драч нема потврду у савременим изворима. Изузетак чини један запис на маргини рукописа Хронике дужда Андрије Дандола, који као да је заснован на познавању онога што пише Поп Дукљанин. Наиме, после смрти Роберта Гвискарда „*nunc Bodinus rex Raxie Durachium accepit, et postea pace cum imperatore constantinopolitano composita, illi urbem reasignavit.*“[13] Ф. Шишић је убедљиво показао да је дужд Андрија Дандоло познавао Дукљаниново дело, посебно на основу помињања легендарног краља Светопелека, тако да овај податак о Бодиновом освајању Драча по свој прилици не стоји независно већ је настао под утицајем Летописа Попа Дукљанина.[14]

Уколико бисмо се држали дословног излагања Попа Дукљанина о ономе што он пише о првим годинама Бодинове владавине, дошли бисмо до закључка да у хронолошком смислу не постоји несклад у његовом излагању и да је веома блиско ономе што пише Ана Комнина. Наиме, именовање Вуканово за великог жупана Рашке пада током или нешто после 1082. године, а Ана Комнина Вукана изричито помиње у време ратовања Јована Дуке 1085–1090. године. Ана под 1091. годином пише да је Бодин намеравао да прекрши мировне уговоре, а Поп Дукљанин каже да је Бодин склопио мир са царем и предао му Драч и целу драчку земљу после 1085. године, односно смрти Роберта Гвискарда. У византијском извору није забележено када је Бодин склопио мир са Алексијем, док је код Попа Дукљанина дата релативна хронологија — после смрти Роберта Гвискарда (17. јул 1085).

Ана Комнина, која је велики део свога дела посветила опису борби око Драча и уопште са Норманима, прилично штеди речи описујући како је и када Драч коначно прешао у византијске руке. Читав догађај представљен је као дело дипломатске вештине цара Алексија. Наиме, будући да су у Цариграду живели Млечани и Амалфијани, цар је преко њих упутио њиховим сународницима у Драчу писмо у којем је тражио предају града нудећи им очување слободе (што се вероватно односило на неке трговинске повластице). Наводно су Млечани и Амалфијани у Драчу изашли царевој молби у сусрет и предали му град.[15]

Било би веома занимљиво открити због чега онда млетачки извори не знају за ту предају града, коју су извршили управо њихови сународници. О томе не зборе ни други савремени извори или документи из Италије. Постоје, дакле, само два сведочанства о предаји Драча 1085. године. Једно је сачувано код Попа Дукљанина и проглашено је у историографији за легендарно,[16] док је друго, оно код Ане Комнине, углавном прихваћено као веродостојно.

---

[12] Ljetopis, 97.

[13] Andreae Danduli ducis Venetiarum Chronica per extensum descripta aa. 46 — 1280 d. C., ed. *E. Pastorello*, Bologna 1939, 219.

[14] *Ф. Шишић,* Летопис Попа Дукљанина, Београд–Загреб 1928, 57, нап. 22а.

[15] Alexiade II, 56.23–57.11.

[16] У историографији се податак да је Бодин заузео Драч углавном одбацује; упор. К. Јиречек, Историја Срба I–II, Београд 1952, I, 137 (= *Јиречек*, Историја); ИСН I, 194, нап. 32; ВИНЈ III,

Нема сумње да је цар Алексије за своје дуге владавине показао велики дипломатски дар — то је толико пута наглашено у самој Алексијади, па би Анино излагање о писмима Млечанима и Амалфићанима требало узети као веома извесно. Питање је, међутим, колико је ова дипломатија била делотворна. Када је Роберт Гвискард изненада умро, једине веће војне снаге у суседству некадашње драчке теме, биле су Бодинове. Ова околност могла је пресудно да утиче на Бодинову одлуку да покуша да заузме град. Што се тиче заузимања саме области града Драча у то готово да не може да буде никакве сумње. Управо из тог разлога послат је Јован Дука са „великом војском“ у Драч, „да га брани“, јер је Бодин свакодневно прикључивао утврђења ове области својим поседима.

Према казивању Ане Комнине, неспорно је да је Бодин извршио одређена освајања византијске територије у области Драча. Тако је и податак Летописа Попа Дукљанина сасвим у складу са овим Аниним описом. Остаје нејасно да ли је Бодин успео, користећи неметњу Нормана после смрти Роберта Гвискарда, да заузме и сам град Драч.

Требало би обратити пажњу и на Анин опис пада Драча у руке Нормана 1082. године. Византијска принцеза пише да се после битке под бедемима Драча октобра 1081. године, Драч нашао у веома тешкој ситуацији. Нормани су, продревши у унутрашњост, заузели Главиницу и Јањину, а њихове трупе потпуно су блокирале сам Драч. Странци у граду, Амалфићани и Млечани, видевши сву несрећу коју је доживео цар, неумитни масакр који им прети, повлачење флоте, намеру Роберта Гвискарда да настави опсаду и у пролеће, окупили су се и размотрили шта им ваља чинити. Један Амалфићанин је, пошто је одлучено да град буде предат Роберту Гвискарду, отворио капије норманском војводи.[17] Виљем Апулски, савременик збивања, пише да је град предао извесни Доминик, Млечанин, преко неименованог грађанина Барија који је са Робертом Гвискардом преговарао о условима предаје.[18] Ана Комнина помиње да је после Алексијевог пораза под зидинама Драча у октобру 1081. године, заповедништво над драчком тврђавом поверено Млечанима, док је заповедник града био извесни Албанац Комискорт.[19]

Сучељавањем латинских и византијских извора, Виљема Апулског и Ане Комнине, може се закључити да је Драч Норманима предао један од вођа Млечана који су чували тврђаву. Његово име, Доминик, сачувано је код латинских писаца, док је код Ане ову предају извршио један Амалфићанин. Суштина оба исказа је да су град предали странци који су живели у Драчу. За норманске писце били су то Млечани, док су код Ане у питању Амалфићани. У сваком случају појединости о предаји града различите су, а поверење би требало указати норманском, односно латинском писцу, који је савременик збивања. Можда је и

383, нап. 26, где је наведена и старија литература. С друге стране, Историја Црне Горе I, Титоград 1967, 397 (*Ј. Ковачевић*), изгледа да ово заузеће Драча ипак приписује Бодину.

[17] Alexiade II, 7.4–8.1.

[18] Guillaume, 228.450–466.

[19] Alexiade I, 168.12–17.

повеља цара Алексија Млечанима од маја 1082. године, којом су они стекли веома важне трговачке повластице у Царству,[20] била између осталог, изнуђена и овом предајом града Норманима управо од стране Млечана, како би се у будућим норманско-византијским сукобима Млечани снажније везали са Византију. Моћна флота Млетака играће у овом сукобу пресудну улогу.

Анализом писања Ане Комнине о паду Драча 1082. године и његовом поновном враћању под византијску власт 1085. године, може се закључити да принцеза није била у потпуности обавештена о појединостима предаје града, како 1082. тако и 1085. године. Ћутање млетачких извора о предаји Драча Византији додатно доводи у сумњу исказ Ане Комнине о предаји града цару Алексију. Суштина која се пробија кроз исказе латинских и византијских извора јесте да је Драч у оба случаја предат после преговора, без борбе.

Була антипапе Климента III од 8. јануара 1089. године, упућена архиепископу дукљанске цркве Петру, а на захтев Бодинов, *regis Sclauorum gloriosissimi*, одређује опсег новоуспостављене архиепископије. Тако су под управу архиепископа Бара одређене следеће епископије: Котор, Улцињ, Свач, Скадар, Дриваст, Полат (тј. Пилот), Србија, Босна и Травунија.[21] На основу ове папске буле може се закључити да је Бодин проширио границе своје државе на северни део драчког темата, будући да су епископије Улцињ, Свач, Дриваст, Скадар и Пилот, раније (971–976) припадале драчкој архиепископији.[22] Освајања према Србији и Босни, извршена пре 1089. године, такође су овом повељом потврђена. Ипак, Љеш, који је лежао између Скадра и Драча, овом булом није обухваћен, па се може закључити да су јужне границе Бодинове државе биле још увек прилично удаљене од Драча. На основу писања Ане Комнине, Бодин је у то време био у готово непрекидном сукобу са дуком Драча и погранични положај јужних епископија несумњиво указује на то куда је отприлике текла граница између драчке теме и Дукље. Тако и ова повеља антипапе Климента III допуњује писање Попа Дукљанина да је Бодин после смрти Роберта Гвискарда вратио цару драчку област, јер је најјужнија епископија под његовом контролом била Скадар, док је Љеш остао у византијском поседу. Такође, једна од тековина Бодинових освајања према теми Драч био би Улцињ, који је раније несумњиво био део ове теме.

Питање је да ли је Бодин само истакао претензије на поменуте епископије, како је то мислио Ф. Шишић, или је заиста ове градове подвргао својој вла-

---

[20] Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia, ed. *L. Thallóczy — C. Jireček — E. Sufflay*, vol. I, Vindobona 1913, № 67 (=Acta Albaniae I).

[21] Acta Albaniae I, № 68. О веродостојности ове повеље видети, *Ј. Калић*, Црквене прилике у српским земљама до стварања архиепископије 1219. године, Сава Немањић — свети Сава, историја и предање, уред. С. Ћирковић, Београд 1979, 46–47, са наведеном старијом литературом.

[22] Епископије, Скадар, Дриваст, Полат (Пилот) и Бар, биле су у време цара Јована Цимискија (971–976) под архиепископом Драча; упор. Notitiae episcopatuum ecclesiae constantinopolitanae, ed. *J. Darrouzès*, Paris 1981, 10.613–615, 618 (= Notitiae). Нотиција 12, која би требало да је из времена почетка владавине Алексија I Комнина не бележи епископије под архиепископом Драча; упор. Notitiae, 12.42.

сти.[23] Будући да Климент III напомиње како одређује опсег барске архиепископије на захтев краља Бодина, чини се сасвим извесним да је Бодин тражио потврду за оно што је у том тренутку заиста имао под својом контролом.[24] Пошто су у његовом захтеву и градови који су некада потпадали под драчку архиепископију, то би могла бити потврда речи Ане Комнине да је Бодин непрекидно освајао и својим поседима прикључивао градове који су припадали Византији. Према писању Ане Комнине, та освајања су се одиграла између 1085. и 1090. године. На основу датума издавања буле Климента III (8. јануар 1089. године), јасно је да је Бодин ова освајања извршио пре истека 1088. године, када је најкасније могао да пошаље своје захтеве папи у Рим.

Анализа свих расположивих извора који говоре о Бодиновој спољној политици првих година његове владавине не може да пружи коначан одговор на питање да ли је Бодин после смрти Роберта Гвискарда (17. јул 1085) успео да заузме и сам град Драч. Веома је извесно да је заузео северне области драчке теме. Није немогуће да је Бодин искористио пометњу код Нормана, која је настала после смрти Роберта Гвискарда, о чему пише Виљем Апулски.[25] Наиме, у том тренутку једине веће војне снаге у суседству Драча могле су бити само Бодинове. Један краткотрајан поход према југу у другој половини 1085. године, могао је Бодина да одведе све до бедема Драча, али не и до освајања града. Није немогуће да је он тада преговарао о предаји Драча. Слом Нормана лишио је и Бодина јаког савезника, тако да би он у сукобу са Византијом остао прилично усамљен. Ипак, током рата 1085–1090. године, Бодин је, заједно са Вуканом, наставио своју агресивну политику, која је окончана његовим војним поразом и заробљавањем. Већ 1091. године Ана Комнина бележи да је Бодин намеравао да прекрши мировне уговоре, па је отуда јасно да је Бодин склопио мир са Византијом око 1090. године, када је и био заробљен. Највероватније је у питању исти онај мир о којем кратко пише Поп Дукљанин. У том случају одредбе мировног уговора биле су веома јасне — Бодин је Византији морао да врати области које је запосео у драчком темату. Стога се и излагање Попа Дукљанина о Бодиновој владавини, пре него што је кренуо на Дубровник, може закључити 1090. годином.

Када је дукљански краљ Бодин опседао Дубровник?

Подаци о Бодиновој опсади Дубровника налазе се у Летопису Попа Дукљанина и код дубровачких аналиста. Оба извора постоје у две основне верзије. Летопис Попа Дукљанина у Ватиканској и Београдској редакцији из средине XVII века, као и у Орбиновој италијанској редакцији из 1601. године, док су дубровачки аналисти сачувани у две варијанте, тзв. Аноним и Анали Николе Ра-

23 *Шишић*, Летопис, 80, нап. 53.

24 Помен Србије и Босне у овој папској були сасвим је у складу са хронологијом Бодинових освајања ових области — највероватније 1083. године.

25 Guillaume, 256.375–390.

њине.[26] Подаци обе групе извора међусобно се разликују, као што се у одређеним појединостима разликују подаци унутар ових скупина. У историографији је овај догађај углавном остао занемарен, па чак проглашаван и за легендаран.[27]

Поп Дукљанин пише да је Бодин, када је умро Роберт Гвискард, узео од Нормана драчку област и сам град Драч;[28] пошто је склопио мир са царем и предао му ове тековине, почео је, на наговор жене Јаквинте, да размишља о уклањању својих рођака који су могли да угрозе престо његовим синовима. Када су Бранислав, син Бодиновог стрица Радослава, и његов брат Гојислав и син Предихна, једном приликом дошли код њега у Скадар, Бодин их је, на Јаквинтино наваљивање, ухватио и утамничио. Преостали синови краља Радослава и њихова деца, дознавши за овај чин, одлучили су да се склоне у Дубровник где су приспели са 400 људи под оружјем.[29] Сазнавши то Бодин се упутио под Дубровник и отпочео опсаду града. Током борби под бедемима, опседнути су чинили не мале штете Бодиновој војсци, а током једног испада Кочапар (син Бодиновог стрица Радослава) копљем је усмртио неког Козара, кога је Јаквинта веома волела.[30] На наговор жене, у знак одмазде, Бодин је наредио да се под Дубровником одруби глава Браниславу, Гојиславу и Предихни.[31] Тада је у граду дошло до колебања и неки су почели да размишљају о предаји града.[32] Стога су Бодинови рођаци, укрцавши се на лађе, отпловили у Сплит,[33] одатле у Апулију, а из Апулије цару у Константинопољ. Потом је Бодин заузео Дубровник[34] и подигао тврђаву. Затим се вратио у Скадар. На самом крају овог описа Поп Дукљанин напомиње да је Бодин владао 26 година, а у 22. години је погубио браћу. „Када се напунило 26 година и пет месеци његове владавине, умре.“[35]

---

[26] Ljetopis, 97–98; Рукопис Р 570 Народне библиотеке Србије; Orbin, 234–235; Annales Ragusini Anonymi item Nicolai de Ragnina, ed. *Sp. Nodilo*, Monumenta spectantia Historiam Slavorum meridionalium. Vol. XIV, Scriptores I, Zagrabiae 1883, 26–28; 206–209. Анонимови Анали налазе се у још неколико верзија које је Нодило сравнио са главним рукописом (Матеијев, Стулићев и Задарски рукопис).

[27] *Јиречек*, Историја I, 139, сматрао је да је у питању легенда.

[28] Види напред.

[29] Ljetopis, 97, помиње 40 људи под оружјем; Orbin, има 400 војника; Ragnina, 206, такође 400.

[30] Ljetopis, 98. С друге стране, Orbin, 234; Ragnina, 206, Козара називају блиским рођаком краљице Јаквинте.

[31] Orbin, 234, каже да су Бодинови рођаци смакнути испред цркве Св. Николе код Дубровника. Ова црква се налазила у тзв. Пријеком, односно у оном делу данашњег Дубровника који се у XI веку налазио с друге стране мочваре која је делила град од копна, а која је доцније насута и где се данас налази Страдун. Црква Св. Николе поменута је у изворима први пут 1296. године; упор. Liber Statutorum civitatis Ragusii compositus anno 1272, ed. *V. Bogišić — C. Jireček*, Zagrabiae 1904, 198, „*…usque ad ecclesiam s. Nicole de Campo*.“ Археолошким ископавањима утврђено је да је црква Св. Николе била подигнута на темељима објекта који би могао најпре да буде кула. Коначни резултати ископавања никада нису објављени; упор. *И. Стевовић,* „Prospetto della cita di Ragusa“, нови извор за најранију историју византијског Дубровника, ЗРВИ 29/30 (1991) 142, нап. 16.

[32] Orbin, 234–235, у загради напомиње да је то било седме године опсаде града.

[33] До 1097. године Сплит је признавао врховну власт Византије, када је потпао, уз сагласност Византије, под млетачког дужда; упор. *G. Novak*, Povijest Splita I–II, Split 1957, I, 72–73, нап. 136.

[34] Orbin, 235; Ragnina, 207, не помињу заузеће града већ само изградњу утврђења.

[35] Ljetopis, 98–99; Orbin, 234–235.

Препричани одељак Летописа Попа Дукљанина пружа само релативну хронологију догађаја. Из завршних реченица описа догађаја следи да је Бодин погубио своје рођаке у 22. години владавине, али без податка колико је опсада трајала. Четири године доцније Бодин је преминуо. Сам почетак опсаде и сукоб са рођацима може се датирати у време после 1090. године, када се завршава претходни хронолошки одељак у излагању Попа Дукљанина о Бодиновој владавини. На основу податка код Ане Комнине да је Бодин у октобру 1081. године предводио савезничку војску под Драчем што је довело до закључка да је он током лета исте године отпочео своју самосталну владавину — произилази да је Бодин умро 1107. године (1081 + 26). У том случају 22. година његове владавине, када је према Попу Дукљанину погубио рођаке, пада у 1103/1104. годину, када би требало да се одиграла и опсада Дубровника.

Насупрот византијским изворима, Поп Дукљанин није утврдио ниједну годину као почетак Бодинове владавине. Ипак, Попу Дукљанину је познато да је Бодин *imposuit diadema capiti suo et iussit se vocari imperatorem*.[36] Ово Бодиново проглашење за цара итекако је било познато византијским писцима, на основу чега се поуздано може закључити да се крунисање или проглашење за цара догодило у септембру/октобру 1072. године.[37] Уколико Поп Дукљанин рачуна Бодинову владавину од 1072. године, када је он био проглашен за цара Бугара, онда је 22. година његове владавине трајала од септембра/октобра 1093. до септембра/октобра 1094, а окончана је фебруара/марта 1099. године.

На основу података из Летописа Попа Дукљанина тешко се може утврдити како је писац одлучио да рачуна године Бодинове владавине, али је веома извесно, како је то учинио и са братом краља Михаила, Радославом, коме је, иако никада није самостално владао, ипак приписао 16 година владавине, да је у године владавине убрајао све године држања власти од оног тренутка када је брат или син врховног владара Дукље стекао макар иједан део земље.[38] У том случају Бодинових 26 година и пет месеци владавине Поп Дукљанин би требало да је рачунао од његовог крунисања за цара Бугара септембра/октобра 1072. године. Сам податак да је Бодин владао 26 година и пет месеци указује на то да је Поп Дукљанин располагао веома прецизним записом дужине његове владавине, јер у читавом његовом Летопису од 44 (самостална) владара само за њих 15 наводи укупан број година владавине, док само за тројицу наводи поред година и број

[36] Ljetopis, 95.

[37] Η συνέχια της Χρονογραφίας του Ιωάννου Σκυλίτση (Ioannes Skylitzes Continuatus), ed. *Th. Tsolakis*, Solun 1968, 163.5–16. О Бодиновом војевању са Византијом 1072. године, видети, *Т. Живковић,* Дукљанско-византијски рат 1072–1075. године, ИЧ 47 (2002) 44–48.

[38] Истоветан случај је у каснијим српским родословима и летописима који Стефану Немањи приписују 42 године власти (понекад и 48), спајајући време током којег је био само обласни жупан са оним када је владао Србијом као велики жупан; упор. Стари српски родослови и летописи, уред. *Љ. Стојановић,* Београд — Сремски Карловци 1927, 47, 170, 174–175, 177, 184, 190, итд. Код светога Саве број година Немањине владавине је 37, али је то такође збир укупне његове владавине; упор. Старе српске биографије, превео и објаснио *М. Башић,* Београд 1930, 7.

месеци — Светопелек, 40 година и четири месеца, Крепимир, 25 година и један месец, Бодин, 26 година и пет месеци.[39]

Дубровачки аналисти пружају неке додатне и важне податке о самој опсади Дубровника, као што дају и неке битне хронолошке одреднице. Такође, требало би нагласити да Орбинова верзија Летописа Попа Дукљанина, на оном месту где се говори о погубљењу Бодинових рођака, у загради доноси податак да је то било седме године опсаде.[40] Код Орбина постоји још једна важна појединост, да Бодин није успео да заузме град, док је према ватиканској и београдској верзији Летописа Попа Дукљанина, град био заузет. Када се у виду има да је источни део Дубровника, Пустјерна, у XI веку још увек био ограђен дрвеном оградом,[41] онда је веома јасно због чега се дубровачки писци у овом делу разликују од Дукљанина. Стари дубровачки град, где се налазио каштел Лаве на западној страни дубровачке хриди, Бодин није заузео, већ, можда, подграђе, које се налазило на источној страни дубровачке хриди. Још је вероватније да се податак о освајању града односи на насеље које се налазило на Пријеком. За удаљеног Дукљанина ово је било потпуно небитно, па је заузимање дела града на Пустјерни или насеља на Пријеком протумачио као освајање Дубровника.[42]

Најстарији дубровачки аналиста, тзв. Аноним, говори о опсади Дубровника коју је отпочео краљ Босне 1001. године, некако непосредно пошто су Дубровчани склопили мир и уговор о савезу са Млечанима. Затим долази одељак под 1004. годином, где се описује ток рата и долазак војске босанског бана Стефана, разарање дубровачке околине, а потом и подизање утврђења преко пута дубровачке капије, које је блокирало мост преко кога су Дубровчани одржавали везу са копном. Овакво стање је потрајало четири године, а будући да су сами Дубровчани порушили мост између града и копна, преостала им је само поморска комуникација. Стога су Дубровчани, поред 500 војника које су Албанци[43] били дужни да им дају по уговору, унајмили још 5000 коњаника и пешака, који су почели да нападају територију босанског владара. Упади су натерали Стефана да дигне опсаду и да се врати у своју земљу. У поменутом утврђењу оставио је краљ посаду од 20 људи са задатком да не дозволе Дубровчанима излазак из града копненим путем. Следеће, 1005. године, склопили су Дубровчани мир са Стефаном, али је кула и даље остала у његовом поседу током наредних 11 година. Затим следи опис догађаја из 1016. године, када је заповедник тврђаве Вук Градић тајно преговарао са Дубровчанима, што је окончано предајом утврђења. Наводно је четири године био заповедник тврђаве. Следеће, 1017. године склопљен је мир који је трајао дуго година.[44]

---

[39] Ljetopis, 56, 61, 99. Светопелек је легендарни владар и сасвим сигурно не припада дукљанској или некој другој јужнословенској владарској кући, док је Крепимир, највероватније, неки хрватски владар кога је Дукљанин унео у свој спис.

[40] Orbin, 234–235.

[41] Упор. *Т. Живковић,* Легенда о Павлимиру Белу, ИЧ 50 (2004) 21.

[42] Највероватније се ово односи на насеље на Пријеком.

[43] Податак се највероватније односи на помоћ коју је Дубровник имао из византијске теме Драч у северној Албанији.

[44] Anonymi, 26–28.

Никола Рањина је у својим Аналима комбиновао дубровачке записе и податке о опсади садржане у Летопису Попа Дукљанина. Рањина каже да је 1001. године почео рат са Бодином који је трајао четири године. Године 1004. Бодин шаље војску коју је предводио босански бан Стефан као његов вазал. Затим Рањина препричава Летопис Попа Дукљанина, уз исту ону напомену коју има и Орбин да је Бодин погубио браћу у седмој години опсаде. Пошто није могао да освоји град, подигао је тврђаву преко пута града. Затим, под 1008. годином, Бодин је склопио мир са Дубровчанима. Следећи подаци су под 1016. годином, када је склопљен мир са Стефаном, баном Босне и када су Дубровчани на дан Ускрса, првог априла, од Вука Градића, издајом заузели утврђење.[45]

Дубровачки Анали, писани италијанским језиком, настали су у XVI веку. Излагање је било засновано на старијим летописима или летописним белешкама, највероватније записаним латинским језиком. Описујући опсаду Дубровника Никола Рањина се позива на стихове песника Милеција, који је стварао средином XIV века. Сам Милеције у неким стиховима помиње старије изворе, *pagina prisca*, тј. старе летописе. Ови „стари летописи" могли су најкасније да настану у претходном, XIII столећу.[46] Да су неки записи, из којих су писци најстаријих летописа преузимали податке из историје Дубровника, постојали и раније, може се несумњиво утврдити на основу исказа да је у пожару 1296. године уништен огроман број списа у Дубровнику.[47] Траг тог старијег записа налази се код Анонима који каже да су Дубровчани дошли у посед утврђења на Ускрс, док Никола Рањина изричито каже да је Ускрс тада падао 1. априла. Управо овај податак указује на то да је постојао савремени запис о заузимању утврђења и да је био датиран овим значајним црквеним празником. Заправо, тај податак је и одвео дубровачке аналисте на погрешан хронолошки пут при датирању овог рата са Бодином. Наиме, Ускрс 1. априла пада у 974, 1016, 1089, 1100. и 1179. годину. Аналисти су се определили за 1016. годину. Крећући се наниже у хронологији и догађајима око опсаде Дубровника доспели су до 1004. године као почетка опсаде, будући да су поменули како је кула стајала 11 година.

Иако је 1016–11 = 1005, летописци су обратили пажњу и да година почиње у септембру, па су стога почетак рата ставили у 1004. годину. Тиме се лако може објаснити зашто су опсаду Дубровника ставили у ово време када Бодин сигурно није био владар. Али то показује да су опширнији описи опсаде Дубровника настали знатно касније. У излагању Анонима поменут је само босански владар Стефан, док су код Рањине и Милеција поменути Бодин и Стефан. У XIV веку, када се територија босанске државе сасвим приближила Дубровнику, а Дукља одавно престала да постоји као држава, летописцима који су користили

---

[45] Ragnina, 205–209.

[46] Ragnina, 209. Милецијеви стихови сачувани су фрагментарно само код Николе Рањине.

[47] Chronica Ragusina Junii Restii (ab origine urbis usque ad annum 1451), ed. *Sp. Nodilo*, Monumenta spectantia Historiam Slavorum meridionalium, vol. 25, Zagrabiae 1893, 101, „*In questo incendio perirono tutte l'antiche scritture e memorie a riserva di pochissime*…"; упор. *B. Krekić*, Borba Dubrovnika protiv vatre (XIII–XV v.), ЗРВИ 29/30 (1991) 170.

старије записе вероватно много тога није било јасно; посебно их је мучило у каквим су односима заправо Бодин и Стефан.

Већ код Милеција је приметан својеврстан хронолошки несклад. Он сам датира подизање куле у време Стефана, дуке Босне, за владавине цара Бодина, у време грчког (цара) Константина, деветог индикта. Личности се такође тешко могу хронолошки ускладити. Византијски цареви овог имена су Константин VIII (1025–1028); Константин IX Мономах (1042–1055) и Константин X Дука (1059–1067). Девети индикт за владавине ових царева пада само у 1025/1026. годину, на сам почетак царевања брата Василија II, Константина VIII. Већ извор који је користио Милеције био је нејасан, а он је оно што је тамо нашао покушао да препричa својим стиховима. С друге стране, већ је Милеције догађаје око опсаде Дубровника датирао 1016. годином („хиљаду и два пута по осам").

Релативна хронологија дубровачких аналиста показује понављање одређених бројева који означавају дужину трајања између два догађаја: то су четири, седам и једанаест. Први број, четири, тиче се укупне дужине трајања рата,[48] али и последњег периода постојања утврђења испред Дубровника, када је њом заповедао Вук Градић (4 + 4). Број седам, односно време када је Бодин погубио браћу највероватније је доцнији легендарни податак, заснован на библијском (негативном) значењу броја седам. Коначно, имајући испред себе ова два броја, аналисти су дошли до укупног трајања утврђења од 4 + 4 + 7 = 15 година. Када се од 1016. године одузме ових 15 година долази се до 1001. године, којом су аналисти означили почетак рата. Оно што се намеће као решење јесте да су дубровачки аналисти, који су прибележили италијанску верзију Анала града Дубровника, самостално датирали догађаје и распоредили их под одређене године. То је било у XVI веку и веома је удаљено од догађаја који су описани у вези са опсадом Дубровника.

Задатак истраживача био би, стога, да покуша да проникне у најстарије записе који су послужили као окосница излагања о Бодиновој опсади Дубровника. Изворни подаци сачували су, можда, само податак да је босански бан Стефан, у време краља Бодина, опседао Дубровник током четири године. По свој прилици се ту налазио и податак да је на месту где је касније подигнута црква Св. Николе саграђена тврђава чија је посада чувала мост преко којег су Дубровчани прелазили на копно. Следећи податак који је за старијег летописца могао да буде од важности јесте сам чин заузимања тврђаве и склапање мира са Стефаном. Податак је вероватно почињао хронолошком одредницом да је до овога дошло на Ускрс, 1. априла. Исти запис је највероватније сачувао и име заповедника утврђења.

Подаци који се у дубровачким летописима налазе између поменуте две белешке старијег летописца настали су доцније. Опсада је попримила облик легенде. Седма година опсаде поменута је као библијски мотив како би се истакле размере несреће коју је град трпео због опсаде и тврђаве с друге стране моста.

[48] Само у једној рукописној верзији Анонима, дужина рата је три године (Annali Storani); упор. Anonymi, 26, нап. 1.

Предаја утврђења обогаћена је новим појединостима о преговорима за преузимање утврђења. Ово се опажа код Орбина који погубљење Бодинових рођака ставља код цркве Св. Николе, иако је ова црква саграђена касније.

Када се пречисте изворни подаци дубровачких аналиста долази се до два основна хронолошка податка. Први, и најважнији, јесте да је до предаје утврђења дошло на Ускрс 1. априла. Други пружа релативну хронологију и тиче се четворогодишњег трајања тврђаве после Стефановог повлачења. Овом раздобљу претходила је сама опсада која је могла да потраје једну или две године. Тако би се описани догађаји под зидинама Дубровника, укључујући и предају утврђења Дубровчанима, одиграли током 5 или 6 година. Тек је тумачење познијих летописаца довело до продужења ових догађаја на укупно 16 година.

Уколико је до предаје утврђења дошло на Ускрс 1. априла, долази се до 1100. године, када је утврђење прешло у руке Дубровчана. Према Анониму претходно је већ био склопљен мир са Стефаном. Такође, четири последње године постојања тврђава је била под заповедништвом Вука Градића. Претходно је опсада и градња тврђаве обухваћена још једним четворогодишњим раздобљем, па би тако рат почео 1092/1093. године. Ана Комнина говори доста опширно о догађајима 1093/1094. године, када је Вукан, велики жупан Србије, ратовао на Косову са Византинцима. Рат је окончан 1094. године и велики жупан је предао двадесет талаца из редова својих сродника и жупана, укључујући и двојицу својих синоваца — Уроша и Стефана Вукана.[49] У том случају и акција против Дубровника спадала би у ово време ширих ратних операција против Византије. Чињеница да су Бодинови рођаци отпловили у Сплит, затим у Апулију, а потом у Константинопољ, код цара, јасно показује њихов однос према Царству, као што ће у годинама после Бодинове смрти Царство показати своју наклоност према овој грани дукљанске династије подржавајући их у борби за власт.[50]

Уколико Поп Дукљанин рачуна Бодинову владавину од 1072. године, када је он проглашен за цара Бугара у септембру или октобру, онда је 22. година његове владавине била 1094. године, а његова смрт пада у 1098. годину. Тачније, пошто је крунисан у септембру/октобру 1072. године, умро је фебруара/марта 1099. године, када се навршило 26 година и пет месеци његове владавине.

Средњовековни владар је само једанпут могао да буде крунисан. Уколико би дошло до прекида у његовој владавини, као што је то случај са Бодином, који је два пута заробљаван од стране Византинаца, и те године су улазиле у укупан збир његове владавине. Такође, не треба заборавити да је Бодин крунисан за цара, што је титула већа и значајнија од краљевске, коју је имао његов отац, поготово што 1072. године Михаило још увек није био крунисан. Ако је икада и добио од папе круну, онда је то било 1077. године, најмање пет година пошто је његов син био проглашен за бугарског цара.

---

49 Alexiade II, 166.25–169.9; 184.10–27; ВИНЈ III, 386–389.

50 Ljetopis, 99–105.

Могло би се закључити да је Бодин, у склопу општих војних операција 1091–1094. године, у које су били укључени и његови вазали — босански бан Стефан (према Дубровнику) и рашки жупан Вукан (према унутрашњости), опсео византијски Дубровник. Синови кнеза Радослава, Бранислав и браћа, држали су у Бодиново време Травунију и очигледно чинили провизантијску струју у Дукљи. Отуда су се склонили у Дубровник када је Бодин решио да се са њима разрачуна. Рашчишћавање односа у владарској породици у Дукљи није било само последица Јаквинтине зависти, како то представља Поп Дукљанин, већ сукоб две политичке концепције које су постојале у Дукљи. Једну је представљао Бодин и она је имала вероватно снажан ослонац у норманској јужној Италији, одакле је потицала и његова жена Јаквинта, док је друга рачунала на подршку Византије, а оличавали су је потомци кнеза Радослава, четвртог сина Стефана Војисављевића, кога је Бодин практично лишио власти.

Тако је до опсаде Дубровника дошло 1092/1093. године. Будући да се град показао отпорним, Бодин је, пошто је био присиљен да брани сопствене границе, морао да се повуче у Скадар 1094. године, вероватно под притиском византијске војске из Драча, која му је угрозила јужне границе, док је изградњом тврђаве покушао да блокира Дубровник. Послове око опсаде највероватније је поверио своме вазалу босанском бану Стефану. Већ 1096. године приликом проласка крсташке војске кроз Далмацију, Бодин је био у Скадру, где је вођама крсташа обећао безбедан пролазак кроз његову земљу.[51] То је веома битан податак који показује да је Бодин већ тада дигао опсаду Дубровника.

Сада је јасније како су Дубровчани уопште смели да преузму утврђење испред града априла 1100. године. Будући да је Бодин фебруара/марта 1099. године умро, нестало је његове чврсте руке којом је држао своје вазале у покорности — Стефана и Вукана. Тако је било могуће да Дубровчани склопе мир са босанским баном Стефаном и највероватније споразумно преузму утврђење, а затим да га без страха од Бодинове освете, сравне са земљом.[52] Уколико је Бодин умро 1099. године, поступак Дубровчана постаје потпуно јасан. Такође, постаје јасније и ћутање византијских извора о Бодину после овог времена, јер Ана Комнина касније пише само о Вукану и његовим односима са Царством. Овако предложена хронологија догађаја може боље да разреши и нека друга питања хронологије владавине Бодинових наследника, коју је иначе тешко ускладити са до сада уобичајеном хронологијом краја Бодинове владавине (1101/1102 или 1107/1108).

---

[51] Према вестима Рајмуна од Пија, који је водио један део крсташке војске кроз Далмацију, крсташи су далматинског краља (Бодина) затекли у Скадру, где су се побратимили и договорили о даљем проласку војске кроз његову земљу; упор. *Ст. Новаковић*, Први основи словенске књижевности међу балканским Словенима, Београд 1893, 202, нап. 1.

[52] Позници дубровачки писац, Јуније Растић (умро 1735) такође сматра да је Бодин умро пре него што су Дубровчани преузели утврђење; Resti, 48.

Tibor Živković

TWO QUESTIONS FROM THE TIME OF KING BODIN'S RULE

In this paper we try to give reliable answer upon two major questions: did Bodin, king of Dioclea, capture Dyrrachion in 1085, as it is related in the Chronicle of the Priest of Dioclea, and when did he try to capture Dubrovnik (Ragusa).

The capture of Dyrrachion is not mentioned at Ane Comnene's Alexias. Byzantine princess wrote that citizens of Dyrrachion surrender the town to her father, the Emperor Alexios, after the death of the Norman ruler Robert Guiscard in 1085. On the other hand, the Priest of Dioclea says that Bodin, after the death of Robert Guiscard captured Dyrrachion which he gave back to the Byzantines after he signed the peace treaty with the Emperor. Both statements are not clear enough, but detailed analysis of both writings shows that Bodin took northern part of the theme of Dyrrachion and most probably tried to negotiate surrender of town itself, but he failed. Bodin's military activities against the Byzantine possesions in the theme of Dyrrachion could be placed between 1085 and 1090 when he was captured, being forced to sign peace treaty. The charter of antipope Clement III issued in 1089 to the archbishop of Antibaris, contain list of bishops which served in Dioclea, and only one of them — the bishop of Dulcigno (Ulcinj), had been earlier under the archbishop of Dyrrachion. In other words, Bodin took a very small part of the theme of Dyrrachion and southern borders of Dioclea were approximately the same as in the time of his father Michael.

The description of the siege of Dubrovnik is well preserved in Chronicle of the Priest of Dioclea as well by several other authors from Dubrovnik. The authors from Dubrovnik, which composed their Chronicles much later (from XIV to XVII century), made mistake in the chronology, asuming that the siege took place in 1104. Having at their disposal an old note, that Bodin's tower, which stood on the shores just opposite the wooden bridge which lead from Dubrovnik to the land, was captured on the first day of April during the Pascha, they calculated wrong year since Pascha on the first day of April was in 1016. Relative chronology, which is preserved in their description of the siege, yielded 11 years from the time Bodin built tower to cut off the defenders from the inland. In this period the authors from Dubrovnik put also seven years of siege, what was, most probably, the number taken from Bible. That way, the later authors from Dubrovnik assumed that Bodin conducted the siege of Dubrovnik in 1004/1005. On the first day of April Pascha was also in 1100 and that year should be taken as the year when the tower of Bodin was

captured and leveled to the ground. In that case, since the author from Dubrovnik knew that the tower stood for four years, it means that the end of siege was in 1096.

The Priest of Dioclea provides another clue for more accurate dating of the beginning of the siege. He says that Bodin beheaded his relatives in front of the walls of Dubrovnik during his 22nd year of rule, revealing from which year he calculates Bodin's rule, i.e. from september/october 1072, when Bodin was crowned as the Bulgarian emperor during the insurrection of the Bulgarians — and certainly not from 1085 when his father Michael died. Therefore, Bodin besieged Dubrovnik in 1092/1093.

The exact year of the Bodin's siege of Dubrovnik provides another interesting solution — the exact year of his death. Since 1096 was 22nd year of Bodin's rule, and Priest of Dioclea says that he died in the fifth month of 26th year of his rule — it means that Bodin died in February/March 1099.

Зборник радова Византолошког института XLII, 2005.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines XLII, 2005

UDC: 341.71(450.421)(093):929

Nada Zečević

THE GENOESE CITIZENSHIP OF CARLO I TOCCO OF DECEMBER 2, 1389 (II)

The Genoese citizenship, granted to Carlo I Tocco and his regent mother Magdalene by the authorities of the Republic of Genova (December 2, 1389) is a document the existence of which is widely accepted in the scholarly circles despite the fact that the details of its content have still remained largely unknown. Attempting to contribute to a better understanding of the circumstances under which the grant was issued, the first part of this paper brings the transcription of the entire document as well as an analysis of its political and legal context. The paper's second part deals with the document's paleographic, diplomatic, and sigillographic features, as well as with its prosopographic and topographic details.

On December 2, 1389 Carlo I Tocco and his regent mother Magdalena were granted the citizenship of the Republic of Genoa. This act was, as pointed out in the first part of this paper, most probably a consequence of the Tocco need for protection from the Ottoman, Venetian, Navarese, and Albanian expansions in western Greece as well as of the Genoese aspirations towards the Ionian islands governed by this family.[1] However, although at first sight this document seems an important demonstration of a pragmatic political alliance, it never left the domain of protocol. Its implementation was never recorded by any of the parties; in fact, short time upon its ratification, the Tocco ruler was recorded as making alliances with the Genoa's rival, the Venetian Republic.[2]

---

[1] For the text of the document and historical analysis of its contents see *N. Zečević*, The Genoese Citizenship of Carlo I Tocco of December 2, 1389 (I), Zbornik radova Vizantološkog instituta 41 (2004) 361–375.

[2] *Zečević*, The Genoese Citizenship I, 370. *F. Thiriet*, La Romanie vénitienne au Moyen Âge (Paris, 1959), 358, considers that the reason for the Tocco turn towards the Genoese was their fear from the Venetians. For *Ch. Gasparis*, Il patto di Carlo I Tocco con il Commune di Genova (1389–1390): una conseguenza delle incursioni albanesi, in Οι Αλβανοί στο Μεσαίωνα: The Medieval Albanians (Athens, 1998) 255, this alliance was designed to protect the Tocco from the Albanians. Although my inquiry of the source evidence about the relationships between Genoa and Venice 1388–1391 suggests a conclusion

How did such a situation occur? Was the enactment of this document delayed by some significant political event or had both parties signed it with just a *pro forma* alliance in mind?[3]Aiming at answering this question, in this part of the paper I shall turn to documentary elements of the Genoese citizenship grant of 1389. By observing its paleographic, diplomatic, sigillographic, and prosopographic characteristics, and by comparing these elements with other examples of the Genoese and Tocco documentary practice, I shall survey the official perception of this alliance. In addition, in order to fully understand the circumstances under which the grant was concluded, I shall also comment on the people, institutions and topography mentioned in the act.

Paleographic features

The grant was written in Latin. The language is, however, influenced by vulgar dialect, as can be seen from expressions such as "greraio" (ln. 29), "guerra" (lns. 51–55), "mondi" (lns. 37; 44), "instromento" (ln. 57 and *subscriptio*, ln. 3), "illessus" (ln. 47), "Jerusalemij" (ln. 56), "octuagessimo" (ln. 65).

The handwriting of the document is humanistic. It is legible, although certain words are not fully comprehensible due to minor damages of the parchment. This is especially significant in the *subscriptio* of the act where several groups of words cannot be read due to the fading of the ink.[4] The most notable features of the script are the following: regular *ductus*; elaborated capitals (with "J", "A", and "E" from the *subscriptio* as the most highlighted) denoting personal and topographic names, as well as the beginning of a new sentence; unicial small "a"; small "d" with vertical axle inclined to the left; reduplicated "ii" in which the second character is lengthened (thus forming "ij"), "-ti" replaced with "ci", small "s" resembling to "f".

The abbreviations used by the notary follow the general medieval practice. Among the most used ones are: "gra" ("gratia"), "dni" ("domini"), "nri" ("nostri"), "pntem" ("praesentem"), "noie" ("nomine"), "pte" ("parte"), "cois" ("communis"), "oia" ("omnia"), "pGa" ("propria"). Endings with "-um", "-am", and "-rum", as well as "cum" prefixes and passive verb endings "-(n)tur" are denoted by the use of

closer to Thiriet's opinion (*N. Zečević*, The Tocco of the Greek Realm, PhD dissertation defended at the Central European University, Budapest, 2004, pp. 97–98), I am more inclined to see the grant as the result of a general instability in western Greece (*Zečević*, The Genoese Citizenship I, 362–363), while at the same time not disclosing Albanian attacks from a list of its potential causes (*Zečević*, The Genoese Citizenship I, 363–365; 366, n. 25).

3 Between November 1387 and July 1390, the Genoese carefully followed the situation in the Levant. As the documentary evidence from July 1390 testifies to their first estimations about the improvement of the situation (more on this, *G. G. Musso*, Navigazione e commercio Genovese con il Levante nei documenti dell' Archivio di Stato di Genova (Roma, 1975), 30, it is quite possible that after this period they ceased to consider the alliance with the Tocco important for their position in the Levant, which further resulted in the perception of the grant as no more than a formal document.

4 My suggestions for interpretations of illegible words were made upon the comparison with the *subscriptio* formulae of the notary acts of Genoa and its colonies in Caffa and Pera. For detailed references on literature dealing with the diplomatic practices of Genoa and its colonies, see below, nn. 5, 8, 14, 16, 19, 37, 70.

traditional signs. Some abbreviations are created by the use of common relative signs, such as "G" (per), "A" (prae), "GG^{o}" (perpetuo) "I" (quod), "H" (quorum). In several instances, the notary used *superscriptiones* to abbreviate some words: "Bcumq" ("quocumque"), "suC"("supra"), "MagD" ("Magnifice"), "Bciens" ("quociens"), "JaF" ("Janue"), "procuE"("procuratore").

The initial "I" and "E" (of the *subscriptio*) are elaborated and as such can be understood as an indication of the grant's importance. At the same time, however, they might reflect a custom of the Genoese notaries to focus on elaboration of initials in wintertime, when they were less occupied with other tasks of the chancellery.[5]

Just as in other paleographic practices of the medieval West, the quotation of the name of the doge and the Genoan institution of the **Consilium Quindecim Sapientum Ancianorum** is marked by "..".[6] Similarly following general paleographic practices of the medieval West, the quotation of the *addressantes* and *addressati* is followed by the reduplication of titles "dominus" and "domina" respectively, in all cases.[7] The notary used full stop marks to close the sentences. A new sentence is followed by a capital letter.

Word reduplication occurs once in the case of the term "defensione" (ln. 44). The first of the repeated words was underlined by the notary, most probably in order to mark his own scribal error. As the main text does not contain traces of other corrections, it seems that the notary's *subscriptio* remark about himself having corrected the text (subscr. ln. 3) refers to this intervention with "defensione".

Two baguettes appear on the document's margins. The first one, located on the left vertical margin (ln. 26), is linked to the end of the quotation of the Tocco letter sent to Genoa in 1385, which suggests that this baguette should be understood as a closing quotation mark. Unlike this one, the meaning of the baguette, located on the right vertical margin (ln. 53), is not entirely clear, since the aligned text contains no quotation. A potential function of this baguette as the mark of a new passage is also excluded by the text.

Diplomatic features

The *protocole* of the Tocco Genoese grant consists of verbal *invocatio*[8] and *intitulatio*. The text of the document does not contain any *arrenga*. The *expositio* is long and contains a *petitio* in the form of a letter sent on behalf of Carlo I Tocco to

---

[5] *M. Balard*, Gênes et l'Outre-Mer, vol. 1: Les actes de Caffa du notaire Lamberto di Sambuceto 1289–1290 (Paris — The Hague, 1973) (=Balard, Gênes). A similar method of initials' writing was applied in Caffa: see *Balard*, Gênes, 1, 28. Apart from this similarity between the practices of Genoa and its colonies, it is important to note many differences between their chancelleries. On this issue, *G. Lastig*, Entwickelungswege und Quellen des Handelsrechts (Stuttgart, 1877), 178.

[6] *A. Giry*, Manuel de diplomatique (Paris, 1894), 535.

[7] *Giry*, Manuel, 690–691.

[8] A similar invocation formula can be found in Genoese documents of the thirteenth century. On this see *G. I. Bratianu*, Actes des notaires Génois de Péra et de Caffa de la fin du trezième siècle (1281–1290) (Buçarest, 1927), 24.

the Genoan Republic on October 1385.[9] The chronology of this "inserted" letter shows the use of a different style than the one used in Genoa. It consisted of: *datatio* according to the *stylus nativitatis* (ln. 6: year expressed in Latin characters/ day/ month/ indiction), repeated in an abbreviated form at the end of the letter (ln. 26), and *data topica* quoted in the end of the letter (ln. 26: "castro nostro Sancti Georgij de Cephalonia").[10] As the same features can be found in several other letters and instruments remaining from the Tocco Latin chancellery, there is no doubt that the letter of petition was quoted from an authentic Tocco letter.[11]

Just like the *expositio*, the *dispositio* of the grant is long.[12] It contains the praeceptive and obligative final clauses, as well as the *sanctio temporalis*.

Differently from the usage of the Tocco chancellery, the *eschatocole* of the Genoese grant consists of *data topica* and *data chronologica*. Its beginning contains the characteristic expression "actum" which shows that the document was recorded simultaneously with the legal act of granting. According to the chancellery practice observed both in Genoa and its prominent colonies in the East (Caffa and Pera), the *data topica* of the Tocco grant specified not only the place, but also the exact location in which the grant was made (ln. 64: "Actum Janue in sala parua Cancellarie veteris palacij ducalis in qua discumbit fanulus praefati Magnifici domini"),[13] while the *data chronologica* contain the following elements: year written in Roman letters according to the *stylus nativitatis*, the indiction calculated "secundum cursum Janue", month, day and the fully specified hour.[14] The *eschatocole* further contains the enumeration of the witnesses. As there is no reference to their signatures, it is ob-

---

[9] A similar insertion of an *addresati* letter functioning as a *petito* can be seen in the Genoese pact with the Bulgarian ruler Ivanko, see *I. Dujčev*, Договоръ на добружанския князъ Иванко съ Генуесцить оть 1387 г., in *id*., Стара Българска книжнина (Sofia, 1944), 185–186 (=*Dujčev*, Ivanko).

[10] A Tocco instrument from the Archivio di Stato di Napoli, Archivio di Tocco di Montemiletto (=ASN, ATM), Atti notarili, busta 5, perg. No. 177, dated to November 30, 1421, in Naples, records a "Cephalonian" style of chronology, which seems to have followed the practice similar to that of Genoa: that is, it was one year later than the style of Constantinople.

[11] Tocco letters where these elements can be compared can be found in ASN, ATM, Atti notarili, busta 4, perg. nos. 175 and 177; *J. Valentini* (ed.), Acta Albaniae Veneta (=*AAV*) vol. 2, tome 7, no. 722ter (December 7, 1398), 3–4; *ibid*., 747q (c. May 23, 1399), 5; *ibid*., no. 761bis (August 16, 1399), 6–7. Cf. *K. D. Mertzios*, Μία ἀνέκδοτος ἐπιστολὴ τοῦ Καρόλου Α’ τοῦ Τόκκου πρὸς τὸν Δόγην Βενετίας γραφεῖσα ἐξ Ἰωαννίνων τὸ 1425, in Akten d. IX Byzantinischen Kongress/Thessaloniki 1953 (Athens, 1956), vol. 2, 556–559; *id*., Trois letters inédits de Charles Tocco en 1427, 1428, et 1432, in Akten des XI Internationalen Byzantinischen Kongress 1958 (München, 1960), 352–354.

[12] The significance of the length of Genoese disposition *formulae* was noted by *Balard*, Gênes, 1, 32.

[13] Although the precise designation of the place where the grant was made (doge's palace) is a *se ipso* reference to the center of Genoese political power (a thirteenth-century example of the significance attributed to the political status of a place where an instrument originated can be found in *M. Balard*, Les Génois en Romanie entre 1204 et 1261, Mélanges d'École française de Rome 78/2 [1966] 500: "in palacio Fornariorum quo potestas dicta habitat."), it should be noted that the act took place in the small hall where the chancellery was located and not in the City Cathedral (as would be usual), which seems to indicate a minor importance of the event.

[14] *G. Pistarino*, Le fonti Genovesi per la storia del Mar Nero, Byzantinobulgarica 7 (1981) 68–72. Cf. *Dujčev*, Ivanko, 185 and 196–197. A more detailed analysis of this practice can be found in *G. Costamagna*, La data cronica dei piu antichi documenti privati genovesi, Archivio storico per le province Ligure 72/2 (1950) 6–18.

vious that the practice of personal authentification of a testimony was not observed in Genoa in this period.[15] The number of witnesses (four) does not surpass the maximum of witnesses convoked for granting an ordinary public instrument,[16] which seems to suggest that the Genoese did not perceive this document as highly important.[17] The quotation of the witnesses' names is preceded by a formula "praesentibus testibus ad hec vocatis specialiter et rogatis", that can be found in some earlier notary acts issued by the Genoese for common cases,[18] which can be another sign of the document's ordinary status.

The *subscriptio* contains several elements of authentification typical for the Genoese public instruments issued in the second half of the fourteenth century: notary's name, the name of his father, place of birth, place/rank of service, appeal to a special authorization issued by the Holy Roman Emperor ("imperiali auctoritate"), as well as the notary's statement that he had been asked ("rogatus") by the contracting parties to write the act.[19]

Sigillographic notes

The notary's statement recorded in the *subscriptio* of the pact from December 2, 1389, stipulates that the grant was authenticated by a pending seal (subscr. ln. 4: "pendenti sigillo ducalis communis Janue ypensione muniui"). This sealing style is also confirmed by the existence of a *plica* (3,8 cm wide)[20] at the bottom of the parchment, bent in a common manner (once), as well as by the existence of the seal's ribbon, made of green silk.[21] According to the known cases of the Geonoese sigillografic practice, which during the second half of the fourteenth century did not apply metal seals, it can be concluded that the grant's authentification was done by means of a seal made of wax. Since the Genoese more or less consistently followed

[15] Contrary to this, the chancellery of Carlo Tocco respected the signatures of witnesses as the most important method of the legal enactment of an instrument.

[16] Useful notes on the role of witnesses can be found in *Giry*, Manuel, 608 and *A. Rovere*, I "publici testes" e la prassi documentale genovese (secc. XII–XIII), Serta antiqua et medievalia 1 (1997) 291–332.

[17] Cf. *Dujčev*, Ivanko, 186, where eight witnesses appeared.

[18] *Balard*, Gênes, 1, 31, found these *formulae* applied as early as 1289–1290.

[19] A similar — although less elaborated — *subscriptio formula* can be found in the Genoese pact with the Bulgarian ruler Ivanko, see *Dujčev*, Ivanko, 197. On the characteristics of *subscriptiones* in Genoese documens, *G. Costamagna*, La triplice redazione dell' instrumentum Genovese (Genova, 1961); *id*., Il notariato a Genova tra prestigio e potere (Roma, 1970) (reprint can be found in Studi storici nel notariato italiano, Milano, 1995), 143; *id*., A proposito di aggiunte alla sottoscritione notarile, Bolletino storico della provincia di Novara 71/2 (1980) 10–13; *L. Zagni*, Carta partita, sigillo, sottoscritione nelle convenzioni della Republica di Genova nei secoli XII–XIII, Studi di storia medievale e di diplomatica 5 (1980) 5–14.

[20] *G. Čremošnik*, Studije za srednjevjekovnu diplomatiku i sigilografiju Južnih Slovena (Studies in medieval diplomatics and sigillography of Southern Slavs) (Sarajevo, 1976), 92–93, noted that the usual dimensions of *plica* to have been 2–4 cm.

[21] The sealing ribbon is inserted through two horizontally positioned holes, distant from each other 25 mm and tied bellow the *plica*.

general Western chancellery trends, it can also be concluded that the pending wax seal applied in the Tocco Genoese grant of 1389 must have been of red color.[22]

The conclusion that the pending seal of the Tocco grant was made of red wax is further supported by a direct testimony which comes from the ratification of the Tocco citizenship grant (October 1390). The Genoese notary who wrote this document, "Raffaelus Boconus",[23] stated that he had personally seen the original grant of December 2, 1389, with the pending red seal on it. In addition, Boconus described several other features of this seal in more detail. Thus we know that the seal contained the sculptural representation of a griffin and a motto-inscription common for the Genoese sigillografic usage of the time (GRIFFUS UT HAS ANGIT — SIC HOSTES JANUA FRANGIT).[24] All these characteristics show that the seal of the Tocco grant was the one most commonly used in Genoa during the fourteenth century.[25]

From the sigillographic point of view, however, the Tocco grant seems not to have been understood as a common instrument since its authentification contained a seal that was not applied for ordinary occasions. The statement of Raffaelus Boconus in the ratification document from 1390 reveals that apart from the pending red wax seal, the Tocco grant of 1389 was authenticated by one other seal, also made of wax, but of different color (green). His quotation of the inscription of this seal shows that it was religious-symbolical (CUM IMPRESSIONE VERE + CRUCIS ET QUATTUOR EVANGELISTIS CIRCONSCULPTIS).[26] Sealing instruments with two seals was a practice recorded in some early Genoese citizenship grants (e.g. to San Remo in 1199).[27] The probability that the green seal belonged to the Tocco chancellery — a conclusion that might be drawn from the fact that several Genoese

---

[22] *G. C. Bascapé*, Sigillografia: il sigillo nella diplomatica, nell' dirittto, nella storia, nell' arte (Milano, 1969), vol. 1, 68. See also *ibid*., 258, mentioning the fact that the metal seal (*bulla*) was in use in Genoa exclusively during the twelfth and the thirteenth centuries.

[23] *Gasparis*, Il patto, 255.

[24] *Bascapé*, Sigillografia, 92, notes that the seal with a representation of lion — a figure typical for Ghibelline circles of northern Italy — was influenced by the models of the Holy Roman Empire which symbolized sovereignty and power. The griffin, however, was recorded also as a heraldic feature of some Guelph circles, cf. *Bascapé*, Sigillografia, tavola 5, no. 5, p. 133.

[25] For other examples of this Genoese motto-inscription, see *Bascapé*, Sigillografia, 260, n. 34.

[26] G. Stella, Annales Genuenses (1298–1326), in Rerum Italicarum Scriptores, vol. XVII, ed. *L. Muratori* (Milano, 1730), liber 1, capitulum 9, colls. 1005–1007. *Bascapé*, Sigillografia, 68 I 191. For an example of a Genoese seal with a circular motto-inscription, see *Bascapé*, Sigillografia, tavola VIII, no. 89, p. 204. *Ibid*., 259–260, on the development of seal representation of griffins and its connection with the struggle of Emperor Fridrich III with the Pisans during the mid-thirteenth century. Also, see *G. C. Bascapé*, Sigilli medievali di Genova, Bolletino ligustico 13 (1961) 17–20.

[27] *Bascapé*, Sigillografia, 260–261. On the practice of sealing of Genoese instruments, *L. T. Belgrano*, I sigilli del Commune di Genova nel Medio evo, Rivista numismatica I (1864) 238. Belgrano noticed an increase of the significance of religious seals with evangelical symbols during the fourteenth century, and its potential overuse in comparison with the griffin seal. Belgrano also here proposed the following motto- inscription for this seal: + s. EXCELSI COMUNIS IANUE ET MAGNIFICI CONSILII DOMINORUM ANTONIANORUM. The increasing significance of the representation of cross on seals in this epoch, as from *Bascapé*, Sigillografia, 231, can be understood as the result of the Crusaders' return of the crusaders from Palestine.

citizenship grants contained seals of both contracting parties — in this case does not seem high in this case, for two reasons. First, the grant's green seal described in the ratification act of 1390 does not refer to any element of the Tocco identification.[28] Second, it does not seem probable that the Tocco, being secular lords, would use religious symbols to exclusively identify their lordship.[29]

Thus, it seems most probable that the two seals of the Tocco citizenship grant originated from the Genoese chancellery. Although there is little possibility that the Tocco seals were put on this grant, the document's text still reveals important conclusions about the Tocco sigillographic practice, as the Tocco letter of 1385 quoted in the grant's *expositio* directly refers to the seal used by this family. The expressions used to denote it ("solito sigillo", "ymo sigillo") indicate that it was the "sigillum minus/sigillum parvum/sigillum mediocre", such as was usually used by medieval magnate chancelleries to authenticate their ordinary documentation.[30]

Prosopographic notes

Antoniottus Adurnus (lns. 1; 10) — the doge of Genoa (June 1384–1390; April 1391 — September 1394).[31] His rule is a paradigm of a frequent change of the highest Genoese officials under constant internal political struggles.[32] Between the 14th and the 16th centuries, Antoniotto's Ghibelline-oriented family Adurno (Adorno)[33] produced several doges: Gabrielle (1363), the above-mentioned Antoniotto, Rafaelle (1443–1447), Prospero (1478), and a second Antoniotto (1522–1527), which indicates

---

28 Regarding the religious symbolism of the green seal, it seems likely that is was used on the occasion of the Tocco citizenship grant in order to additionally affirm the act of granting. On the significance and role of ecclesiastical circles in such occasions, see *H. Drös — H. Jacobs*, Die zeichen einer neuen Klasse, in Zur typologie der frühen Stadtsiegel, in Bild und Geschichte: Studien zur politischen Ikonographie (Sigmaringen, 1997), 129–131.

29 A rare example of such a practice can be found in the case of the Roman family of Frangepan, who used seals with representations of heads of SS. Peter and Paul. *Bascapé*, Sigillografia, 382, explains this with the family's connections to pontifical circles.

30 *Bascapé*, Sigillografia, 301; *Čremošnik*, Studije, 65–68. The term "solito sigillo" suggests that the Tocco chancellery applied also other forms of seals, most probably the "sigillum secretum". Other documents suggest that the Tocco used the medium size seal ("sigillo mezzano") as well, see *J. A. Buchon*, Nouvelles recherches historiques sur la Principauté française de Morée et ses hautes Baronnies (Paris, 1843), vol. 2, no. 52, p. 267 (November 1, 1394) and *ibid*., pp. 262–263.

31 Some information about the public dissension that brought him to power was provided by Stella, Annales, colls. 1121–1124. More recently, the rule of this doge was analysed by *E. P. Wardi*, La strategia dinastica di un doge di Genova: Antoniotto Adurno, 1378–1398 (MA thesis with no date, The Hebrew University of Jerusalem), the information as from *S. Epstein*, Genoa and the Genoese 958–1528 (Chapel Hill, 1996), 382. According to *A. Cappellini*, Dizionario biografico di Genovesi illustri e notabili (Genova, 1936), 8, Antoniotto (b. 1340–1398), the son of Adornino was "ambitious, turbulent, and wicked" man, whose rule was to be remembered for the enlargement of the ducal palace, the reception of Pope Urban VI and selling of Genoa to the French king Charles VI.

32 Useful analyses of this period can be found in *A. Goria*, Le lotte intestine in Genova tra il 1305 e il 1309, in Miscellanea di storia ligure in onore di Giorgio Falco (Milano, 1962), 253–280; *E. Grandi*, La repubblica aristrocratica dei genovesi (Bologna, 1987); *Epstein*, Genova, 326.

33According to *Cappellini*, Dizionario biografico di Genovesi, 9, the family of Adurno significantly advanced in the political circles of Genova after the popular revolt of 1339.

their strong familial ambition for political power.[34] The fourteenth-century rule of Antoniotto Adorno is especially renowned for his attempts at preserving the favorable position of the Genoese in the East.[35] This position, together with the maintenance of good relationships with the Spanish Aragons and the Milanese Visconti, further enabled the revival of Genoese aspirations in northern Africa. His mandate is also known for the propagation of Genoese power to the neighboring communes, as well as for the accumulation of Adurno wealth and the spreading of his family's possessions in the Ligurian region. This ensured the family's protection in cases of political turmoil, which, during the fourteenth century, was a common feature of life in Genoa.[36]

Nicolaus Gatinanti (lns. 2–3) — recorded by the Tocco grant as a "notarius procurator" and the member of the Council of Elders (see below under **Consilium Quindecim Sapientum Ancianorum**). In 1376 and 1377, he seems to have been one of 21 notaries (out of some 170 in total) who were engaged in Genoan export-import trade activities.[37]

Jordanes Catanzarus (lns. 4; 7; 11; 15; 17; 23; 26; 31; 34; 41; 50; 57; 59; 61; 63) –the Tocco envoy to Genoa authorized to conclude the pact that granted the Genoese citizenship to the family. The Tocco letter of 1385 quoted in the grant's *expositio* designated him as the "ligius" and "familiaris" of the Tocco. According to some earlier interpretations of these expressions, this would mean an implication of Jordanes' familial connection with the Tocco. The recent scholarly perceptions, however, view these terms more as designations of a vassalage relationship.[38] Direct evidence with regard to this issue can also be understood ambiguously — the documented familial indication of kinship between the Tocco and the Calabrian family of Catanzaro can be seen as the sign of both kinship and vassalage.[39]

---

[34] *Epstein*, Genova, 233; 264; 313; 315. Genoese sources recorded some members of this family for their diplomatic activities (Giacomo, fifteenth century). Also, see *S. Bliznjuk*, Genovesi a Constantinopoli ed Adrianopoli alla metà del XV secolo in base a documenti dell'Archivio di Stato di Genova, Byzantinische Zeitschrift 90/1 (1997) 13–23.

[35] See above n. 3. A Genoese document of July 28, 1394, *Musso*, Navigazine e commerzio Genovese, 246, recorded Antoniotto's brother Giorgio as actively involved in the affairs of the East. On Giorgio (1350–1430), see *Cappellini*, Dizionario biografico di Genovesi, 8–9.

[36] Interestingly enough, Antoniotto Adurno kept his treasure in the famous Florentine treasury of Monte, which was run by pro-Guelph circles.

[37] *B. Kedar*, The Genoese Notaries of 1382: The Anatomy of an Urban Occupational Group, in The Medieval City, eds. *D. Herlihy and A. L. Udovitch* (New Heaven–London, 1977) 87, n. 47 ("Nicolaus Fatinanti").

[38] See below under **Ligius et familiaris**, and nn. 58–60.

[39] The ratification document in *Gasparis*, Il patto, 254, mentioning Jordanes as "Jordanum vocatum Cadenzanus". An indication of a close relationship of the Tocco with the family of Cantanzano ("Catanzaro") — one of Magdalene's sisters was married to "Antonello Ruffo", the count of Cantanzano — can be found in a letter of Leonardo I to Lappa Acciaioli (May, 28, 1374), in *A. T. Luttrell*, Aldobrando Baroncelli in Greece 1378–1383, Orientalia Christiana Periodica 36 (1970), 277, and more recently (with specific information on the nature of the families' connection) *J. Chrysostomides*, Monumenta Peloponnesiaca: Document for the History of the Peloponnese in the 14th and 15th centuries (Camberley, Surrey, 1995), no. 14, pp. 30–31, especially, n. 3.

Margarita dei gratia Regina (lns. 55–56) — the daughter of Charles, the *Herzeg* (Duke) of Durazzo and Maria, the daughter of *Herzeg* (Duke) of Calabria. Around 1370, she was married to Charles, who later became King of Naples and Hungary. Following the death of her husband (February 1386), she was the regent of the throne in Naples on behalf of her son Ladislas until July 1393.[40]

Vençeslaus (recte Ladislaus) (ln. 56) — Ladislas, King of Naples 1386–1414 and claimant to the Hungarian throne.[41]

Karolus Rex (ln. 56) — Charles III, King of Naples 1381–1386 and Hungary 1385–1386.[42]

Antonius de Credentia (ln. 63; subscr. Ln. 1) — the official notary and chancellery (see below, under **Notarius publicus … et cancellarius**) of the Genoan Republic during the second half of the fourteenth century.[43] The fact that in 1374 he was recorded in Famagusta as writing the peace treaty with Cyprus, suggests his experience with the Eastern political affairs,[44] and consequently, his personal involvement in the Genoese connection with the Tocco. Antonius identified himself as the son of a late Conrad, originating from Credentia. Such an identification does not allow us to conclude whether he was one of those who owed their professional position to a status inherited from their fathers, but is certainly an argument for the conclusion that Antonio belonged to a large group of his colleagues who were of non-Genoese origin (in 1382, 94 out of 171 notaries were of non-Genoese origin).[45]

Aldobrando de Conuersia, Conrado Mazurro, Petro de Burgilio, Masimo de Judicibus (lns. 65–66) — notaries and chancelleries of the Genoan Commune.[46]

---

[40] *A. Valente*, Margherita di Durazzo vicaria di Carlo III e tutrice di re Ladislauo (Napoli, 1919). *E. G. Léonard*, Les Angevins de Naples (Paris, 1954), 459 and 504.

[41] *A. Cutolo*, Re Ladislauo d'Angiò — Durazzo (Napoli, 1969); *Léonard*, Les Angevins, 477–481.

[42] *A. Valente*, op. cit. *B. Hóman*, Gli Angioini di Napoli in Ungheria 1290–1403 (Roma, 1938), 432 sq. *Léonard*, Les Angevins, 443–444; 455–476.

[43] An earlier mention of him as notary comes from the mid–1360s (*Musso*, Navigazione e commercio Genovese, 230, and *ibid*., n. 1). As seen in *B. Kedar*, The Genoese Notaries, 82, n. 31, *Antonius de Credencia* was among twelve notaries (out of the recorded 171) who in 1383 were entitled "notarius et cancellarius". With the same titular qualities he was recorded as late as April 11, 1402, as seen in *Musso*, Navigazione e commercio Genovese, 254.

[44] Liber Iurium Reipublicae Genuensis, vol. II, in Monumenta Historiae Patriae vol. IX (Torino, 1857), col. 814. My attention to this detail was drawn by the article of *Kedar*, The Genoese Notaries, 77, n. 12.

[45] *Kedar*, The Genoese Notaries, 79, and *ibid*., n. 20.

[46] According to *Kedar*, The Genoese Notaries, 82, n. 31, as early as 1382, Conrado Mazurro, Petro de Burgilio ("Petrus de Bargalio") and Masimo de Judicibus (in 1382 identified as "Maximus de Judicibus de Rapallo") were identified in this manner. Some members of Mazzuro's family seem to have been engaged in the Levantine trade, as seen in *Musso*, Navigazione e commercio Genovese, 25, n. 2 (March 26, 1387) and pp. 48–49 (January 29, 1387), mentioning an armed galley of Antonio Mazurro prepared to leave for Caffa.

Notes on institutions

Januensium dux (et populi defensor) (lns. 1; 10; 12; 19; 21; 24; 28; 30; 36; 42; 45; 50; 60; 63; 64; subscript. Lns. 1; 4) — the function of the doge as the supreme administrative officer in Genoa was recorded for the first time in Genoa after the Ghibelline revolt in 1339, when Simon Boccanegra was acclaimed doge by the crowd, thus replacing the existing administrative *collegium* of two captains.[47] Unlike in Venice, the Genoese doge originated from the *popolo* and was thus oriented against the "ancient" Guelph nobility.[48] Genoese doges were also entitled "defensores populi" after the popular rebellion of 1339.[49]

Consilium Quindecim Sapientum Ancianorum (lns. 1; 10) — commonly called "Anziani" ("Antiani"= the Elders), this body represents the Genoese senate, the most important political institution in Genova after the doge. According to the Genoese annalist Giorgio Stella, they were also called "Quindecim de Populo Consiliarii et Officiales". Although their powers are well known ("qui potestatem habeant in providendo super agendas Duci et dando quietem et bonum ordinem super omnibus spectantibus Januensium Reipublicae")[50], the nature of their congregation and the criteria for the election of the senators are still not entirely clear.[51]

Magnificus et potens vir dominus (ln. 5) — titles of quality connected by the documents with the title of "comes palatini",[52] which at this time was the most important title of Carlo I Tocco.

Dux Leucate et comes Cefalonie (lns. 5; 6; 28; 53) — originally (since the rule of the Orsini, end of the twelfth — mid-fourteenth century), the title of "comes palatinus" pertained to the islands of Cephalonia, Zakynthos and Ithaka. It was associated with the Tocco family during the life of Carlo's father Leonardo I with the act of possession today generally assumed to have happened c. 1357. Leonardo's entitlement as "dux" originates from the 1360s, when he occupied the island of Leukas, taking it over from the Venetians.[53] During his lifetime and after his death, both ti-

---

[47] Some information about the election of the first Genoese doge can be found in Stella, Annales, cap. 2, colls. 1072–1075. These events were known to Nikephoros Gregoras, Historiae Byzantinae, ed. *B. G. Niebuhr*, in CSHB, vol. 1 (Bonnae, 1829), XI, 7, 4, p. 548, as well as to John VI Kantakuzenos, Historiarum libri IV, ed. *L. Schopen*, in CSHB (Bonnae, 1832), IV, 26, p. 197. For useful inquiries into this event and institution, see *G. Forcheri*, Doge, Governatori, Procuratori, Consigli, e Magistrati della Republica di Genova (Genova, 1968); *L. M. Levati*, Dogi perpetui di Genova 1339–1528 (Genova 1928); *G. Petti Balbi*, Simon Boccanegra e la Genova del '300 (Genova, 1991).

[48] *Epstein*, Genova, 205.

[49] *Forcheri*, Doge, Gobernatori.

[50] Stella, Annales, cap. 2, coll. 1074. Lists of members of this Council in the period 1362–1402 can be found in Liber Iurium Reipublicae, vol. II.

[51] On the development of this institution, see recently *Epstein*, Genova,36; 68; 137; 225; 253. The documentary evidence shows that in many instances at least one seat was reserved for a notary; the Tocco citizenship grant seems to confirm this rule (lns. 2–3 "notarius procurator Nicolaus Gatinanti").

[52] *Giry*, Manuel, 324.

[53] The year 1362 has been commonly assumed today as the date when Leonardo I established the Tocco power over Leukas. As pointed by *A. T. Luttrell*, Vonitza in Epirus and its Lords, Rivista di

tles also pertained to his wife, Magdalena Buondelmonte.[54] Their eldest son Carlo inherited the titles, transferring them also to his wife Francesca.[55] During the 1390s, Carlo I introduced an innovation in the use of these titles by granting his younger brother Leonardo II with the title of "comes" and by linking it with the possession of the island of Zakynthos. At the same time, he kept the same title for himself in order to designate his direct power over the island of Cephalonia.[56] Usually, Carlo's titles of "comes" and "dux" were wrongly quoted by his neighbors (e.g. "Ducha Zefalonie", "Duca et comes Zefalonie," "Dux Luchate et Cefalonie").[57] In some instances, this might have been a consequence of reporting from the perspective of the Other, but in the case of Carlo's entitlement by his closest neighbors and rivals, the Venetians, it is quite clear that such "errors" were made deliberately, in order to cast doubt upon the legitimacy of the Tocco power over the region.

Ligius et familiaris (ln. 7) — most generally, the term "ligius" denotes a freeman subjected to a feudal lord. The term "familiaris" pertains to a manorial man, of both free and dependant status.[58] The Tocco correspondence indicates an interconnection of these terms. According to this evidence, the two terms reflect a model of "familiaritas" employed by the Neapolitan Angevins of the time ("familiaris regalis").[59] Moreover, the Tocco correspondence shows that both terms referred to the persons of noble status.[60]

---

studi bizantini e neoelenici 11 (n.s. 1) (1964) 139 and *ibid*., n. 1, this date should be reconsidered. The duchy of Leukas originates from the earlier times of Byzantine rule over the island.

54 E.g. *F. Thiriet*, (ed.), Régestes des deliberations du Sénat de Venise concernant la Romanie (Paris, 1958), vol. 1, no. 645 (May 15, 1383), p. 157 and *AAV* 1: 2, p. 280, where Magdalena was entitled "comitissa"; *R. J. Loenertz*, Hospitaliers et Navarrais en Grèce: 1376–1383, in *id*., Byzantina et Franco-Greca (Roma, 1970), no. 28 (April 30, 1381), 346.

55 Dubrovački arhiv (The Archives of Dubrovnik), Diversa Notariae 12, fol. 243r (July 11, 1418) as from the microfiche VIII/2 of the Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti u Beogradu (The Archives of the Serbian Academy of Sciences and Arts in Belgrade), Građa Državnog arhiva u Dubrovniku (Materials of the State archives of Dubrovnik) (the content of the document was briefly quoted in *N. Jorga*, Notes et extraits pour servir à l'histoire des croissades au XV siècle, series 2 [Paris–Buçarest, 1899], 169, n. 1, and as a regestum in *B. Krekić*, Régestes des archives de Raguse pour le Levant, in *id*., Dubrovnik et le Levant au Moyen Âge [Paris, 1961], no. 647, p. 269), refers to Francesca Tocco as "dignissima ducissa dela Luchata, comitissa Cephalonie palatina".

56 *N. Zečević*, Brotherly Love and Brotherly service: on the relation between Carlo and Leonardo Tocco, In Love, Marriage and Family Ties in the Middle Ages: Selected Papers presented at the International Medieval Congress, Leeds 2001, eds. *M. Müller and I. Davis* (Turnhout, 2003), 149–151. Cf. *G. Schirò*, Prolegomen 1, in *id*., (ed) Cronaca dei Tocco di Cefalonia di Anonimo (Rome, 1975), 30–31.

57 *Thiriet*, Régestes, vol. 2, no. 1660 (July 9, 1417), p. 156, "Dux Cephaloniae". *AAV* 1: 3, no. 886 (July 7, 1401), p. 242, Carlo was entitled at the same time "dux" and "comes". Examples of reference to Carlo as duke of Cephalonia can be found in *AAV* 2: 6, no. 1530 (March 15, 1410): "Dux Luchate et Cefalonie"; correctly as "ducis luchate" in *AAV* 2: 6, no. 1718 (March 17, 1412), p. 199.

58 *M. Bloch*, Feudal Society, vol. 1, Engl. Translation LA Manyon (London–New York, 1989[repr]), 211–218. Cf. *H. Pirenne*, Qu'est-ce qu'un homme ligé?, Bulletin de l'Academie Royale de Belgie: classe des letters (1919), pp. 46–60. On the development and understanding of this term in Byzantium, see *J. Ferluga*, La ligésse dans l'Empire Byzantin: contribution a l'étude de la feodalité a Byzance, ZRVI 7 (1964) 95–123. For recent definitions of familiaris, see *J. F. Niermeyer*, Mediae Latinitatis Lexicon minus, revised by J. W. J. Burgers (Leiden–Boston, 2002[2)]), vol. 1, p. 536.

59 In the context of the Angevin Naples, the term "familiaris regalis" denoted a person from the closest circle of royal companions ("milites") and vassals; the hierarchy of the first half of the fourteenth

Noster procurator (ln. 8) — the Tocco correspondence with the Venetians reveals some of *procuratores* as representing the family's interests in cases of litigation with the citizens of Venice. Some of these men were clearly designated as being of noble status.[61]

Nuncius specialis (ln. 9) — according to the Genoese view expressed in the grant (ln. 26), this person could have been both an ordinary envoy ("nuncius") or a diplomatic legate ("ambasciator"). The Tocco letter quoted in the exposition of the grant informs us that this person was assigned by his masters to conduct the talks with the Genoese authorities, as well as to finalize the act (lns. 15–17). This letter, at the same time, clearly shows that he was also assigned the task of a diplomatic envoy. As suggested by Michael Balard after the examples of Genoese documents from Caffa, the term of "nuncius specialis" should be understood as an "intermediary".[62] The Tocco correspondence with Venice dated 1415 records one such person as acting on the occasion of a litigation in Venice on behalf of the Tocco.[63]

Officium octo prouisionis parcium Ciuitatis (lns. 33–34) — seems to have been a reference to the Genoese executive body, mentioned in the Annals of Giorgio Stella as "Octo qui nomen Officii Provisionis habebant" or "Officium Octo super Urbis".[64] A document of April 1377 indicates that this body also had some competence with regard to certain matters related with maritime communication.[65] Stella mentioned its members as armed during the popular revolt that brought Antoniotto Adurno to power.[66] From the grant, it is not clear whether this could have been a reference to another Genoese body that directly conducted the Commune's affairs in the East ("Officium octo provisionis Romaniae").[67]

---

century shows that they were ranked high, just after the princes of Taranto. On this, see *J. F. Niermeyer*, Medieae Latinitatis Lexicon, vol. 1, 536.

60 A letter written by Francesca Tocco to the Venetian authorities, *AAV*, 2: 7, no. 761bis (August 16, 1399), pp. 6–7, recorded her envoy on this occasion as a "ligium et familiarem meum carissimum", and denoted with the terms of noble status. On the issues of modern definition of the concept of vassalage, see *Bloch*, Feudal Society, vol. 1, 231–236; *S. Reynolds*, Fiefs and Vassals: Medieval Evidence Reinterpreted (Oxford, 1994), 22–34.

61 Some of these individuals were mentioned in several Venetian documents both as procuratores and ligii of Carlo Tocco, I libri commemoriali della Republica di Venezia: regesti, ed. *R. Predelli* (Venezia, 1883), vol. 3, series 1, book 9, 16 (January 2, 1396), p. 236; *E. A. Tsitseles*, Κεφφαληνιακὰ σύμμεικτα: συμβολαί εἰς τὴν ἱστορίαν καὶ λαογραφίαν τῆς νησοῦ Κεφαλληνίας, vol. 1 (Athens, 1904), 94 (April 19, 1396). Most of the Tocco correspondence shows that these procurators were in charge of settling Tocco litigation cases in Venice, *AAV* 2: 7, no. 1395 (February 6, 1415), pp. 175–176. Francesca's letter to the Venetian authorities from August 16, 1399, *AAV* 2: 7, no. 761bis, pp. 6–7, mentioned a Tocco procurator charged with Francesca's apology to the Venetian officials.

62 *Balard*, Gênes, 1, 59.

63 This function was recorded in the Tocco domain by *AAV* 2: 7, no. 1935 (February 6, 1415), pp. 175–176.

64 Stella, Annales, liber 2, coll. 1122 (ad ann. 1383).

65 *Musso*, Navigazione e commercio Genovese, 23.

66 Stella, loc.cit.

67 Cf. the document from April 11, 1402, in *Musso*, Navigazione e commercio Genovese, 254.

Oath-making by touching the St. Evangelium (ln. 59) — In the Greek East, this kind of oath was usually seen as "Latin".[68] In the cases of granting Genoese citizenship, this oath was recorded frequently during the twelfth and the thirteenth centuries. In more significant cases, it took place in the Cathedral of St. Lorenzo in Genoa, in the presence of all members of the parliament. Only in one earlier case was the act of submission recorded as being simultaneous with the oath.[69]

Ducissa Cephalonie (lns. 27; 53) — see **Dux Leucate et Comes Cefalonie**.

Notarius publicus … et cancellarius (lns. 63; 64; 66; subscr. ln. 1) — in the context of the Genoese institutions, notaries held a prominent status, which was usually (but not necessarily) inheritable. This status brought them important positions of power: they were elected into the Council of Elders and other bodies of the Commune's administration (e.g. General Council, Office of Maritime War, etc.), while some held important posts in the Genoese colonies in the East (among them even of consuls). From 1363, the majority of chancellors (three out of four) — officials elected by the Genoese doge and the Consilium Quindecim Sapientum — were notaries. The mention of four notaries entitled as chancelleries in the Tocco grant (ln. 66) seems to be in accordance with this tendency, which had become the rule by 1413. A significant number of the fourteenth-century Genoese notaries were also notably engaged in trading activities.[70]

Topographical details

Bulzaneto (ln. 3) — a settlement in Liguria. During the rule of Antoniotto Adurno, it became directly subjected to Genoa.

Castrum nostrum Sancti Georgij de Cefalonie (ln. 26) — fortified residence ("kastron") of the counts of Cephalonia and the political capital of the Tocco domain. It was located near the modern village of Perata on the island of Cephalonia. The polygonal shape of the castle recorded for the Tocco period probably dates back from the period when the island was subjected to the Orsini family.[71] Since the Tocco conquest of the island of Leukas (1360s), and definitely after the bestowal of Carlo Tocco of the position of despot of Epiros (1415), the town lost its political significance.[72] Although the establishment of the Venetian power over the island at the

---

[68] *Dujčev*, Ivanko, 185.

[69] *Day*, Genoa's Response, 50.

[70] Among the detailed modern works on Genoese notaries and documentary practices, especially helpful are those by *G. Costamagna*, Il notariato a Genova tra prestigio e potere (Roma, 1970) (reprint in Studi storici nel notariato italiano, Milano, 1995); *G. Airaldi*, Studi e documenti su Genova e l'Oltremare (Bordighera, 1974); *Kedar*, The Genoese Notaries, 73–94.

[71] St. George was mentioned as a fortification as early as the times of the Norman invasion of the island (1085).

[72] Visiting this region after the Battle of Nicopolis (1396), Jean Froissart described the town of St. George as the center of the Tocco court, as well as an agreeable and mythological place, Jean Froissart, Chroniques, in Ouvres de Froissart, vol. 16, ed. *K. de Lettenhove* (Bruxelles, 1875), 53–54.

end of the fifteenth century brought some political-administrative revival of the town, by the eighteenth century it was deserted. A census from the beginning of the Venetian rule (1504) recorded its typical Western division into "Borgo" (fortified *burgum*) and "Exo Borgo" (*suburbium*). As this census recorded the existing situation, it can be concluded that the town had already been organized according to this principle during the Tocco rule.

Palatium ducale (ln. 64) — a palace in Genova constructed between the 1270s and 1307, originally known as the "Palazzo publico" or "Palazzo commune". Its designation as "Palazzo ducale" came into use after 1339. The palace's location in the center of the city, that is, in the quarter influenced by the mighty family of the D'Oria, where the city's Cathedral and the Dominican monastery were located, shows the political prominence of the object. The doge's palace lost its importance in the sixteenth century to the new princely palace.[73]

* * *

To sum up, the documentary analysis of the Tocco citizenship grant issued by the Genoese authorities on December 2, 1389, at first sight suggests that the act was perceived by its Genoese *addressantes* as an extraordinary political event: its paleographic features largely follow the Genoese practice of communication with high-ranking foreign individuals, the document was authenticated by two seals (one of them containing an ecclesiastical confirmation), the seals were pending, the act was simultaneously written and granted, and the document was written and authenticated by a competent public notary. Underneath this, however, lay hints which imply that the Genoese did not consider the utmost importance of the occasion: the language of the grant is corrupted by vulgar expressions, the witnesses seem to have been of a more common background, their number indicates a more mundane approach to the situation, the granting was performed in an informal part of the palace (smaller hall where the chancellery was located), instead in the most important ecclesiastical location of Genoa (the Cathedral of St. Lorenzo), the oath of the Tocco envoy was taken at the place where the grant was made.

Thus, the evidence of the documentary analysis seems to indicate that the Genoese citizenship grant issued to the Tocco on December 2, 1389, was perceived indeed as an instrument of a more formal rather than factual alliance. Yet there is no doubt that even such a ceremonial document should be used important historical evidence. In fact, its paleographic and diplomatic features, as well as hints of its

---

Among the recent titles on this location, *G. Fokas Kosmetatos*, Το κάστρο Αγ. Γεωργιοῦ Κεφαλληνίας: η παλαία πρωτεύσα της νησού (Athens, 1966); *P. Soustal* (ed.), Tabula imperii Byzantini, vol. 3 (Wien, 1981), 46; 154–155. The absence of the material remains that would suggest constructional interventions during the Tocco period were explained as a consequence of frequent earthquakes in the region (*Foka-Kosmetatos*, Το κάστρο, 15 and *ibid*., 32–45).

[73] On the spatial representation of power in this city see *L. Grossi Biandi — E. Poleggi*, Una città portuale nel medioevo: Genova nei secoli X–XVI (Genova, 1980).

sigillographic authentication (all comparable to similar cases of Genoese practice) and the information it yields on the relevant prosopography, topography and institutions, make this Genoese document a valuable source for our knowledge of the fourteenth century Genoese notary practice and citizenship policy, as well as of the organization of the Tocco notariate and power organization.

Нада Зечевић

ЂЕНОВСКО ГРАЂАНСТВО КАРЛА I ТОКО (2. XII 1389)

(II)

Други део рада о грађанству Карла I Токо и његове мајке регенткиње Магдалене Буонделмонти у Ђенови 2. XII 1389. доноси документарну анализу инструмента. Палеографске, дипломатичке, хронолошке и сигилографске одлике документа, у поређењу са карактеристикама других јавних исправа које је ђеновска канцеларија издавала током друге половине XIV века, недвосмислено указују на аутентичност исправе. Са друге стране, међутим, исте одлике указују и на могућност да је инструмент о Токо грађанству од самог почетка био виђен међу представницима ђеновске власти као протоколарни документ. Овакав закључак даље доприноси одговору на питање зашто документ никада није био примењен у стварности.

Поред поменутих анализираних одлика документа, просопографска и топографска анализа, као и осврт на важније институције поменуте у инструменту о ђеновском грађанству Токо породице, откривају детаље који овај документ чине сведочанством од прворазредног значаја, како за ђеновску, тако и за Токо политику и нотарску праксу.

Зборник радова Византолошког института XLII, 2005.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines XLII, 2005

УДК: 75.052(497.17) „13"

Мирјана Глигоријевић-Максимовић

СЛИКАРСТВО XIV ВЕКА У МАНАСТИРУ ТРЕСКАВЦУ

Сликарство XIV века у ексонартексу цркве Успења Богородичиног у манастиру Трескавцу настало је у три наврата: најстарије, чији је ктитор краљ Душан, потиче из 1334–1343. г., са илустрацијама црквеног календара, које прате стихови Христофора Митиленског и Небеског двора. Из педесетих година XIV в. потичу фреске на некадашњој фасади дограђеног параклиса са ктиторском композицијом највероватније тепчије Градислава. Одмах потом настале су фреске на фасадама ексонартекса. Сликари су вероватно потекли из солунског окружења.

Средњовековни градитељски комплекс манастира Трескавца представља јединствен споменик културе, како по својим архитектонским тако и по сликарским остварењима. Подигнут је на тешко приступачном месту званом Манастирци испод Златоврха, на висини од око 1300 метара, међу громадама стена које га заклањају од ветрова и погледа. Име Трескавац је добио вероватно због честих електричних пражњења, односно тресака громова, мада постоји и легенда о земљотресу. У том изузетном амбијенту сретали су се и надовезивали различити уметнички погледи и схватања од антике до новијих времена, од којих су до данас сачувана архитектонска решења из XIII, XIV, вероватно и XV, затим XVI и XIX века и остаци зидног сликарства из XIV, XV и XVI века. Мада има доказа о постојању првобитне ранохришћанске базилике, настарији део садашње грађевине потиче из XIII века, а део зидних декорација из XIV века.

Историографска истраживања

О настанку и историји самог манастира, постоје бројни подаци. Најстарији извор у коме се помиње име манастира Трескавца је биографија краља Милутина у којој архиепископ Данило набраја и описује дарове које је манастиру дао краљ Милутин.[1] Нешто више података садрже три или четири повеље краља

[1] *Архиепископ Данило II*, Животи краљева и архиепископа српских (превод Л. Мирковић), Београд 1935, 103.

Душана, од којих је прва из 1336. године, а друге две или три су из периода од 1336. до 1346. године, када се Душан прогласио за цара.[2]

О манастиру Трескавцу су писали руски путописци из XIX века. Тако је В. И. Григорович посетио манастир Трескавац 1843. године и посветио му пажњу у свом опису путовања по тадашњој европској Турској.[3] Нешто касније, 1865. године, архимандрит Антонин је, обилазећи Румелију, детаљно описао градове, цркве и манастире које је посетио, од Цариграда преко Солуна до Атине.[4] Пишући о манастиру Трескавцу, архимандрит Антонин је објавио цртеже основе и изгледа манастира, уочио је грчки ктиторски натпис на некадашњем западном зиду параклиса, дограђеног уз јужни крак спољне припрате и описао је драгоцености на које је наишао у манастиру. Међу старим књигама и рукописима који су се чували у Трескавцу, налазиле су се и даровне повеље краља Душана манастиру.

С. Новаковић је проучавајући називе села и селишта из повеља указао на развој манастира Трескавца и његов утицај на околно становништво.[5] Крајем XIX века П. Н. Миљуков је објавио детаљан опис архитектонског комплекса и фресака манастира Трескавца. На основу упоређивања ктиторског портрета и натписа уз портрет (тада на западном зиду параклиса дограђеног уз јужни крак спољне припрате Трескавца), са портретима краља Милутина, Миљуков је закључио да је у Трескавцу насликан портрет краља Милутина у његовој задужбини са почетка XIV века.[6]

О историји Прилепа и околине, као и о легендама везаним за манастир Трескавац писао је Ј. Хаџи-Васиљевић.[7] Ј. Иванов је 1908. године издао натписе из манастира Трескавца и сматрао је да је ктитор цркве био краљ Милутин и да се на њега односи натпис јужно од западних улазних врата у цркву, али не помиње ктиторски натпис на некадашњем западном зиду јужног параклиса.[8]

---

[2] *Ђ. Даничић*, Три србске хрисовуле: а) краля Стефана IV, б) цара Лазара Хиландару 1380, в) Гргура Вуковића, брата му Ђурђа и Лазара и матере Маре Хиландару, Гласник Друштва српске словесности IX (1859) 130–138; *Исти*, Хрисовуљ краља Стефана потоњега цара Трескавцу, ГДСС XIII (1861) 369–377; *С. Новаковић*, Два прилога к српским старинама. 1. Звона Градачка, 2. Хрисовуља краља Стефана Душана манастиру Трескавачком, Гласник Друштва српске словености XLI (1875) 353–361; *Л. Славева — В. Мошин*, Грамотите на Стефан Душан за манастирот Трескавец, Споменици за средневековната и поновата историја на Македонија IV, Скопје 1981, 55–185; *Исти*, Српски грамоти од Душаново време, Прилеп 1988, 107–120.

[3] *В. И. Григорович*, Очерк путешествия по европейской Турции, 1844, 21–23.

[4] *Архимандрит Антонин*, Поездка в Румелию Архимандрита Антонина, члена Сотрудника Императорского Русского Археологического общества, Санктпетербург 1879; и Из Румеліи Архимандрита Антонина, почетного члена Императорского Русского Археологического общества, Санктпетербург 1886.

[5] *С. Новаковић*, Село, у Народ и земља у старој српској држави, Глас СКА 24 (1891) 148–149.

[6] *П. Н. Милюков*, Христианские древности западной Македонии, Известия Русского Археологического института в Константинополе IV (1889) 109, 111, 113–116.

[7] *Ј. Хаџи-Васиљевић*, Прилеп и његова околина, Чупићева задужбина L, Београд 1902,

[8] *Й. Иванов*, Бьлгарски старини изъ Македония, София 1931, 67–70. Прво издање је изашло 1908. године.

На основу истраживања повеља које је краљ Душан издао манастиру Трескавцу, С. Новаковић је писао 1908. године о Прилепу, личностима из истог краја и титулама које су оне носиле.[9] Такође, резултате разматрања истих повеља С. Новаковић је изнео и следеће, 1909. године, указујући на економске и друштвене прилике у Прилепу и околини у XIV веку. Посебну пажњу С. Новаковић је посветио друштвеној подели становништва у тим крајевима на сеоско становништво словенског порекла и властелу — господу, у чијем су поседу земље и која је била претежно грчког порекла.[10]

У време спора између патријаршиста и егзархиста 1910. године, С. Томић је писао о манастиру Трескавцу, његовим ктиторима и историји тумачећи ктиторски натпис на некадашњем западном зиду параклиса, дозиданог уз јужни крак спољашње припрате, као натпис цара Уроша, кога је сматрао и ктитором садашње манастирске цркве.[11]

Легенде које су постојале у околини Прилепа у вези са пореклом имена манастира Трескавца биле су тема чланка М. Симовића.[12]

К. Јиречек је у својој Историји Срба, на основу података из хрисовуља краља Душана, у више наврата помињао манастир Трескавац. Најчешће су се закључци односили на привилегије и околно становништво.[13]

Посебно је била испитивана аутентичност хронолошки друге повеље краља Душана манастиру Трескавцу, у литератури познате под ознаком B.[14]

Најстарије зидно сликарство у манастиру Трескавцу први је датовао В. Петковић, који је 1929. године закључио да је у Душаново време била подигнута и осликана спољна припрата цркве Успења Богородичиног у манастиру Трескавцу и да је јужно од улазних врата у цркву уз ктиторски натпис био насликан портрет краља Душана. В. Р. Петковић је сматрао да је уз првобитну цркву био подигнут пирг са капелом у приземљу, но при каснијим ископавањима само је утврђено постојање капеле. Он је такође запазио да су на ктиторским портретима северно од зазиданих врата капеле, уз јужни крак спољне припрате, биле насликане личности које су се налазиле на високом положају — севастократор или деспот са женом. Што се тиче српскословенског натписа, који се према В. Р. Петковићу налазио нешто ниже од грчког ктиторског натписа, са речју „приложник", од њега се више ништа не може распознати.[15]

---

[9] *С. Новаковић*, Византијски чинови и титуле у српским земљама од XI-XV века, Глас СКА 78, (1908), 178–297.

[10] *Исти*, Прилеп у првој поли XIV века, по трескавачким повељама краља Стефана Душана, Глас СКА 80, (1909), 1–24.

[11] *С. Томић*, Манастир Трескавац, Дело 15/1910, 57/2, Београд, 57–270.

[12] *М. Симовић*, Манастир Трескавац крај Прилепа, Војни Весник 12, бр. 4, (1932), 131–132.

[13] *К. Јиречек*, Историја Срба I, Београд 1952, 284, II, 3, 36, 71, 159, 163, 191, 250, 260.

[14] *Б. Ферјанчић*, О повељама краља Стефана Душана манастиру Трескавцу код Прилепа, ЗРВИ 7 (1961) 161–168; *Е. П. Наумов*, К впросу о подлинности некоторых сербских грамоти XIV в., Славянское источниковедениjе 8, Москва 1965, 114–123.

[15] *В. Петковић*, Трескавац, у *С. Станојевић*, Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка IV, Загреб 1929, 859; скоро истоветан текст се налази у: *В. Петковић*, Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, Београд 1950, 327–328.

У прегледу средњовековне архитектуре, Ђ. Бошковић карактерише манастир Трескавац као дело домаћих градитеља, остварено у време византијске власти и под јаким византијским утицајима.[16]

Ј. Ковачевић се при проучавању појединих делова одеће са бројних средњовековних фресака, задржава на ктиторском портрету који се налази на западном зиду параклиса дограђеног уз јужни крак спољне припрате. Цитирајући опис В. Петковића, Ј. Ковачевић је означио ктитора, према свом читању натписа, као севастократора и по одећи је закључио да је време настанка портрета средина XIV века.[17]

О живопису у спољној припрати манастира Трескавца писало је неколико аутора у исто време. П. Мијовић је 1961. године објавио чланак у којем се опредељује за месец септембар као почетак године у илустрованим календарима у Старом Нагоричину, Трескавцу и Журчи. Аутор је такође објавио натписе из календара манастира Трескавца, који садрже јамбске дистихе Христофора из Митилене и упоредио их је са стиховима овог песника који се налазе у различитим рукописима.[18]

Разматрајући старија мишљења, З. Расолкоска-Николовска[19] се определила за краља Милутина као ктитора Трескавца, па је фреске из дограђене спољне припрате окарактерисала као резултат уметности Милутиновог доба. З. Расолкоска-Николовска је навела мишљење С. Радојчића да је и у Трескавцу дошла до изражаја тенденција, карактеристична за рани XIV век, да се књижевна остварења појављују напоредо са ликовним, односно да фреске у манастиру Трескавцу прате дистиси Христофора из Митилене. З. Расолкоска-Николовска је утврдила на основу резултата рада В. Мошина,[20] да је у сликаном календару Трескавца дошао до изражаја начин рачунања године од месеца марта, који је такође био у употреби у Византији. У својој студији З. Расолкоска-Николовска је описала фреске, а затим је закључила да су два мајстора сликала календар и претпоставила да су они можда били помоћници сликара Михаила и Евтихија у Старом Нагоричину. У прилогу је З. Расолкоска-Николовска дала натписе који прате фреске.

Исте године (1961) Б. Бабић је посветио два чланка сликарству манастира Трескавца. Први чланак је имао за циљ да утврди на кога се односио ктиторски натпис сачуван јужно од улазних врата у цркву (у унутрашњу припрату).[21] На

[16] *Ђ. Бошковић*, Средњевековна уметност у Србији и Македонији. Црквена архитектура и скулптура, Београд 1948, 13.

[17] *Ј. Ковачевић*, Средњевековна ношња Балканских Словена. Студије из историје средњевековне културе Балкана, Посебна издања САН, књига CCXV, Историјски институт, књ. 4, Београд 1953, 48–49, 175–176, 281.

[18] *P. Mijović*, Computation byzantine dans les ménologes de St. Nagoričino et Treskavac et dans le calendrier de Žurča, Bulletin de l' Académie serbe des sciences et des arts, t. XXVIII, Section des sciences sociales, n. s., No. 8, (1961) 21–25.

[19] *З. Расолкоска-Николовска*, Фрески од календарот во манастирот Трескавец кај Прилеп, Културно наследство II, (1961) 45–60.

[20] *В. Мошин*, Мартовско датирање, ИГ 1–2 (1951) 47–49.

[21] *Б. Бабиќ*, Кој бил и кога ктитор на живописот на егзонартексот во црквата св. Успеније Богородично во манастирот Трескавец, Стремеж 4 (Прилеп 1961) 48–51.

основу титуле која се појављује на натпису и упоређења са титулама краља Милутина, краља Душана и Уроша, Б. Бабић је закључио да би ктитор живописа у спољној припрати могао да буде само краљ Душан и то у периоду између 1334. године, када је Прилеп ушао у склоп српске државе, и 1343. године, када је због освајања грчких територија дошло до промене титуле краља Душана. У свом другом чланку, Б. Бабић је описао фреске из спољне припрате и поменуо да су праћене стиховима Христофора из Митилене.[22]

Б. Бабић је још једном писао о манастиру Трескавцу 1965. године и изнео преглед историјског развоја и збивања у манастиру од његовог оснивања до краја XIX века, од када потичу последње значајне промене.[23]

О сликарству манастира Трескавца значајне податке изнео је С. Радојчић, обраћајући посебну пажњу на представу небеског двора, тражећи њене литерарне изворе и повезујући је са циклусом сликаног календара.[24] С. Радојчић је стао на становиште да је ова тема дошла до свог пуног изражаја нарочито у време великих војних успеха краља Душана и да се даље њено сликање наставило у делима мајстора цара Уроша и краља Вукашина.

Проучавајући царску иконографију у српској средњовековној уметности П. Мијовић је тумачио сцене у северозападном делу спољне припрате манастира Трескавца као један од примера симболичне, церемонијалне композиције.[25]

У својој књизи о менолозима П. Мијовић је доста пажње посветио илустрацијама црквеног календара у Трескавцу. Пре свега, Мијовић је размотрио распоред и очуваност циклуса, грчке дидаскалије, и изнео индиције за реконструкцију целокупног циклуса у спољној припрати Трескавца. Потом је П. Мијовић прихватио датовање овог сликарства између 1334. и 1346. године, поновио своје тврђење да и менолог у Трескавцу почиње месецом септембром и писао је о слагању теме менолога са илустрацијом и симболиком 45. псалма и Страшног суда. У додатку П. Мијовић доноси натписе и распоред сцена менолога у Трескавцу.[26]

Убрзо је још писано о Трескавцу; установљено је да је ктитор параклиса био тепчија, највероватније Градислав, који се помиње у повељама, а донета су и новија читања стихова Христофора Митиленског.[27] У оквиру објављене грађе

---

22 *Исти*, Живописот од егзонартексот на црквата на манастирот Трескавец, Стремеж 4 (Прилеп 1961) 52–60.

23 *Б. Бабић*, На маргинама историје манастира Трескавца, ЗЛУМС 1 (1965) 23–31.

24 *С. Радојчић*, Старо српско сликарство, Београд 1966, 153–155.

25 *П. Мијовић*, Царска иконографија у српској средњовековној уметности, Старинар, н. с. XVIII (1967) 103–117.

26 *Исти*, Менолог, Београд 1973, 15–17, 40–41, 65, 72–73, 102, 138–140, 147–153, 307–315, сл. 139–166.

27 *М. Глигоријевић*, Сликарство тепчије Градислава у манастиру Трескавцу, Зограф 5 (1974) 48–51; *М. Глигоријевић-Максимовић*, Сликани календар у Трескавцу и стихови Христофора Митиленског, Зограф 8 (1977) 48–54.

за прилепски крај, Б. Бабић је изнео најважније податке о манастиру Трескавцу и цркви Успења Богородице.[28]

У оквиру сталног интересовања и изналажења нових тумачења представе Небеског двора у северној куполи Трескавца Ц. Грозданов је повезао овакву композицију са утицајима литургије и евхаристијом, у којој се Христос цар поистовећује са жртвом.[29] О преосталом сликарству на западној фасади некадашњег параклиса, ктиторској композицији, ктитору — припаднику српске властеле из средине XIV века — писао је И. Ђорђевић.[30] Иконографија северне куполе Трескавца и њене карактеристике су још једном били тема којом се бавила С. Смолчић-Макуљевић.[31]

Историја манастира Трескавца

Манастир Трескавац је подигнут у близини Прилепа, који је представљао значајан стратешки центар од римских времена, када је подручје Вароши било римска Церамија (Ceramia), односно средњовековни Прилапос (Πρίλαπος). У средњем веку манастир Трескавац је настао и развијао се паралелно са збивањима у средњовековном Прилепу.[32] Краљ Стефан Душан је, после освајања Прилепа, 1336. године издао повељу манастиру Трескавцу, којом је даровао манастир, као што су га и пре њега обдарили стари грчки и бугарски цареви.[33] Што се тиче византијских царева који су даровали манастир Трескавац, постоји податак — грчки натпис изнад западних манастирских врата.[34] Према том натпису претпоставља се да је Михаило IX Палеолог (1294–1320), син и савладар Андроника II, био донатор или ктитор манастира. Иако манастир Трескавац у то време није био на територији српске државе, краљ Милутин му је дао многе поклоне, златом оковане и бисерима украшене иконе, кадионице, свећњаке, стоку, земљу и др.[35] На источном зиду западног дела ексонартекса, односно на некадашњој западној фасади цркве, јужно од улазних врата, налазио се ктиторски портрет краља Ду-

[28] *Б. Бабиќ*, Манастирот Трескавец со црквата св. Успеније Богородичино, Споменици на средновековната и поновата историја на Македонија IV, Скопје 1981, 37–52.

[29] *Ц. Грозданов*, Христос Цар, Богородица Царица, небесните сили и светите воини во живописот од XIV век во Трескавец, Културно наследство XII–XIII (1988) 42–43.

[30] *И. М. Ђорђевић*, Зидно сликарство српске властеле у доба Немањића, Београд 1994, 25, 29, 59, 65, 104, 106, 113, 115, 165–166.

[31] *С. Смолчић-Макуљевић*, Царски деисис и Небески двор у сликарству XIV века манастира Трескавац. Иконографски програм северне куполе припрате цркве Богордичиног Успења, Трећа југословенска конференција византолога, Београд — Крушевац 2002, 463–472.

[32] *Г. Острогорски*, Историја Византије, Београд 1959, 253–421; *Б. Бабиќ*, Општ преглед на спомениците од минатото на Прилеп и прилепскиот крај, Споменици на средновековната и поновата историја на Македонија IV, Скопје 1981, 19–35.

[33] *С. Новаковић*, Два прилога к српским старинама, 358.

[34] *Й. Ивановъ*, Български старини, 67.

[35] *Архиепископ Данило II*, Животи краљева и архиепископа,103.

шана и грчки натпис.[36] Ктиторски натпис садржи име и титулу краља Душана, док је портрет касније пресликан. Натпис исписан у три реда гласи:

> Στέφανος ἐν Χ(ριστ)ῷ τῷ θ(ε)ῷ
> πιστὸς κράλης καὶ αὐτοκράτωρ πάσης Σερ
> βίας καὶ παραθαλασ/σ/ίας

У својој првој од три или четири хрисовуље, из 1336. године, које је дао манастиру Трескавцу, краљ Душан хвали манастир, не по здањима и спољним украсима, већ по врлинама калуђера који тамо живе: **не толико ѕданиѥмь и оукрашениѥмь вьнѣшьнимь оустроѥнь, ѥлико ѥсть ѕакономь и оуставомь светиых ѡтьць живоущихь вь немь прѣоукрашень и прѣпрославьнь. Аще бо кьто похвалить житиѥ инокомь живоущимь вь и сихь житиѥ и оуставь не хоуждьше.**[37]

Овом хрисовуљом краљ Душан је дао манастиру четири села: Белу Цркву, Трновце са поседима што је властела дала за душу, Дупијачање и Јелењежци, које је приложио, са поседима, краљ за своју душу. На краља Милутина се односи и метох у Пологу, који је приложио светопочивши краљ за своју душу, и селиште Вучје које је населио свети краљ. Даље, краљ Душан даје манастиру Трескавцу метохе Св. Димитрија, Св. Теодора у Прилепу, Св. Петке, Св. Ђорђа, у Поречу, Хлерину, Св. Димитрија у Прилепу, Богородице у Казници, цркву Св. Илије у Лишињи и Св. Николе у Хлерину са правинама које је поклонио влашки епископ.

Трескавац је повељом из 1336. године добио селишта, пуста селишта, стасе, њиве, ливаде, планине, винограде, воденице, ловишта, периволе и зимовишта. Међу овим имањима могу се разликовати купљенице и поседи дати за душу, али у повељи краља Душана нема никаквих повластица манастиру.[38] У овој хрисовуљи краљ Душан наглашава да манастир Трескавац потпада под област охридског архиепископа, а да се само помиње име епископа Пелагонијског.

Друге две повеље краља Душана датоване су у период између 1336. године, када је издата прва повеља, и 1346. године, односно проглашења Душана за цара, с обзиром да у њима Душан још увек користи титулу краља. У хронолошки другој повељи, чија је аутентичност била доведена у питање,[39] помињу се нека имања од оних из прве повеље краља Душана, но има врло много нових.

---

[36] *Й. Ивановъ*, Български старини, 67; натпис је објаснио *Б. Бабић*, Кој бил и кога ктитор, 48–51.

[37] *С. Новаковић*, Два прилога к српским старинама, 358; *Л. Славева — В. Мошин*, Грамотите на Стефан Душан, 55–67; *Исти*, Првата грамота на Стефан Душан за манастирот Трескавец од 1 септември 1334 до 31 август 1335 година, Спомениците на средновековната и поновата историја на Македонија IV, Скопје 1981, 69–92.

[38] Ово је запазио *С. Новаковић*, Прилеп у првој поли XIV века, 12.

[39] *Ђ. Даничић*, Три србске хрисовуле, 130–138; *Б. Ферјанчић*, нав. дело, 161–168; *Е. П. Наумов*, нав. дело, 114–123; *Р. Михаљчић*, Крај Српског царства, Београд 1975, 80; *Л. Славева — В. Мошин*, Втрората Душанова грамота за манастирот Трескавец од крајот на 1343 и почетокот на 1344 година, Споменици на средновековната и поновата историја на Македонија IV, 101–126.

Наведени су поседи и улов рибе у Преспи, које је дао свети краљ Милутин, и цар, што се односи на неког византијског владара који је раније издао повељу манастиру Трескавцу. Значајно је то што манастир добија метох и цркву Св. Јована Богослова у Охриду а затим метох Св. Николе у Љубојни у Преспи што је дао Никола епископ. Из тога се види, као и из прве повеље, да је манастир Трескавац после Душановог освајања Охрида дошао под управу Охридске архиепископије, иако је раније био у саставу Пелагонијске епископије са седиштем у Битољу.[40] На крају хрисовуље краљ Душан је манастиру Трескавцу, поред нових поседа, приложио и сву травнину.

Трећом и евентуално четвртом повељом краљ Душан је поново потврдио старе поседе, које је дао и родитељ његовог краљевства и као што је видео да су дали свети цареви и краљеви пре њега.[41] У овој хрисовуљи краљ Душан је, поред раније датих имања, поклонио манастиру Трескавцу нове поседе, као и жировнину и трећину прихода од трга прилепскога. Том приликом су краљ Душан и краљица Јелена послали краља Уроша да се поклони цркви Богородице у Трескавцу и он је са очевим одобрењем поклонио манастиру још по 100 перпера од трга прилепскога сваке године. Поред тога, краљ Душан је ослободио села и метохе који су у поседу манастира Трескавца од позоба, писа, приселице, псара, геракара, проводе, поноса, поклисара и сваког поданика, а све државне глобе због убиства, распуста, обешчашћења девојке, јемства, послуха и престоја, уступио је цркви манастира Трескавца, као део „куле прилепске“, и потврдио је манастирски панађур на Дмитровдан.

Бројна села, селишта, стаси, метоси, њиве, планине, воденице, виногради, перивоји, цркве са имањима, зимовишта, ловишта, која су прешла у посед манастира, као и повластице које су му дате, показују да је манастир Трескавац доживео свој процват за време владавине краља Душана.

У хрисовуљама које је краљ Душан издао манастиру Трескавцу помиње се велики број личних имена и назива крајева и поседа. Према ранијим истраживањима,[42] од око осамдесет личних имена већина је грчког порекла — Лео Аргиропул, Тодор Згур, Ексефилин, Опсикијан, Сидрофеј, Панарет, Мисинополит, Стрез, а мањи број је словенски, док су називи села и имања углавном словенски: Бела црква, Црвена вода, Дреновци, Птици.

У временски кратком периоду у коме су настале три хрисовуље краља Душана манастиру Трескавцу може се пратити насељавање словенског становни-

---

[40] О односима Охридске архиепископије и српске државе и њиховим утицајима на сликарство писали су: *Ц. Грозданов*, Прилози познавању средњовековне уметности Охрида, ЗЛУМС 2 (1966) 197–230 и *В. Ј. Ђурић*, Три догађаја у српској држави XIV века и њихов одјек у сликарству, ЗЛУМС 4 (1968) 65–97.

[41] *Ђ. Даничић*, Хрисовуљ краља Стефана потоњег цара Трескавцу, Гласник ДСС XIII (1861) 369–377; *Л. Славева — В. Мошин*, Третата Душанова грамота за манастириот Трескавец од околу 1344–1345 година, Споменици на средновековната и поновата историја на Македонија IV, 137–151; *Исти*, Увод кон четвртата грамота на Стефан Душан за манастирот Трескавец, Споменици на средновековната и поновата историја на Македонија IV, 167–185.

[42] *С. Новаковић*, Прилеп у првој поли XIV века, 19–24.

штва на новоосвојеним територијама српске државе и њихов економски развој. Анализа дарованих имања показује брз процес прерастања мањих насеља у веће.[43] Тако се између осталих, у првој повељи помиње селиште дивље Маргарит, селишта пуста Питич, Калогерац, Техово, која се у другој повељи јављају као селишта Маргарит, Птици, Калогереч и село Техово, а у трећој повељи као село Маргарит и Птиче.

Поседници земље носе и врло високе византијске титуле. Тако се у првој повељи помиње имање које је приложио протосеваст, а у другој хрисовуљи Калојан Печкопул које се у трећој повељи појављује као севаст Печкопул. Велики стратопедарх, који се бринуо о снабдевању војске намирницама, и Драгоман кастрофилакс, чувар града, такође су даровали своја имања манастиру Трескавцу. Име Костандина Севастократоровића показује да је у Прилепу постојао неко ко је био у сродству са владаром, с обзиром да се ова титула додељивала само блиским царевим рођацима.[44] Значајно је и то што се појављују поседи протоновелисима Кондолеа, јер титула протоновелисима није постојала у Србији.[45] Такође се помиње поклон госпође Ирине Комнине, жене великог папије, чија је дужност била да се стара о двору и брине о свим кључевима.[46]

У хрисовуљама се појављују и господа — кир Дмитар, Јак, Васил, Лео Аргиропул, Димитрије Давидов, Манојло, кира Марија, затим црквена лица — архиепископ Никола, влашки епископ, игумани Теодор и Калиник, попови Маврикиј, Бар и Стеф. У другој повељи помиње се и посед који је манастиру дао тепчија Градислав, о коме ће касније још бити речи.

Поред података о личностима, на северној фасади цркве уграђена је плоча са словенским натписом који говори о Дабиживу, енохијару цара Уроша (Сл. 9.), који је умро јануара 1362. године.[47] Натпис исписан у осам редова гласи:

⁘Ме(се)ца генара: оуспе
рабь б(ож)еи Дабижи
вь: енохиꙗрь: ц(а)ра
Оуроша: вьсе срьбь
скиѥ ꙁемьле: грьчь
скѥ: и поморьскѥ
вь лет(о): j: b: c⁘
еньд(и)кта.⁘ d⁘

---

[43] *С. Новаковић*, Село из „Народ и земља у старој српској држави“, Глас СКА 24 (1891) 148–149.

[44] *В. Мошин*, Византијски утицаји у Србији у XIV веку, ЈИЧ III, 1–4 (1937) 152–156; и *С. Новаковић*, Византијски чинови и титуле у српским земљама од XI–XV века, Глас Српске Краљевске Академије 78 (1908) 178–279.

[45] *С. Новаковић*, Византијски чинови и титуле, 256; *J. Verpeaux*, Pseudo-Kodinos, Traité des Offices, Paris 1976, 308, 18–19.

[46] *Ibid.*, 157–158, 178.

[47] *Й. Иванов*, нав. дело, 68.

Титула енохијара означавала је пехарника на двору, а добила је грчки назив од времена краља и цара Душана. Дворско звање и титула пехарника постојали су у Србији и у Босни од XIII века и представљали су врло високо достојанство, што показује и помен пехарника после војводе и тепчије у писму бана Матеја Нинослава из 1240 године.[48]

С обзиром на бројну господу која је, у Душаново време, живела у Прилепу и у околини, може се закључити да је Прилеп у првој половини XIV века и пре, а нарочито после Душановог освајања, представљао значајан војни, економски, политички и културни центар.

Хронологија изградње

И поред недостатка поузданијих извора и података о настанку и прошлости манастира Трескавца, садашњи изглед омогућава да се у главним цртама реконструише хронологија његове изградње. Подигнут вероватно на остацима ранохришћанске грађевине, манастир је у више наврата дограђиван, тако да данашњи изглед овог комплекса има обележје појединих фаза изградње.

Иако се уочавају разлике у начину грађења и архитектонским елементима, прецизно разграничавање појединих фаза изградње отежавају бројне мање преправке вршене током векова. Делимична археолошка истраживања вршена су 1959. године, но резултати нису публиковани.[49]

Најстарији део цркве, који је постојао још у време византијске и бугарске власти, односно пре краја XIII века, представља једнобродна грађевина. Над централним делом, на пиластрима налази се осмоугаона купола, на истоку је споља петострана, а изнутра полукружна апсида са нишама на северној и на јужној страни уместо проскомидије и ђаконикона. Нартекс на западној страни поседује слепу калоту. Међутим, за сад није могуће ближе одредити изглед, а нарочито зидну конструкцију која је била изведена пре 1334. године (Сл. 1).

Ексонартекс који се простире на западној и јужној страни цркве Успења Богородичиног, поуздано се може датовати у време ктиторства краља Душана. Спољна припрата, односно ексонартекс се састоји од простора на западној страни цркве, подељеног високим луковима на три дела; изнад северног дела је осмострана купола, а изнад јужног је слепа калота. Јужни крак, повезан са западним делом ексонартекса високим луком, простире се дуж јужног зида првобитне једнобродне грађевине. Изгледа да је параклис на северној страни, одељен од северозападног дела ексонартекса луком, такође припадао XIV веку.[50] Током векова извршена су различита дограђивања и промене простора, тако да су некадашњи househ пространи лукови који су повезивали делове ексонартекса затворени, па је данас северозападни део ексонартекса са куполом одвојен од север-

---

[48] *С. Новаковић*, Византијски чинови и титуле, 201; *К. Јиречек*, нав. дело, I, 259, II, 21, 26.

[49] *Б. Бабић*, На маргинама историје манастира Трескавца, ЗЛУМС 1 (1965) 24–25.

[50] *Исти*, На маргинама историје манастира Трескавца, 26.

ног параклиса и централног дела. Такође, у ексонартексу постоје преграде између централног и југозападног дела са слепом калотом и јужног крака. Осим тога, првобитно је постојао још један улаз на јужној страни јужног крака ексонартекса, који је данас зазидан. С обзиром на фреске које прекривају фасаде ексонартекса на западној и јужној страни, постојао је, вероватно отворени трем који је штитио овај живопис. Трем је данас затворен зидним површинама, а његов источни зид на јужној страни представља западни зид некадашњег параклиса подигнутог средином XIV века.

Фасаде цркве и ексонартекса састоје се од наизменичних редова камена, опеке и малтера, док су куполе и слепе калоте, по узору на византијски начин грађења, изведене само од опеке и малтера. Куполе и слепа калота ексонартекса украшене су око прозора луковима, зупчастим венцима и прислоњеним стубићима, а слепа калота нартекса украшена је и кровним венцем. Изнад крова некадашњег отвореног трема виде се, на јужној фасади јужног крака ексонартекса, завршеци четири прислоњена лука. Зидови који затварају некадашњи трем омалтерисани су, што нарушава јединствен изглед спољашњости грађевине.

Обнове манастира започињу 1430. године, од када потичу натпис и фреска Богородице са Христом у ниши над јужним улазом у цркву. Нешто опсежније грађевинске преправке биле су завршене у деветој деценији XV века, када је поново осликан наос цркве.[51] Следећа обнова је извршена у другој половини XVI века на источном делу цркве, после чега је уследило и осликавање олтарског простора 1570. године, под ктиторством Стојана Хранчева са женом. Крајем XVI века манастир Трескавац обнавља преписивачку активност, добија бројне дарове и прилоге од којих је један од најзначајнијих — резбарена врата на западном улазу у цркву.[52]

Из XVII века постоје различити подаци о самом манастиру, његовој активности, осликавању апсида и ниша над западним улазом манастирске трпезарије, док су из XVIII века подаци нешто ређи. У седмој деценији XIX века обнављају се манастирски конаци, који су непосредно пре тога били оштећени у пожару.

Као резултат свих ових промена, како архитектонских, тако и сликарских, данас манастир Трескавац обухвата две грађевинске целине; цркву и конаке. Црква, са сада веома компликованим планом, садржи наос са куполом и апсидом, нартекс са слепом калотом, ексонартекс на западној и јужној страни са куполом на северном делу и слепом калотом на јужном делу, параклис на северу са споља тространом апсидом и некадашњи трем, који је затворен зидовима са западне и јужне стране.

Пространи дрвени конаци који окружују црквени комплекс са западне, северне и источне стране, имају улаз на западној страни, изграђен од тесаника и опеке, омалтерисан, са четвороугаоном кулом звоником на два спрата. Уз кона-

---

51 *Исти*, Сликарскиот ансамбл на наосот на црквата во Манастирот Трескавец, Стремеж 6 (Прилеп 1964) 67–81.

52 *В. Хан*, Прилог датирању слепчанских и трескавачких резбарених врата, Зборник Музеја за примењену уметност 6–7 (1962) 77–86.

ке, на јужној страни, налази се средњовековна манастирска трпезарија са каменим столовима и осликаном апсидом на истоку.[53]

Манастирски комплекс, изграђен од камена, опеке, дрвета, иако потиче из различитих периода, представља својеврсну грађевинску целину.

Фреске

Живопис XIV века сачињавају фреске у егзонартексу, на његовој западној и јужној фасади и на некадашњој западној фасади параклиса дограђеног уз јужни крак ексонартекса.

У западном делу ексонартекса налазе се фреске које илуструју црквени календар. Од илустрација календара сачуване су сцене за дане од 20. до 31. јануара (Сл.2), цео месец март (Сл.3, 4, 5), сцене за 5. април, као и за дане од 10. до15. (Сл. 6) и од 22. до 25. априла (Сл. 7), неколико сцена са почетка месеца јуна (Сл. 8), као и од 22. до 29. августа. С обзиром да је црквени календар обухватао све дане једне године, илустрације које нису сачуване вероватно су се налазиле на осталим зидовима ексонартекса, који су премалтерисани. Фреске илустрованог календара праћене су грчким натписима, који углавном садрже имена мученика и светитеља, док известан број сцена, као што је већ раније уочено,[54] прате јамбски дистиси Христофора из Митилене.

О овом песнику, који је живео у XI веку, не зна се много. У бројним рукописима[55] у којима се помиње његово име, пише да је био патриције и судија Пафагоније и да је аутор многих религиозних стихова. Оскудне податке о његовом животу пружају његова дела. Био је пореклом из Цариграда, што се сазнаје из јамбског дистиха црквеног календара за 11. мај, у којем сам песник стиховима слави дан оснивања Цариграда, свог родног града:

> Γενεθλίων σῶν δεῖ με τιμᾶν ἡμέραν
> Ἐν σοί, Πόλις, τυχόντα τῶν Γενεθλίων.[56]

Из његове поезије се такође зна да је највећи део свог живота провео у Цариграду, и то у делу града Протасион — τὰ Πρωτασίου, у крају Στρατήγιον.[57] На

---

53 *С. Поповић*, Крст у кругу, Београд 1994, 21, 64, 242, 264, 275.

54 *P. Mijović*, Computation byzantine dans les ménologes, 21–25; *З. Расолкоска-Николовска*, нав. дело, 45–60; *Б. Бабиќ*, Живописот од егзонартексот, 52–60; *С. Радојчић*, Старо српско сликарство, 153–155; *П. Мијовић*, Менолог, 4 и даље; *В. Ј. Ђурић*, Византијске фреске, 56; *М. Глигоријевић-Максимовић*, Сликани календар, 48–54.

55 *J. Darrouzès*, Les calendriers byzantins en vers, REB XVI (Mél. Sévérin Salaville) (1958) 57–84.

56 *U. G. Siberus*, Ecclesiae graecae Martyrologium metricum ex meneis, Cod. Chiffletiano, Lipsiae 1727, 169.

57 *K. Krumbacher*, Geschichte der byzantinischen Litteratur. Von Justinian bis zum Ende des Oströmischen Reiches (527–1453), München 1897, 737; *E. Follieri*, Le poesie di Cristoforo Mitileneo come fonte storica, ZRVI VIII/2 (Mél. G. Ostrogorsky) (1964) 135, 148; *R. Janin*, Constantinople byzantin, Paris 1964^2, 417–418.

основу истраживања световних и црквених песама Христофора Митиленског закључено је да је живео од првих деценија до треће четвртине XI века.[58] У његовим делима се уз његово име појављују и титуле које је носио: патриције (πατρίκιος), проконзул (ἀνθύπατος), царски секретар (ὑπογραφεὺς τοῦ βασιλέως) и судија тема Пафлагоније и Арменијака (κριτὴς τῆς Παφλαγονίας καὶ τῶν Ἀρμενιακῶν).[59]

Христофор Митиленски је писао световну и религиозну поезију. Од дела световног карактера сачувало се 145 песама разнолике садржине — пригодне песме и епиграми, већином у јамбском триметру и хексаметру, посвећене савременим људима и догађајима. Тако је неке песме посветио царевима Роману III Аргиру, Михаилу IV Пафлагонцу, Михаилу V Калафату, Константину Мономаху, затим патријарху Михаилу Керуларију и севасти Марији. Писао је још и о другим својим савременицима, како о носиоцима високих титула световне хијерархије, наставницима у школама, својим родитељима и пријатељима, тако и о возачима кола, глумцима, сликарима, војницима, евнусима. Ове песме и епиграми садрже бројне појединости из свакодневног живота и често су шаљивог и сатиричног карактера. Велики број песама Христофор Митиленски је посветио важним догађајима у престоници: подизању цркава Богородице Перивлептос и св. Ђорђа у Мангани, затим о разним прославама црквених празника. Такође је писао стихове о црквеним и световним грађевинама у Цариграду, скулптурама и иконама. Сачували су се и епиграми о мраву, пауку, врапцу, мишевима и разне загонетке.[60]

Од религиозне поезије Христофора Митиленског сачували су се метрички црквени календари. Једна врста календара, Στιχηρὰ τῶν ιβ′ μηνῶν, односно Προσόμια κατ᾽ ἐπιτομὴν περιὲχοντα ὅλον τόν μηνολόγιον, Ποίημα Χριστοφόρου πατρικίου, ἀνθυπάτου, τοῦ Μιτυληναίου, садржи стихове за по једног светитеља за сваки дан у години. За сваки месец састављене су по три стихире и један канон од по осам до девет ода. У стихирама се наводе имена светитеља, а у канонима се кроз стихове описују муке и врлине ових светитеља.[61]

Друга врста обимнијег календара, Συναξάριον δίστιχον ἰαμβικόν, састављен је од јамбских дистиха посвећених светитељима по данима црквеног календара.[62] Овај стиховани црквени календар сачуван је у бројним рукописима, међу којима је и Делејева (Delehaye) група M*.[63] Од тих рукописа најранији су

58 Од *K. Krumbacher*, op. cit., 737, се сматрало да је Христофор Митиленски живео од почетка до средине XI века, а *E. Follieri*, op. cit., 135; *Eadem*, I calendari in metro innografico di Cristoforo Mitileneo I, Bruxelles 1980, 3–5, је показала да је живео до треће четвртине XI века.

59 *U. G. Siberus*, op. cit., 476; *K. Krumbacher*, op. cit., 737; *H. Delehaye*, Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae, Propylaeum ad Acta Sanctorum, Novembris, Bruxelles 1902, XLIII–XLIV; *E. Kurtz*, Die Gedichte des Christoforos Mitylenaios, Leipzig 1903, III; *J. Darrouzès*, op. cit., 60, 66, 67; *E. Follieri*, Le poesie, 133–148.

60 *E. Kurtz*, op. cit., V, 1–100; *K. Krumbacher*, op. cit., 737–740; *H. G. Beck*, Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich, München 1959, 605,607; *E. Follieri*, Le poesie, 133–148; *Eadem*, I calendari I, 6–7.

61 *E. Kurtz*, op. cit., V; *J. Darrouzès*, op. cit., 66; *E. Follieri*, I calendari I, 8–201, 323–493.

62 *U. G. Siberus*, op. cit., 1–451; *E. Kurtz*, op. cit., IV; *J. Darrouzès*, op. cit., 62–65.

63 *H. Delehaye*, op. cit., XXXVIII–XLVI; *E. Follieri*, I calendari I, 202–321.

датовани у XIII век, док већина потиче из XIV и XV века. Део ових рукописа, обично зборници црквене поезије, синаксари, садрже испред календара са јамбским дистисима јасно исписано име и титуле Христофора Митиленског. Из овакве врсте метричких црквених календара Христофора Митиленског, у којима се појављује и по више светитеља за један дан, потичу јамбски дистиси који прате фреске у спољној припрати Трескавца.

Једна песма Христофора Митиленског, световног карактера, садржи неколико стихова који наликују на почетак метричког календара. Сам Христофор Митиленски пише на почетку свог дела да је саставио епиграме са елегичним стиховима о светитељима целе године, да би остао добро познат завршетак борбе светитеља целе године: Ἐπίγραμμα δι᾽ ἡρωε(λεγείων περὶ τῶν) ἁγίων τοῦ ὅλου χρόνου)[64] Помен књиге са стиховима Митиленца τὸ διὰ στὶχων Μιτυληναῖον у каталогу са Патмоса из 1201. године, иако не говори прецизније о садржају овог дела, сведочи о постојању метричког календара или синаксара као посебне литургичке књиге.[65]

Још једна врста црквеног календара Христофора Митиленског сачувала се у рукописима. То је списак светитеља и празника које црква слави током целе године.[66] Овај списак светитеља и календар са стихирама и канонима имају за сваки дан у години само по једног светитеља или групу светитеља која се слави истог дана. У календару са јамбским дистисима за сваки дан у години предвиђено је по више светитеља и сваком светитељу био је посвећен јамбски дистих. Избор светитеља у календару са стихирама и канонима и у списку светитеља углавном је исти, односно у складу је са цариградским црквеним календаром.

У синаксарима Делејеве групе M* са стиховима Христофора Митиленског појављује се и календар у херојским хексаметарским моностисима, као остварење истог песника.[67] Међутим, у најстаријем сачуваном рукопису са овим хексаметарским моностисима, који потиче из XI века, времена Христофора Митиленског, нема помена имена песника.[68] У овом календару је такође предвиђен по један светитељ или група светитеља за сваки дан године и њихов избор се у потпуности слаже са оним у календару са стихирама и канонима Христофора Митиленског.

На основу бројних проучавања метричких календара Христофора Митиленског претпоставља се да су највероватније прво настали календари са стихирама и канонима обликовани по хеортолошкој схеми минеја. Потом је таква схема била проширена и обогаћена бројним сећањима на светитеље за сваки дан из синаксара, те су настали календари са јамбским дистисима, из којих је произашао сажети календар са хексаметарским моностисима.[69]

---

64 *E. Kurtz*, op. cit., 53, 83. песма.

65 *J. Darrouzès*, op. cit., 65.

66 *U. G. Siberus*, op. cit., Menolog. Christophori patricii et proconsul. Mytilen., 476–487.

67 *Ibid.*, Ephemerides graecae ex meneis, 452–475; *E. Follieri*, I calendari I, 202–211; II, 9–434.

68 *J. Darrouzès*, op. cit., 70–71.

69 *Ibid.*, 62, 71; наводи и мишљење *Никодима Хагиоритиса* из дела Συναζαριστής τῶν Δώδεκα μηνῶν, Венеција 1819; *E. Follieri*, I calendari I, 19–211.

Сачуване илустрације црквеног календара у манастиру Трескавцу, које употпуњавају и објашњавају стихове Христофора из Митилене, започињу у првој зони одоздо, на јужном зиду јужног дела ексонартекса.

За 20. јануар представљен је преподобни Јевтимије Велики, у стојећем положају, како рукама држи смотани свитак. Насликан је као седи старац са брадом до појаса, одевен у бели хитон и тамно црвени химатион. Ову сцену прате натпис исписан у четири реда и стихови:[70]

[K̅. ὁ ἅγ(ι)ος Εὐθύ]μιος, | [Τί κοινὸν Εὐθύ]μιε, | συ κ(αὶ) τῷ [βίω, Πρὸς ἀ]γγέλους | ἄπερε [τοὺς] ξένους βίου.

Шта ти имаш Јевтимије заједничко са животом?

Пођи нагоре према анђелима који су само гости у овом животу.

За 21. јануар представљена је стојећа фигура преподобног Максима Исповедника, са седом брадом, одевеног у бели хитон и тамноцрвени химатион, са шиљатом капом и са смотаним свитком у рукама (Сл. 10.). Изнад је натпис:

K̅A̅. ὁ ἅγ(ι)ος Μάξιμος | ὁ Ὁμολογητής

Илустрација за 22. јануар представља смрт св. апостола Тимотеја. У првом плану св. Тимотеј, клечи уздигнуте главе с мрком, краћом косом и брадом, одевен у бели хитон и зелени химатион са белим омофором. Иза њега двојица младића кратких, мрких коврџа, одевена у тамноцрвену и зелену кратку хаљину, уздигнутих руку замахују батинама. Уз ову сцену налазе се натпис исписан у пет редова и стихови:

K̅B̅. ὁ ἅγ(ι)ος Τιμόθεος, | Ἔρωτι θείω Τιμόθεος | στεμμάτων, Τυφθεὶς | βάκλοις ἔβαψε γῆν |ἐξ αἱμάτων.

Због љубави према божанском венцу, Тимотеј

Пребијен батином, крстио је земљу својом крвљу.

За 23. јануар представљене су смрти свештеномученика Климента епископа Анкирског и преподобног мученика Агатангела. На малом простору изнад прозора је насликано повијено тело св. Климента, у мрком химатиону и белом омофору са плавим крстовима. Десно, у првом плану је тело св. Агатангела, у клечећем положају, одевено у бели хитон и тамно црвени химатион, док поред њега на тлу лежи његова глава, зарасла у смеђу косу и браду. У позадини стоји крвник, одевен у панцир окер и црвене боје, са црвеним плаштом који се вијори иза њега и уздигнутих руку враћа мач у корице. Изнад сцене је натпис у четири реда са стиховима:

---

[70] Разрешења скраћеница се налазе у округлим заградама ( ), оштећена места у четвртастим заградама [ ], допуне испуштених слова у косим заградама //, а редови су одељени усправном цртом |. За разрешење оштећених делова натписа коришћено је: *U. G. Siberus*, op. cit., 1–451; *E. Follieri*, I calendari II, 9–434. За илустрације црквеног календара консултовано је: *H. Delehaye*, op. cit., 1–1180; Polnyj pravoslavnyj bogoslovskij enciklopedičeskij slovar' I-II, Variorum Reprints, London 1971, 7–2464.

ΚΓ. οἱ ἅγ(ιοι) μάρτυρες Κλήμης κ(αὶ) Ἀγαθάγγελος, | Ἀγαθαγγέλου κ(αὶ) Κλήμεντο(ς) αἱμάτων | τὸ τοῦ ξίφους δίψαιμον, | ἐπλήστη στόμα.

Крвљу Агатангела и Климента

Напунише се крвожедна уста мача.

За 24. јануар представљена је стојећа фигура преподобне Ксеније, одевене у дугу белу хаљину, огрнуте мрким огртачем, која главе обавијене белим повезом са велом, у десној, мало уздигнутој руци држи крст (Сл. 11). Уз сцену је натпис исписан у три реда, који стиховима објашњава њену мученичку смрт:

ΚΔ. ἡ ἁγ(ία) Ξένη, Ἀποξενοῦται | τοῦδε τοῦ βίου Ξένη, Οὗ ζ[ῶσα] | κ(αὶ) πρὶν ὡς ἀληθῶ[ς ἦν ξένη].

Ксенија је одстрањена од овог живота,

И пре, док је живела, у ствари беше странкиња.

За 25. јануар представљен је св. Григорије Богослов, архиепископ Цариградски, како стоји са украшеним јеванђељем у рукама. Св. Григорије, са проседом четвртастом брадом и косом, одевен је у бели стихар са богато украшеним епитрахиљем, набедреником и наруквицама, носи бели полиставрион са сивим крстовима и бели омофор са црним крстовима. У натпису су исписани стихови:

ΚΕ. [ὁ ἅγ(ι)ος] Γρηγόριος ὁ Θεολὸ[γος, | Θεοῦ γινώσκει]ν ὀρθοδό[ξως | οὐσίαν Χριστια]νοῖς λ[έγουσιν | ἐκ Γρηγορίου].

Да сазнају православну суштину Бога,

Хришћанима је послато од св. Григорија.

Илустрације за месец јануар настављају се на западном зиду јужног дела ексонартекса у првој зони одоздо.

За 26. јануар насликан је преподобни Ксенофонт, са седом густом косом и брадом, који одевен као схимник у црвени хитон ружичасти аналав, огрнут краћим огртачем окер боје, обема рукама држи свијени свитак. Натпис у четири реда са јамбским дистихом за ову сцену гласи:

Κg. ὁ ἅγ(ι)ος Ξενοφῶν, | [Κ(αὶ)] γῆν λιπόντας τοὺς περι | Ξενοφόντο(ς) Ἁβρῶ ξενίζω |τοῦλόγου πονδαισίῳ.

Оне који су са Ксенофонтом напустили земљу

Примам као госта раскошном гозбом речи.

За 27. јануар представљена је стојећа фигура св. Јована Златоустог, мрке косе и кратке браде. Св. Јован, одевен у бели стихар са богато украшеним епитрахиљем, набедреником и наруквицама, бели полиставрион са црним крстовима и бели омофор са сивим крстовима, у левој, прекривеној руци, држи украшено јеванђеље, а у десној крст. Изнад ове представе налазе се натпис и стихови исписани у четири реда:

ΚΖ. ὁ ἅγ(ι)ος Ἰω(άννης) ὁ Χρ(υσόστομ)ος, | Νεκρὸ(ς) καταίρεις | Ἰω(άννη) τῷ θρόνῳ, Ἀλλ᾽ ἐν Θεῷ | ζῶν πᾶσιν εἰρήνην λέγεις.

Ти, Јоване, као мртав пењеш се на престо

Али жив у Богу свима најављујеш мир.

За 28. јануар насликан је преподобни Јефрем Сиријски, одевен као схимник у ружичасти хитон са широким рукавима и сивоплави аналав, огрнут тамноцрвеним огртачем са сивом капуљачом како обема рукама држи смотани свитак. Изнад св. Јефрема је натпис у четири реда и следећи стихови:

$\overline{\text{КН}}$. ὁ ἅγ(ι)ος Ἐφραὶ μ ὁ Σύρος, | Ἤκουσε γλώτ/τ/αν ψαλμι | κῶς ἥν οὐκ ἔγνω, Ἐφραὶμ | ἄνω καλοῦσαν ὁ γλῶσ/σ/αν Σύρος.

Чуо је језик псалама који није познавао,

Јефрем Сирац, језик који га зваше горе.

За 29. јануар представљен је свештеномученик Игнатије Богоносац, архиепископ Антиохијски, са седом косом и дужом брадом, који одевен у бели стихар са богато украшеним епитрахиљем, бели полиставрион са сивим крстовима, са белим омофором са црним крстовима, обема прекривеним рукама држи украшено јеванђеље. Његову смрт илуструје натпис са стиховима, исписани чак у шест редова:

$\overline{\text{КΘ}}$. ὁ ἅγ(ι)ος Ἰγνάτιος | ὁ Θεοφόρος, | Χάρις λέουσιν Ἰγνάτιε | παμβόροις Σοῦ σῶμα | το(ς) λιποῦσι τοῖς πιστοῖς | μέρος.

Хвала нека је лавовима који све прождиру, Игнатије,

Који су оставили део твога тела верницима.

За 30. јануар представљен је св. Зенон, седе косе и дуже браде, одевен као схимник у црвени хитон са огртачем окер боје, како обема рукама држи смотани свитак (Сл. 12.). Изнад је натпис:

$\overline{\Lambda}$. ὁ ἅγ(ι)ος Ζήνων.

Илустрација за 31. јануар је смрт св. Кира и св. Јована бесребреника и чудотвораца. На левој страни у првом плану је обезглављено погнуто тело св. Јована, одевено у бели хитон и црвени химатион, док његова глава, уоквирена мрком, краћом косом и брадом, почива на тлу. Иза се налази св. Кир, седе косе и шиљате браде, одевен у жутоцрвени хитон и мрки химатион, погнутих леђа, у очекивању смртоносног ударца. На десној страни млади војник, мрке кратке косе, одевен у панцир жутоцрвене боје, беле везене чарапе и мрке чизме, са црвеним завијореним огртачем на леђима, левом ногом је закорачио, и док у левој руци држи корице, у десној држи уздигнут мач. О заједничкој смрти двојице мученика говоре натпис и стихови исписани у пет редова:

$\overline{\Lambda\text{А}}$. οἱ ἅγιοι μάρτυρες Κύρος κ(αὶ) Ἰω(άννης), | Κύρω συναθλῶν Ἰωάννη πρὸς ξίφος | σὺν θαυματουργεῖ | κ(αὶ) μετὰ ξίφους | Κύρω.

Јован борећи се са Киром против мачева,

Заједно са Киром учинио је чуда међу мачевима.

Остатак илустрација календара за месец фебруар за сада није видљив.

У темену калоте слепе куполе јужног дела ексонартекса налази се попрсје младог Христа Емануила, одевеног у хитон окер боје, који обема уздигнутим рукама благосиља (Сл. 13.). Лево и десно назиру се делови натписа:

Ἰ(ησοῦ)ς ‖ Χ(ριστό)ς | ὁ Ἐ[μαν] ‖ ουήλ.

У нижој зони, која као прстен обавија попрсје Христа Емануила, налазе се сцене календара које илуструју месец март. Испод попрсја младог Христа, на источној страни започињу илустрације. Према натпису: Α. ἡ ἁγ(ία) Εὐδοκία, илустрација за 1. март је сцена погубљења св. Евдокије, од које је сачуван само десни део сцене где је представљен крвник као младић, кратке косе у црвеној, краткој хаљини.

За 2. март представљена је сцена смрти мученика Нестора и Тривимија, од које је сачуван горњи део и натпис:

$\overline{\text{Β}}$. ο[ἱ ἅ]γ(ι)οι μάρτυρες | Νέστω[ρ] κ(αὶ) Τριβίμιος | ξίφει τελει‖οῦνται.

У првом плану, нешто оштећена, насликана су обезглављена тела мученика, од којих је ближи у зеленој, а даљи у црвеној хаљини. Иза њих је млади крвник, смеђе косе, у краткој хаљини жутоокер боје, који враћа мач у корице, обавијене каишем.

За 3. март представљена је стојећа фигура св. Теодорита, седе дуге браде и праменова косе, одевеног у светлозелени дуги хитон са белим омофором и јеванђељем украшеним бисерима у покривеним рукама. Изнад се види натпис:

$\overline{\Gamma}$. ὁ ἅγ(ι)ος Θεοδώρι | τος.

Илустрација за 4. март је смрт св. Павла и његове сестре Јулијане, чија се обезглављена тела, у клечећем ставу, повијених леђа, одевена у црвени и зелени дуги хитон и плави химатион и главе са нимбовима налазе у првом плану. Иза њих млади крвник, у краткој, црвеној хаљини са украшеним оковратником, кратке смеђе косе, враћа мач у корице обавијене каишем. Изнад сцене је натпис:

$\overline{\Delta}$. ὁ ἅ[γ](ι)ος Παῦλος | κ(αὶ) Ἰουλιανής τῆς ἀ | δελφῆς (sic!) αὐτοῦ.

За 5. март представљен је св. Конон, с тамном косом и брадом, одевен у зелени хитон и црвени химатион, како се моли у клечећем ставу. Изнад је натпис:

$\overline{\text{Ε}}$. ὁ ἅγ(ι)ος | Κόνων.

За 6. март је представљен св. Аркадије у стојећем ставу, са седом косом и дугом брадом, одевен у бели хитон са кратким огртачем мрке боје, који обема рукама држи свитак. Изнад је сачуван натпис:

$\overline{\text{g}}$. ὁ ἅγ(ι)ος Ἀρκάδιος.

Илустрацију за 7. март представља св. Павле Препрости у стојећем ставу, седе дуге браде и косе са хитоном окер боје и мрким дугим огртачем. Натпис гласи:

$\overline{\text{Ζ}}$. ὁ ἅγ(ι)ος [Π]αῦλος | ὁ Ἁπλοῦς.

За 8. март је насликан св. Теофилакт епископ Никомедијски, у стојећем ставу са јеванђељем, украшеним драгим камењем и бисерима у левој покривеној руци, док десном руком благосиља. Седи светитељ, с дугом брадом, одевен је у бели стихар, са бисерима украшеним епитрахиљем и набедреником и светлозелени фелон са омофором са крстовима. Изнад је натпис:

Η̅. ὁ ἅγ(ι)ος [Θεο]φύ | [λα]κτος.

Илустрација за 9. март је композиција Четрдесет севастијских мученика и знатно се разликује од претходних сцена. Пре свега, већи број личности условио је велики број разноврсних положаја тела, живих покрета, различитих израза лица, обраде и боје косе и браде. Затим пејсаж, који је у целој зони представљен двема тракама; горња тамноплава означава небо, доња, зелена земљу, у овој сцени се мења и проширује; десно је грађевина, бања, а лево високе и стрме планине. Целу композицију, са четрдесет нагих мученика, бедара увијених у беле и ружичасте тканине, од којих је један ушао у бању, а уместо кога им се придружио војник, који скида своју одећу, заокружује четрдесет бисерима украшених круна које лебде изнад мученика. Изнад сцене је натпис:

Θ̅. οἱ ἅγ(ι)οι μάρτυρ(ες) θ[ε]σ/σ/αράκοντα.

За 10. март представљена је смрт св. Кодрата Коринтског, чије је тело у клечећем положају, с левом руком испруженом према глави са нимбом која лежи на земљи, одевено у бели хитон и црвени химатион. Крвник, младић са краћом, таласастом, смеђом косом, у зеленој краткој хаљини, враћа мач у корице обавијене каишем. Изнад је натпис исписан у четири реда:

Ι̅. ὁ ἅ[γ(ι)ος] | Κοδρᾶτ[ος] | ξίφει τε[λει] | οὗται.

За 11. март је насликан, судећи по остацима натписа, св. Софроније патријарх Јерусалимски:

Ι̅[Α̅. ὁ ἅγ(ι)ος] Σωφ(ρ)όνι | ος.

Представљен је у стојећем положају, са седом косом и дугом брадом, одевен у бели стихар са бисерима украшеним епитрахиљем, и полиставрион и омофор, како држи драгим камењем и бисерима украшено јеванђеље.

Илустрацију за 12. март представља, судећи по сачуваним деловима натписа, св. Теофан Исповедник:

Ι̅Β̅. ὁ ἅγ(ι)ος Θ[εοφ]ά | ν[ες].

Светитељ дуге браде и седе косе, у стојећем положају, са белим хитоном и мрким огртачем, држи обема рукама свитак.

За 13. март је представљен, судећи по одећи и остатку натписа, св. Никифор, патријарх Цариградски:

[Ι̅Γ̅.] ὁ ἅ[γ(ι)]ος Νικη[φό ρος].

Овај светитељ је по типу веома сличан лику св. Софронија и св. Теофана, великог чела, дугог и уског носа, седих праменова косе и дуге седе браде. Одевен у бели стихар са бисерима украшеним епитрахиљем, преко кога носи полиста-

врион и омофор са сивим крстовима, св.Никифор, приказан у стојећем ставу, држи прекривеним рукама јеванђеље украшено бисерима и скупоценим камењем.

За 14. март приказана је сцена смрти св. Александра, чије је обезглављено тело, у хитону окер боје и зеленом химатиону, у клечећем ставу, са главом уоквиреном смеђом косом и брадом, насликано у првом плану. Крвник, смеђе косе и браде, одевен у црвену кратку хаљину и беле чарапе, представљен је у тренутку када враћа мач у корице обавијене каишом. Изнад је натпис исписан у четири реда:

Ι̅Δ̅. | ὁ ἅγ(ι)ος Ἀλέξανδρος | ξίφει τελει | οῦται.

За 15. март је представљена сцена смрти св. Менигноса чије су тело у клечећем ставу, одевено у бели хитон и црвени химатион, и глава са седом краћом косом и брадом, смештени у први план. Иза св. Менигноса, млади крвник, бујне смеђе косе, одевен у зелену хаљину, враћа мач у корице са каишем. Изнад сцене је натпис исписан у пет редова:

Ι̅Ε̅. ὁ ἅγ(ι)ος | Μένιγνος | ὁ κναφεῦς | ξίφει τε | λειοῦται.

Занимљиво је да уз име св. Менигноса пише да је сукнар (ὁ κναφεῦς).

Илустрација за 16. март је св. апостол Аристовул, представљен у стојећем положају, одевен у бели стихар и богато украшени епитрахиљ, мрки сакос и омофор. Св. Аристовул, један од 70 апостола, дуге, седе браде и косе, чије је лице уништено, прекривеним рукама држи јеванђеље украшено бисерима и скупоценим камењем. Натпис се налази изнад и поред светитеља:

Ι̅ϛ̅. ὁ ἅγ(ι)ος | Ἀριστό | βουλος.

За 17. март представљен је св. Алексије, човек Божји, од чије се стојеће фигуре веома мало види; сачуван је натпис и горњи део главе са смеђом косом и нимбом:

Ι̅Ζ̅. ὁ ἅγ(ι)ος Ἀλέξιος.

На јужном зиду у највишој зони налази се 19. март илустрован сценом смрти св. Хрисанта и св. Дарије, од које су сачувани део натписа, веома изражајна глава крвника са црвеном капом необичног облика, део десне уздигнуте руке, са украшеним рукавом, корице мача који држи у левој руци, као и једно обезглављено тело и глава у првом плану. У позадини се види стеновит пејсаж, док је изнад сцене натпис са стиховима:

[Ι̅Θ̅ Κ]ἂν ἐμπνέως ζῶν | τες βόθρω. Ζῶσι Χρύσανθος | ἐν πόλω κ(αὶ) Δαρεία.

Иако су издахнули живи потопљени у јаму,

Хрисант и Дарија живе на небу.

За 20. март представљен је преподобни Герасим, седе косе и дуге браде, у стојећем ставу, како држи свитак обема рукама, одевен у светао хитон и мрки химатион. Изнад је натпис:

Κ̅. ὁ ἅγ(ι)ος Γεράσιμος.

За 21. март је насликана стојећа фигура преподобног Кирила епископа Катанског, са седом дугом брадом и залисцима. Одевен је у бели стихар са богато украшеним епитрахиљем, и мрки фелон који му прекрива руке у којима држи јеванђеље украшено бисерима и драгим камењем, а одозго има пребачен омофор. Изнад је натпис:

ΚΑ. ὁ ἅγ(ι)ος Κύριλ/λ/ος.

За 22. март представљена је сцена смрти светих мученица св. Калинике и св. Василисе, чија су тела, одевена у зелену и црвену дугу хаљину, у клечећем положају и главе са нимбовима, смештена у први план брдовитог пејсажа, док између две стене протиче вода. Иза њих је млади крвник смеђе косе, у краткој тамно црвеној хаљини, који враћа мач у корице са каишем. Сцену прате натпис и стихови исписани у четири реда:

ΚΒ. αἱ ἅγιε μάρτυρες Καλλινίκη | κ(αὶ) Βασίλισ/σ/α. Καλλινίκην τέμνουσι | σὴν Βασσιλίσ/σ/η. Τ(ὰς) καλλινίκους κ(αὶ) πόλου βασιλίδος.

Калинику секу са Василисом,

Лепопобедне и краљице неба.

Илустрација за 23. март је сцена смрти св. Дометија, који је, повијених леђа и испружених руку, одевен у црвени хитон са украшеним рубом и ивицама рукава, и зелени химатион, оштећеног лица, смештен у први план. Иза св. Дометија је насликан млади војник са шлемом, на чијем су врху људски лик и два пера, одевен у панцир беле и црвено жуте боје, високо уздигнуте десне руке у којој држи криву сабљу, док у левој руци има округли штит, богато украшен. Цела композиција је уоквирена брдовитим пејсажом, а изнад је натпис:

ΚΓ. ὁ ἅγ(ι)ος Δομέτιος ξί[φει τελειοῦ]ται.

Илустрацију 24. марта, која се налази на западном зиду у највишој зони, представља преподобни Јаков Исповедник, насликан у стојећем ставу са свитком у рукама. Одевен у хитон окер боје, са тамноцрвеним огртачем, св. Јаков Исповедник, седе косе и браде, стоји на заравни брдовитог пејсажа, док испод његових ногу тече вода. Изнад св. Јакова је натпис са стиховима исписан у четири реда:

ΚΔ. ὁ ἅγ(ι)ος Ἰάκωβος ὁ Ὁμολογιτῆς | Λύπας ἐνεγκὼν σῆς χἀ | ριν σκιᾶς Λόγε, Βί ου σκιώδους | Ἰάκωβο(ς) ἡρπάγει.

Подневши муке због своје сенке, Божанска речи,

Јаков би уграбљен из живота који је сенка.

За 25. март представљена је пространа композиција Благовести, која је у целини веома добро сачувана. На левој страни, арханђел Гаврило је приказан у профилу, како се широким покретима обраћа Богородици. Арханђел, ὁ ἀρχ(άγγελος) ‖ Γαβριὴλ, бујне смеђе, коврџаве косе, повезане траком, одевен у ружичасту, дугу хаљину, чија богато усталасана драперија прати покрете његових ногу, са великим крилима, у левој руци, преко које је пребачен огртач, држи скиптар са украшеним врхом, а десном испруженом руком се обраћа Богородици. На

десној страни Богородица, Μ(ήτη)ρ Θ(εο)ῦ, седи на великој дрвеној, украшеној столици са јастуком, одевена у дугу тамноплаву хаљину, огрнута љубичастим огртачем, са белим мафорионом, док њена фигура окренута ка арханђелу и десна, мало уздигнута рука, која је остала у ваздуху, показују њено изненађење. У позадини се, иза арханђела Гаврила, налази кула која је високим зидом повезана са пространом грађевином базиликалног облика, чију бочну фасаду заклања фигура Богородице. Цео грађевински комплекс има монументалан изглед, чему нарочито доприносе два мермерна црвена стуба, на улазу у грађевину, који леже на базама и носе украшене капителе. Читава сцена се одиграва на уобичајено сликаној позадини; горњи део је тамноплав, а тло испред грађевина је зелене боје. Композицију Благовести објашњавају натпис са стиховима:

$\overline{\text{KE}}$. ὁ εὐαγγελισμὸς τῆς Θ(εοτό)κου, Ἤγγειλεν υἱὸν ἄγγελος τῆ Παρθένω, | π(ατ)ρ(ὸ)ς μεγίστης ἄγγελον βουλῆς | μέγας.

Велики анђео најави сина Девици,

Весника највише воље очеве.

За 26. март насликана је композиција мученичке смрти двадесет шест готских мученика. Десет мученика различитих ликова, одевени у хитоне и огртаче беле и ружичасте боје, представљени су како клече у великом пламену. Неки од њих пружају руке изван ватре, а онај који се налази у средини, веома неуобичајеног става, подигао је обе руке навише и уназад је забацио главу. Ову сцену описију натпис и стихови исписани у четири реда:

[$\overline{\text{Kg}}$.] οἱ ἅγιοι μάρτυρες οἱ ἐ[ν Γο]θία, | Τόσην πυρὶ φλέγουσ[ι πλη]θὺν μα[ρ]‖τίρων, Ὅσας ἄγει μὴν σήμερ[ον τὰς] | ἡμέρας.

Толико мноштво мученика ватром гори,

Колико дана данас месец носи.

За 27. март представљена је смрт св. Матроне која је у ружичастом химатиону са мафорионом беле боје, окружена са три стране зупчастим зидом са украшеном фасадом. Натпис са јамбским дистихом говори о мучеништву св. Матроне:

$\overline{\text{KZ}}$. ἡ ἁγ(ία) Ματρώνα, Οὐκ ἄξιον λαθεῖν σε μ(ά)ρτυς Ματρώνα, | Κἂν ἔνδον ε[ἰρκτῆς] | ἐκπνέ(ο)ι[ς κεκρυ]μ[μένη].

Није право заборавити тебе мученице Матрона,

Иако издишеш сакривена унутар затвора.

На северном зиду у највишој зони настављају се сцене које илуструју месец март.

За 28. март представљено је попрсје св. Илариона Новог, које је слабо видљиво због оштећености живописа. Светитељ са седом косом и брадом, уништеног лица, држи обема рукама свитак. На веома оштећеном натпису, исписаном у четири реда, препознају се и стихови:

[К͞Η. ὁ ἅγ(ι)ος Ἱλαρίων, Δοὺς Ἱλαρίων γῇ] | τὸ γῆθε[ν σαρκίον,] | Γῆν μακ[άρων ᾤκησε τὴν μα] | καρ[ίαν].

Пошто је дао земљи земаљско тело Иларион,

Земљу блажених настанио је блаженством.

Илустрација за 29. март је попрсје св. Евстатија, са седом косом и дужом брадом, одевеног у полиставрион, са украшеним јеванђељем у рукама. Десно од њега је веома оштећен натпис исписан у четири реда, са стиховима посвећеним овом светитељу:

[Κ͞Θ. ὁ ἅγ(ι)ο]ς ‖ [Εὐστάθιος], | Τὸν [πη]λόν ἐκδὺς | [Εὐστάθιε] παμμάκα[ρ, | Χριστῶ παρέστης δι'] | ἡμᾶς πηλίνῳ.

Пошто је скинута глина (земаљско тело), Евстатије преблажени,

У Христу постајеш ради нас глином.

За 30. март представљено је попрсје преподобног Јована Лествичника, бујних седих праменова и краће браде, одевеног у сивоплаву одећу са широким рукавима и тамним огртачем. Овај светитељ, пустињак, у левој руци држи књигу. Поред главе светитеља тече натпис:

[Λ͞.] ὁ ἅγ(ι)ος ‖ Ἰω(άννης) ὁ τῆς | Κλίμακος.

За 31. март насликана је сцена мучења св. Менандра, приказаног као младића смеђе косе, до појаса нагог, кога по камењу вуче крвник, чија се фигура једва назире услед оштећења живописа. Сцену објашњава натпис са стиховима:

Λ͞Α. ὁ ἅγ(ι)ος Μένανδρος, | Γυμνὸν συρέντα, τον Μένανδρον |ἐν πέτραις στολὴν ὁ Χ(ριστό)ς, ἐνδύει Σ(ωτη)ρίου.

Менадра нагог, по стенама вученог,

Христос огрће својим спаситељским огртачем.

Илустрације календара се настављају 5. априлом, у јужном делу ексонартекса, на западном зиду, у средњој зони сасвим десно, сценом која је одвојена бордуром од сцене за 31. јануар. Насликана је св. Теодора Солунска, која је одевена у дугу белу хаљину и црвени огртач, у бело увезане главе како држи у десној руци крст. Изнад се налази натпис:

Ε͞. ἡ ἁγ(ία) Θεοδώρα |ἡ ἐν Θεσ/σ/αλωνίκη.

Сцене које представљају илустрације до 10. априла прекривене су преградним зидом између јужног и централног дела ексонартекса.

Илустрација 10. априла, смрт св. Теренција, налази се на западном зиду централног дела ексонартекса, у средњој зони, која је једина још очувана. Св. Теренције, чије тело, одевено у црвени хитон и зелени химатион, у клечећем положају, као и одсечена глава, седе краће косе и браде, са нимбом, су смештени у први план, а његов крвник, који стоји иза њега, одевен у панцир црвено беле боје са украшеним оковратником, и кратку црвену хаљину, са белим везеним ча-

рапама, враћа мач у корице. Натпис и стихови објашњавају мученички завршетак св. Теренција:

[Ī. ὁ ἅγ(ι)ος Τε]ρέντιος, Ἔπαθλα ποῖα |τῆς τομῆς Τερεν[τί]ω, |Ἂν μὴ πρ(οσ)έσχεν ὄψις οὖς [ἤ] |καρδία.

Која је награда Теренцију што би посечен?

То не запажа ни око ни ухо, већ душа (срце).

Илустрације за 11., 12. и 13. април представљају стојеће фигуре светитеља, постављене на готово исти начин, једна поред друге, сличног става и изгледа.

За 11. април насликан је св. Антипа епископ Пергамски, седе косе и дуге браде, одевен у бели стихар са украшеним епитрахиљем, мрки сакос са омофором, како покривеним рукама држи јеванђеље украшено драгим камењем и бисерима. О његовој смрти нешто више говори натпис са стиховима:

ΙΑ̅. ὁ ἅγ(ι)ος Ἀντίπας, [Ταύ]ρω πα|λάιεις, καλλιμάρτυς |Ἀντίπα, Ὅς σε φλογίζειν, |οὐ κερατί|ζειν ε(ἶ)χεν.

Лепи мучениче Антипа бориш се против бика,

Који је могао да те спржи а не да избоде.

Илустрација за 12. април је св. Василије Исповедник, седе косе и дуге браде, одевен у бели стихар и мрки сакос са омофором, како прекривеним рукама држи украшено јеванђеље. Изнад је натпис:

ΙΒ̅. ὁ ἅγ(ι)ος Βασί[λ]ειος | ὁ Ὁμολογητής.

За 13. април представљен је св. Мартин Исповедник, римски папа. Одевен је у бели стихар са украшеним епитрахиљем и полиставрион са омофором и држи украшено јеванђеље обема прекривеним рукама. Фреску прати натпис са јамбским дистихом:

ΙΓ̅. ὁ ἅγ(ι)ος Μαρτίνος, Ὁ σήν γεγηθὼς | σάρκα, Σ(ῶτ)ερ ἐσθίων, Ἀπεκδύ |σον γέγηθε, σαρκὸς Μαρτίνος.

Мартин који се радовао да окуси твоје тело Спаситељу,

Радовао се и да жртвује своје тело.

Илустрација за 14. април је сцена смрти св. Томаиде, чије су тело у црвеној одећи, у клечећем ставу, и одсечена глава са нимбом у првом плану, а крвник, у зеленој краћој хаљини са белим украшеним чарапама, седе таласасте косе и краће браде, враћа мач у корице. Изнад сцене је натпис са стиховима:

ΙΔ̅. ἡ ἁγ(ία) Θωμαίδα, Αἰῶνος ἦρας τοῦδε τὴν Θωμαίδα, | Το τῆς γραφῆς μέλλοντο(ς) αἰῶνο(ς) π(άτε)ρ.

Узео си из овог живота Томаиду, Оче,

Чији ће суд бити у будућем веку.

За 15. април представљена је сцена смрти св. Крискента. Попрсје св. Крискента са уздигнутим рукама, одевеног у зелени хитон и огртач са рубом укра-

шеним бисерима, који се копча на грудима, обавијено је великим пламеном. Изнад је натпис са стиховима који допуњује сцену, исписан у четири реда:

$\overline{\text{IE}}$. ὁ ἅγ(ι)ος Κρίσκεντο(ς), Θάμβος βλέπεις Κρί|σκεντα, τοῦ πυρὸς μέσ[ον] | ἡγούμενον λειμῶνα | τ(ε)ρπ(νὸ)ν τὴν φλόγα.

Дивно је да гледаш Крискенѿа како усред ваѿре

Мисли да је ӣламен нежна ливада.

Од следеће сцене остао је само задњи део тела, погнутих леђа, а остатак је прекривен касније подигнутим зидом, који одваја централни део од северног дела ексонартекса, те није могуће ближе одредити о којој се сцени календара ради. Приказивање сцена за месец април наставља се илустрацијом 22. априла, док се остале као и претходна, вероватно налазе испод преградног зида.

За 22. април представљен је преподобни Теодор Сикеот, насликан у другој зони одоздо на западном зиду северног дела ексонартекса. Св. Теодор Сикеот је приказан како стоји, са ослонцем на десној нози, у левој руци држи свитак, а десном благосиља (Сл. 14). Светитељ седе косе и дуге браде, је одевен као схимник у тамноцрвени хитон са мрким огртачем. Изнад његове главе и поредње налази се натпис:

[$\overline{\text{KB}}$.] ὁ ἅγ(ι)ος] Θεόδωρος |ὁ Συ||κεώτης.

Илустрација за 23. април је смрт великомученика Ђорђа, који стоји у брдовитом пејсажу, повијених леђа, испружених руку, у очекивању смртног ударца. Св. Ђорђе, представљен као млад човек, кратке, коврџаве, мрке косе, одевен је у светлоплаву дугу хаљину, обрубљену широм траком, која је украшена бисерима, и огрнут тамноцрвеним огртачем, који се закопчава на грудима, обрубљеним украсном траком од бисера и постављеним са унутрашње стране белом тканином са жутим орнаментима. У брдовитом пејсажу, иза св. Ђорђа, стоји млади крвник, кратке, мрке косе, одевен у плаву хаљину са црвеним наборима, са високо уздигнутом десном руком у којој држи мач. Уз сцену је натпис са стиховима о смрти св. Ђорђа, исписан у пет редова:

$\overline{\text{K}\Gamma}$. ὁ ἅγ(ι)ος Γεώργιος, | Ἐχθροὺς ὁ τέμνων [ὁ] | Γεώργιος ἐν μάχαις, | Ἑκὼν π(α)ρ ἐχ[θρῶν τέ]μνε | ται διὰ ξίφους.

Ђорђе секући неӣријаѿеље у биѿкама

Даде да буде ӣосечен мачевима од неӣријаѿеља.

За 24. април представљена је смрт св. мученика Саве Стратилата. У брдовитом пејсажу насликана је река између чијих таласа се види само горњи део тела св. Саве Стратилата са везаним рукама испруженим напред. Св. Сава Стратилат је приказан као старији човек, проседе косе и браде, одевен у љубичастоцрвену хаљину. Изнад сцене је натпис:

$\overline{\text{K}\Delta}$. ||ὁ ἅγ(ι)ος Σάβ/β/ας ὁ Στρατήλα|της.

Илустрација за 25. април је смрт св. апостола и јеванђелисте Марка, кога по стенама, везаног за ноге, вуку два младића одевена у црвену и плаву дужу

хаљину, босих ногу. Јеванђелист Марко, насликан је у лежећем положају, наг са белом тканином обавијеном око бедара, израњављеног тела, мрке краће косе и браде (Сл. 15.). Натпис изнад сцене стиховима објашњава символику смрти св. апостола и јеванђелисте Марка:

$\overline{\mathrm{KE}}$. ὁ ἅγ(ι)ος Μάρκος, Σύροντες εἰς γῆν Μ[άρ]κον οἱ μιαιφόνοι | Πρὸς οὐρανὸν πέμποντες αὐτ(ον) ἠγνόουν.

Убице свлачећи Марка на земљу

Нису знали да га шаљу на небо.

За 26. април насликана је смрт свештеномученика Василија епископа Амасијског. У првом плану, на зеленом тлу, приказано је обезглављено тело, повијених леђа, у клечећем положају, у светлоплавом хитону и химатиону са белим омофором и глава св. Василија, са седом косом и брадом са нимбом. Иза св. Василија је његов крвник кратке, мрке косе, у жутој краткој хаљини са белим украшеним чарапама и чизмама, који враћа мач у корице. Натпис и јамбски дистих су изнад сцене:

$\overline{\mathrm{Kg}}$. ὁ ἅγ(ι)ος Βασιλεύς, Τμηθεὶς Βασιλεῦ /Βασιλεὺς/ πόλου [γίνη̣] | Ἐξ αἱμάτων σῶν βαμ/μ/ακόκκινον | φέρων.

Посечен, Василије, ти постајеш цар неба,

Носећи црвено крштење од своје крви.

Сцене илустрованог календара за месец мај нису сачуване, но постоје делимично оштећене две фигуре на источном зиду централног дела ексонартекса, за које би се могло претпоставити да припадају последњим данима илустрација за месец мај. Прва фигура са десна на лево, делимично заклоњена преградним зидом између централног и јужног дела ексонартекса, представља светитеља у белом хитону са мрким огртачем, можда св. преподобног Исакија исповедника (30. мај). Друга стојећа фигура, уништеног лица, одевена је у бели хитон са полиставрионом и омофором, украшеним епитрахиљем, а у прекривеним рукама држи богато украшено јеванђеље. Ово би могао бити св. апостол Јерма, који је био епископ у Филипопољу (31. мај). У прилог претпоставци да се овде налазе сцене са краја месеца маја сведочи црвени оквир — бордура, који се у Трескавцу јавља само када треба одвојити илустрације различитих месеци.

Сцене за месец јуни почињу од црвеног оквира — бордуре, што показује и натпис са ознаком месеца: ΙΟΥΝΙΟ(Σ) између прве две стојеће фигуре и даље теку с десна на лево. Натписи сцена за месец јуни нису сачувани, осим ознаке месеца и дела натписа уз илустрацију 7. јуна, па је упоређивањем изгледа светитеља и њихових празника предложено њихово идентификовање.

За 1. јуни представљен је највероватније св. мученик Јустин филозоф, седе косе и браде, како стоји са левом мало испруженом руком, док у десној држи крст. Одевен је у дуг зелени хитон са жутом ивицом, црвени химатион са белим анлавом, а на ногама има неку врсту чизама.

За 2. јун је приказана, највероватније, стојећа фигура св. Никифора Исповедника, патријарха Цариградског, седе косе и дуге браде, који одевен у бели стихар, са украшеним епитрахиљем и набедреником, са црвеним фелоном и омофором, у левој руци држи јеванђеље украшено бисерима и драгим камењем, а десном руком благосиља.

Илустрација 3. јуна је попрсје вероватно св. мученика Лукилијана (или Лукијана), чија је глава уништена и од које се види само дуга седа брада. Одевен у црвени хитон и зелени химатион, овај светитељ у левој руци држи свитак, а десном благосиља.

За 4. јуни насликано је, највероватније, попрсје св. Митрофана, првог патријарха Цариградског, од кога се види само полиставрион и украшено јеванђеље.

Илустрацију за 5. јун представља, вероватно, попрсје свештеномученика Доротеја епископа Тирског, седе косе и дуге браде, који је одевен у полиставрион са омофором и држи прекривеним рукама украшено јеванђеље.

За 6. јуни представљен је, највероватније, преподобни Иларион, седе косе и дуге браде, како стоји, одевен у бели стихар, тамноцрвени фелон са омофором, и држи обема прекривеним рукама, украшено јеванђеље.

Следећа сцена, смрт једног светитеља, илуструје 7. јуни. У првом плану је представљено тело светитеља у зеленом хитону и црвеном химатиону, у клечећем положају. Иза њега стоји крвник, повијене главе, дуже мрке косе, одевен у црвеножути панцир и зелену кратку хаљину, представљен у тренутку када враћа мач у корице. Изнад је сачуван део натписа:

ὁ ἅγ(ι)ος Θε... (ξ)|ίφει τελειοῦται.

На основу остатка натписа може се претпоставити да је на овој сцени била приказана смрт св. Теодота Анкирског, који је био посечен мачем.

Испод ових илустрација за месец јуни, а изнад врата која воде у наос, насликано је попрсје Христа, који у левој руци држи јеванђеље, а десном благосиља (Сл. 16). Поред главе се види део натписа: Σω||τήρ, који показује да је приказан Христос Спаситељ.

Сцене које илуструју месец август сачуване су у другој и првој зони одозго, на западном зиду северног дела ексонартекса.

Илустрација 22. августа, смрт св. мученика Агатоника и његових ученика, налази се у трећој зони западног зида северног дела ексонартекса, десно од зазиданог прозора. Ова композиција је подељена на два дела; лево на зеленом тлу се налазе тела тројице погубљених, наизменично окренута лево и десно, одевена у ружичасти, бели и зелени хитон, тамноцрвени и ружичасти химатион (Сл. 17). Са десне стране у првом плану је обезглављено тело, у полулежећем положају, са прекрштеним ногама и левом испруженом руком1, у светлоружичастом хитону и тамноцрвеном химатиону, док крвник, одевен у панцир окер боје, кратке мрке косе, враћа мач у корице обавијене каишем. На тлу леже одрубљене

главе са нимбовима, уоквирене мрким, кратким коврџама и кратким брадама код двојице светитеља, док су друга двојица без браде. Изнад сцене је натпис:

$\overline{\text{КВ}}$. ὁ ἅγιος Ἀγαθόνικος ....|ξίφει τελειοῦται.

Наставак календара се налази на истом зиду, у горњој полукружној зони. Илустрације које чине попрсја светитеља теку с десна на лево.

За 23. август представљена је фигура св. Иринеја епископа Лионског, одевеног у мрки огртач са белим омофором, седе косе и дуге браде, који прекривеним рукама држи богато украшено јеванђеље. На десној страни је део натписа:

[$\overline{\text{КΓ}}$. ὁ ἅγ(ι)ος] | Εἰ|ρηναῖος.

За 24. август представљен је св. Георгије Лимниот (Језерски), седе косе и дуге браде, одевен у дугу белу хаљину са мрким, кратким огртачем, како обема рукама држи развијен свитак. Изнад лика светитеља су остаци натписа:

$\overline{\text{КΔ}}$. [ὁ ἅγ(ι)ος] Γεώ[ργιος]

Илустрација за 25. август је према остатку натписа св. апостол Вартоломеј, седе дуге браде, одевен у дуги тамноцрвени огртач са белим омофором, који у покривеним рукама држи јеванђеље украшено бисерима и драгим камењем. Изнад светитеља су остаци натписа:

$\overline{\text{КЕ}}$. [ὁ ἅγ(ι)ος Β]αρθ[ολομαῖος.

За 26. август представљене су полуфигуре мученика св. Адријана и св. Наталије. Св. Адријан, проседе краће косе и браде, одевен је у светлу хаљину и зелени огртач који се копча на грудима, а св. Наталија, његова жена, оштећеног лика, одевена је у хаљину окер боје и тамноцрвени огртач. Остаци натписа су изнад светитеља:

[$\overline{\text{Кg}}$. ὁ ἅγ(ι)ος Ἀ]δρια[νὸς].

Поред следеће две фигуре, које су представљене у низу, не виде се остаци натписа, те се може само претпоставити који су светитељи ту приказани. За 27. август представљен је светитељ оштећеног лика, са седом, дугом брадом, огрнут зеленим огртачем, како држи свијени свитак. Судећи по изгледу светитеља, овде је вероватно представљен преподобни Пимен Велики, који се слави тога дана.

За 28. август насликан је светитељ мрке косе са тонзуром, огрнут мрким огртачем и у левој руци држи смотани свитак. Овде је вероватно приказан преподобни Мојсеј Мурин, који се слави тога дана.

Следећа сцена календара се наставља на истом западном зиду северног дела ексонартекса, непосредно испод претходних, лево од зазиданог прозора. Ту је за 29. август представљено Усековање главе св. Јована Крститеља. У првом плану се налази обезглављено тело св. Јована Крститеља, у клечећем положају, повијених леђа, са испруженим рукама. Иза тела св. Јована Крститеља крвник, кратке мрке косе, одевен у панцир окер и црвене боје, враћа мач у корице. На десној страни насликана је Салома, како игра, док набори светлоплаве дуге хаљине и преко ње тамноцрвене, краће, хаљине, прате њене покрете. Салома на

глави носи плитку овалну посуду са одрубљеном главом св. Јована Крститеља, а у обнаженим, уздигнутим рукама држи бели вео. Изнад сцене је натпис:

$\overline{\text{КΘ}}$. ἡ ἀποτομ[ὴ τοῦ Ἰω(άννου) Προ|δρό[μου].

Остатак илустрација календара за сада није видљив. Један део је уништен променом организације архитектонског простора, док се други део можда налази на зидовима испод слоја малтера.

На северном зиду јужног дела ексонартекса, постоје остаци фресака. У најнижој зони, веома оштећена, може се препознати сцена Крштења Христовог. На левој страни се види десна половина фигуре Јована Крститеља, на десној страни се назире нимб и лево раме Христово, а у позадини вода која тече поред стене. Од натписа се очувао део:

ὁ ἅγ(ι)ος Ἰω(άννης) [ὁ] Πρ(ό)δ(ρο)μος.

У другој зони се види мали део нимба и десна рука светитеља који држи гранчицу са три цвета ружичасте боје, а са леве стране је део натписа: ὁ ἅγ(ι)ος.

У трећој зони одоздо, испод представе св. Менандра, за 31. март, сачували су се веома оштећени делови сцена: пламен у коме се назире светитељ, а поред њега се види доњи део одеће неког другог светитеља — бели стихар и епитрахиљ, а одозго полиставрион са црним крстовима.

У најнижој зони, одвојеној у јужном делу ексонартекса од горњих зона орнаменталном траком, насликане су стојеће фигуре. На јужном зиду се налазе св. Сава Стратилат, св. Евтропије, св. Клеоник и св. Василиск, одевени као свети ратници.[71] Св. Сава Стратилат је приказан као старији човек са седим праменовима косе и седом брадом (Сл. 18). Он у десној подигнутој руци држи исукани мач, а левом се ослања на украшени штит. Поред фигуре св. Саве Стратилата постоји натпис:

ὁ ἅ[γ(ι)ος] ‖ Σάβ/β/ας | ὁ Στρατη‖λλάτης.

Св. Евтропије је представљен као млађи човек мрке, коврџаве косе, са кратком брадом, који се десном руком ослања на копље, а поред леве руке се види балчак мача. Уз његов лик је натпис:

ὁ ἅγ(ι)ος ‖ Εὐτρόπιος.

Св. Клеоник је приказан као младић мрке косе, без браде, са копљем у десној руци и украшеним штитом у левој руци (Сл. 19). Поред св. Клеоника је натпис:

ὁ ἅγ(ι)ος ‖ Κλεόνικ(ος).

Св. Василиск је као и св. Клеоник представљен као младић са копљем у десној руци, док мач у корицама придржава левом руком (Сл. 20). Поред њега је исписано:

ὁ ἅγ(ι)ος Βα|σι|λίσ|κος.

---

71 О св. ратницима уп. *М. Марковић*, О иконографији светих ратника у источнохришћанској уметности и о представама ових светитеља у Дечанима, Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије, Београд 1995, 569–630.

Сва четворица ратника су одевена у разнолико украшене панцире и огртаче, чарапе и чизме. С обзиром на то да се св. Сава Стратилат слави 24. априла, а св. Евтропије, св. Клеоник и св. Василиск 3. марта, ове стојеће фигуре су у складу са илустрацијама календара за месец март и април које се налазе у горњим зонама овог дела есонартекса.

На западном зиду јужног дела ексонартекса представљена су четири пустињака: св. Атанасије Атонски, св. Лука Столпник, св. Павле Латријски и св. Павле Препрости. Одевени у одећу схимника, хитон са кратким мрким огртачемм, сва четворица светитеља су приказана с лица. Св. Атанасије Атонски, седих праменова и седе вретенасте браде подељене на два дела, у левој руци држи развијен свитак на коме се виде трагови слова, а десном, уздигнутом руком благосиља (Сл. 21, 22). Уз његов лик је натпис:

ὁ ἅγ(ι)ος ‖ Ἀθανά|σι|ος |ὁ ἐν τῶ ‖ Ἄθω.

Св. Лука Столпник, са капуљачом, мрке, шиљате браде, у левој руци држи развијен свитак са веома избледелим текстом, док десном савијеном руком благосиља. Поред њега је натпис:

ὁ ἅγ(ι)ος ‖ Λουκάς | ὁ Στει‖[λί]της.

Св. Павле Латријски, са капуљачом, проседе, шиљате браде, у левој руци држи развијен свитак, а десном, уздигнутом руком благосиља (Сл. 23). Уз његов лик пише: ὁ ἅγ(ι)ος ‖ Παῦλος | ὁ τοῦ ‖ Λάτρου.

Св. Павле Препрости, седих праменова и таласасте браде, обема рукама држи развијени свитак. Поред је натпис:

ὁ ἅγ(ι)ος ‖ Παῦ[λος] | ὁ Ἅπλους.

Како се Св. Атанасије Атонски слави 5. јула, св. Лука Столпник 11. децембра, св. Павле Латријски 15. децембра, а св. Павле Препрости 7. марта (4. октобра), према сачуваним и видљивим илустрацијама календара у јужном делу ексонартекса, не може се закључити да ли је њихов избор одговарао распореду илустрација по месецима.

У северном делу ексонартекса, у најнижој зони, постоје нешто оштећене четири фигуре светитеља пустињака, но натписи нису сачувани. Први светитељ с лева, седе краће косе и шиљате браде, одевен у одећу од длаке са огртачем, у левој руци држи развијени свитак, а на десној, уздигнутој руци шака је оштећена (Сл. 24). Други светитељ у краћој хаљини окер боје са огртачем, седе, дуже косе и браде, леву, голу руку, стиснуте песнице, држи на грудима, а у десној држи развијени свитак. Трећи светитељ, седих праменова, кратке, коврџаве браде, одевен у хаљину окер боје са огртачем, у левој држи смотани свитак, а десна му почива на грудима. Последњи светитељ, седе разбарушене косе и шиљате браде, одевен у сивоплаву хаљину са огртачем, у левој руци држи смотани свитак, а десном благосиља. Позадина у доњој зони је тамноплава.

На јужном зиду јужног крака ексонартекса налазе се на тамноплавој позадини добро очуване, стојеће фигуре четворице младих светитеља и део натписа и фигуре још једног светитеља (Сл. 25).

Сасвим лево је део нимба, део леве руке, савијене у лакту, св. Савела у ружичастој одећи и део његовог мача за појасом. Поред нимба постоји и део натписа:

[ὁ ἅγ(ι)ος] ‖ Σαβέλ.

Следећа стојећа фигура, св. Мисаил, благо окренут надесно, у десној руци држи крст, а леву, савијену, држи испружену (Сл. 26). Св. Мисаил, представљен као младић смеђе коврџаве косе, носи на глави белу капу са три врха, а одевен је у краћу белу хаљину, украшену тамноцрвеним орнаментима и орнаменталном траком на оковратнику, око струка, на ивици и на мишици; црвени огртач са украсом од бисера, који је на рамену везан у чвор и пребачен преко леве руке. Поред је натпис:

ὁ ἅγ(ι)ος ‖ [Μι]σαήλ.

До св. Мисаила налази се св. Ананије, такође младић мрке коврџаве косе, са сиријском капом на глави и обема рукама на грудима са напред окренутим длановима. Одевен је у црвену хаљину, која му допире до листова, богато украшену орнаменталном траком по ивицама и на грудима. Св. Ананије је огрнут огртачем зеленоплаве боје, украшеним бисерима по ивицама, са копчом на грудима, постављеним белом тканином са окер орнаментима, који се појављују и на спољашњој страни огртача у виду попречне траке. Уз ову фигуру је натпис:

ὁ ἅγ(ι)ος ‖ Ἀνανίας.

Следећа фигура од чијег је натписа остао само део, представља такође младића, св. Азарија, мрке коврџаве косе, са сиријском капом, ослоњеног на десну ногу а руку уздигнутих, са длановима окренутим посматрачу (Сл. 27). Одевен у хаљину окер боје, која му досеже до колена, са украшеним ивицама и орнаментом на грудима, огрнут је црвеним огртачем са рубовима украшеним бисерима и копчом на грудима, постављеним белом тканином са орнаментом окер боје. Од натписа се сачувало:

ὁ ἅγ(ι)ος.

Последња од ових стојећих фигура, поред које нема натписа, највероватније је пророк Данило, који се заједно са св. Ананијом, Азаријом и Мисаилом слави 17. децембра. Св. Данило, смеђе, коврџаве косе, са сиријском капом, одевен је у црвену хаљину са орнаментима по ивицама и на грудима. Огрнут зеленоплавим огртачем обрубљеним бисерима, са копчом на грудима и белом поставом са орнаментима окер боје, овај светитељ држи обе руке на грудима, напред окренутих длановa.

Сва четворица младића имају на ногама неку врсту чизама, а њихова веома богата одећа, која обилује бројним детаљима и орнаментима, највише има сличности са такође детаљно украшеном одећом светих ратника у тамбуру северне куполе ексонартекса и са одећом св. Ђорђа у сцени календара, смештеној у другој зони одоздо, на западном зиду северног дела ексонартекса.

Најстарији пример сачуваног[72] сликаног календара налази се у цркви Четрдесет мученика у Трнову. Сцене календара смештене су у припрати и то на западном и источном зиду, а постоје фрагменти месеца новембра, маја, јуна и августа,[73] али немају сличности са менологом из Трескавца.

Сликани календар који се налази у цркви Св. Николе Орфаноса у Солуну и потиче из друге деценије XIV века[74] има сличности са календаром у Трескавцу. Од циклуса календара сачувано је неколико сцена у највишој зони на источном, јужном и западном зиду нартекса. Ове сцене илуструју мученичке смрти светитеља за 15. и 16. април, за 13, 17, 18, 19, 20, 21. и 23. мај и од 12. до 15. августа. Од сачуваних сцена календара четири прате јамбски дистиси: 15. и 16. април, 13. и 14. август, но само једна се у потпуности поклапа са илустрацијом у Трескавцу.[75] То је сцена за 15 април, смрт св. Крискента, на којој је приказано попрсје светитеља у пламену и прати је истоветни јамбски дистих.

Илустрације календара у цркви Св. Ђорђа у Старом Нагоричину теку без прекида. Иако постоји више представа светитеља и мученика за један дан, натписи су на грчком језику, ипак сачуване илустрације немају много сличности са календаром у Трескавцу. У сценама од 20. до 25. јануара, и за почетак месеца јуна, с обзиром да је у календару Старог Нагоричина сликано по више светитеља за један датум,[76] што у Трескавцу није случај, појављују се исти светитељи.

Као и у Старом Нагоричину и у Грачаници за сваки дан постоји више светитеља, обично представљених као стојеће фигуре или попрсја, а понекад је приказана и сцена мученичке смрти. Тако се у појединим сценама за месец март, април, јуни и август избор светитеља делимично поклапа са оним у Трескавцу.[77]

На зидовима и сводовима припрате цркве Вазнесења у Дечанима налазе се илустрације календара.[78] Међу стојећим фигурама, бистама светитеља, у сценама мученичке смрти, одабрани су исти светитељи и њихови празници као и у Трескавцу за крај јануара, делимично за месец март, април, јуни и август.

---

72 Према податку В. Петковића у првобитном живопису спољашње припрате цркве св. Спаса у Жичи из првих деценија XIII века, почетком XX века били су видљиви трагови представа календара уп. *В. Пешковић*, Календар у старом живопису српском. Фреске св. Ђорђа у Старом Нагоричину, Старинар 1 (1922), 3–18.

73 *П. Мијовић*, Менолог, 3–6.

74 *A. Xyngopoulos*, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικολάου Ὀρφανοῦ Θεσσαλονίκης, Atina 1964, 19–20; *A. Tsitouridou*, Ὁ ζωγραφικός διάκοσμος τοῦ Ἁγίου Νικολάου Ορφανοῦ στὴ Θεσσαλονίκη, Solun 1986, 33–45.

75 *A. Xyngopoulos*, op. cit., 19–20, πίν. 117, 146; *П. Мијовић*, Менолог, 7, 34–35, 42, 54–57, 257–259, сл. 17–18; *A. Tsitouridou*, op. cit., 51–52, 180–189, πίν. 73–78.

76 *П. Мијовић*, Менолог, 273, 277, 280, сл. 61–63; *Б. Тодић*, Старо Нагоричино, Београд 1993, 79, 83, 115–117.

77 *П. Мијовић*, Менолог, 294–297, 301, 307; *Б. Тодић*, Грачаница, Сликарство, Београд 1988, 103, 104, 124–126.

78 *Ђ. Бошковић*, Дечани, II, Београд 1941, 7–20; *С. Кесић — Д. Војводић*, Менолог, Зидно сликарство манастира Дечана, Грађа и студије, Београд 1995, 395–306, 400–407, 410–411.

Илустровани календар у Дечанима и остаци календара у Ђурђевим Ступовима у Будимљи,[79] за разлику од календара у Старом Нагоричину и Грачаници, имају за сваки дан приказаног по једног светитеља, мученика или њихову смрт, са мањим изузецима, и те сцене, свака за себе представљају целину, одвојену од осталих оквиром.

У наосу цркве Св. Димитрија у Марковом манастиру налазе се сасвим необичне илустрације црквеног календара — попрсја мученика по календарском низу смештена су у чашице цветова, повезане врежама.[80]

Почетак године у илустрованом календару ексонартекса манастира Трескавца различито је тумачен. Но, према свим до сада сачуваним илустрованим менолозима, утврђено је да није постојало одређено правило о месту на којем се налази почетак циклуса и да су се као и код других иконографских циклуса, декорације прилагођавале расположивом простору.[81] Такође, начин на који су месеци смештани и правац кретања сцена били су условљени величином и обликом зидних површина. Како је анализа свих илустрованих менолога показала да су они започињали месецом септембром, то су утврђени и докази да је то био случај и са календаром у манастиру Трескавцу. Поред општих закључака да положај почетка илустрација није био прецизно утврђен, а самим тим и да не значи да је почетак илустрација био у највишој зони, односно од првих дана месеца марта, чињеница да сцене прате јамбски дистиси Христофора из Митилене омогућује ближе одређивање почетка циклуса календара. Сви менолози са јамбским дистисима Христофора из Митилене, као и други стиховани календари истог аутора, сачувани у рукописима, почињу месецом септембром, а у наслову се поред имена аутора помиње индикт, што такође указује на рачунање године од месеца септембра.

У северној куполи ексонартекса Трескавца налази се представа Небеског двора, која заузима калоту и тамбур, а илустрована је у три зоне (Сл. 28). У темену калоте, на ружичастољубичастој позадини насликано је попрсје Христово у царској одећи, са заобљеном круном богато украшеном бисерима и скупоценим камењем и нимбом са уписаним крстом и исписаним словима: [Ο Ω] Ν.[82] Поред Христовог лика је натпис:

Ἰ(ησοῦ)ς ‖ Χ(ριστὸ)ς | ὁ Βασιλε[ὺς τῶν ‖ Βα]σιλευόντων.

О Богу — цару,[83] Цару над свим боговима,[84] Цару увек,[85] вечном Цару и првосвештенику,[86] Царству Божјем које је вечито,[87] много се говори у Псалми-

---

[79] *И. М. Ђорђевић и Д. Војводић*, Зидно сликарство спољашње припрате Ђурђевих Ступова у Будимљи код Берана, Зограф 29 (2002–2003) 162–169.

[80] *В. Ј. Ђурић*, Марков манастир — Охрид, ЗЛУМС 8 (1972) 129–162; *Љ. Манојловић-Радојчић*, Илустровани календар у Марковом манастиру, ЗЛУМС 9 (1973) 61–80.

[81] *П. Мијовић*, Менолог, 95–115.

[82] 2 Мој. 3,14: Откр. 1, 4, 8.

[83] Псал. 44, 4; 47, 6; 74, 12; 145, 1.

[84] Псал. 95, 3.

[85] Псал. 29, 10; 96, 10; 97, 1.

[86] Псал. 110, 2.

[87] Псал. 93, 1, 2; 145, 13.

ма; цео други псалам је посвећен царству сина Божијега.[88] У псалмима се описује како се Бог обукао у величанство и красоту, у светлост.[89]

У прстену који обавија представу Цара царева, налази се пространа композиција која илуструје 44/45 псалам[90] и небеску хијерархију Дионисија Ареопагита.[91] Испод Христа је представљен богато украшен, празан престо са јеванђељем и тканином плаве боје (Сл. 29). Са сваке стране око престола стоји по један арханђео, одевен у дворску одећу ружичасте боје са ивицама украшеним бисерима, који у рукама држи палицу са округлим врхом, украшеним са по четири бисера. Иза престола и арханђела су још по два, вероватно анђела, са палицама, такође са округлим врховима и бисерима. Изнад је натпис: Θρό||[νος]. У псалмима се небески двор[92] и престо Господњи[93] који је на небесима и који је вечан, често помињу.

Десно од „вечног" престола стоји царица, Богородица, одевена у тамноплаву царску хаљину са лоросом, оивичену траком са бисерима, огрнута љубичастим огртачем са извезеним крстовима и рубом украшеним бисерима, док на глави има богато украшену круну и бисерима украшен вео (Сл. 30). У псалму 45 (9) пише „…с десне ти стране стоји царица у Офирском злату", а затим и да је њена хаљина златом искићена.[94] Богородица је представљена у полупрофилу, како испружених руку прилази престолу. Изнад њене главе је исписано: Μ(ήτη)ρ Θ(εο)ῦ.

Са друге стране Приуготовљеног престола је Давид, писац псалама, чије су лице и горњи део тела веома оштећени, који је такође одевен у раскошну одећу украшену везом и бисерима, и носи заобљену круну на глави (Сл. 31). Давид је са десном уздигнутом руком окренут према престолу, док у левој држи развијени свитак. Према псалмима, Давид је изабраник Божји, слуга, који је помазан.[95]

Иза Богородице и Давида, у круг су, према небеској хијерархији представљени серафими, херувими и престоли из првог реда, господства, моћи и силе из другог реда и начала, арханђели и анђели из трећег реда. Лево од Богородице се налази шестокрилати серафим, чији се део лица види и који у рукама држи две црвене рипиде са по три пута написаним Ἅγιος. У псалму 99. се три пута

---

88 Псал. 2.

89 Псал. 104, 1–2.

90 Поред псалама сматрало се да је ова представа илустровала и речи византијског теолога Григорија Паламе, *G. Millet*, Byzance et non l'Orient, Revue archéologique IVe serie, XI, I (1908) 180–181; али је то мишљење одбачено, в. *В. Ј. Ђурић*, Византијске фреске, 207 н. 59, 218 н. 105; *П. Мијовић*, Царска иконографија у средњовековној уметности, 107–113.

91 *M. Didron*, Manuel d'iconographie chrétienne, Paris 1845, 71–72; Oeuvre complète du *Pseudo-Denys l'Aréopagite*, Trad. préf. et notes par M. de Gandillac, Paris 1943, 205–224; *N. Gioles*, Ὁ βυζαντινός τροῦλλος καί τό εἰκονογραφικο τοῦ πρόγραμμα, Atina, 1990, 87–107, 109–120, 139–159; *T. Dittelbach*, Rex Imago Christi, Wiesbaden 2003, 299–303.

92 Псал. 11, 4; 18, 6; 48, 3; 84, 2; 96, 8; 103, 9; 104, 3.

93 Псал. 9, 7–8; 11, 4; 33, 13–14; 47, 8; 89, 14; 93, 2; 97, 2; 103, 9; Иса. 66, 1; Откр. 4, 2.

94 Псал. 45, 9, 13–14.

95 Псал. 89, 19–21, 37.

кличе: „… да је свет! … да је свет! … јер је свет Господ Бог наш.“[96] Изнад је исписано: Σεραφίμ. Испред ногу серафима насликана је представа престола — два пламена круга са очима и крилима. Иза краља Давида је многоокати херувим, који као и серафим држи у рукама две црвене рипиде са по три пута исписаним Ἅγιος и стоји на престолима са очима и крилима. Изнад је натпис: Πολυόματα ‖ Χερουβίμ. У псалмима се описује како Господ седи на херувимима.[97]

Иза херувима се налази група од осам стојећих фигура, која представља моћи, одевених у дуге беле и ружичасте хаљине са украшеним ивицама и огртаче. У рукама држе уздигнуте мачеве, а предводи их анђео са мачем у десној руци и диском са Христовим монограмом у левој руци. Изнад је део натписа: [Ἐ]ξου|[σίαι]. До њих, десно, се налази група од шест фигура — силе, слично одевених као и моћи. Испред ове групе су два анђела са палицама, које имају рачваст врх са бисерима на сваком краку, у десној руци и дисковима са Христовим знаком у левој руци. Десно од њих су господства, пет стојећих фигура са палицама у рукама. Слично као и код претходне групе, испред стоје два анђела, одевена у ружичасте хаљине са белим огртачима, који држе рачвасте, украшене палице у левој руци и дискове са Христовим монограмом у десној руци (Сл. 32). Изнад ове групе је исписано: [Κυριό]‖τητες. Десно од ове групе, на крају круга, а иза серафима су начала, група од пет фигура са рачвастим, украшеним палицама у левој руци и дисковима са Христовим монограмом у десној руци. Анђели су наизменично одевени у белу хаљину са ружичастим огртачем и ружичасту хаљину са белим огртачем. Изнад је натпис: Ἀρχαί. Позадину ове представе небеског двора, у којој преовлађују ружичаста и бела боја, сачињавају два поља: доње, тло, тамнозелено и горње, небо плаве боје.

Испод ове представе, у тамбуру северне куполе ексонартекса, између прозора, насликано је осам стојећих фигура светих ратника, мученика, одевених у раскошну дворску одећу и без оружја. Св. Димитрије и св. Ђорђе су смештени испод престола, окренути један према другом. Десно иза св. Ђорђа, окренути на исту страну су: св. Артемије и св. Евстратије, а лево, иза св. Димитрија, окренути на исту страну као и он су представљени: св. Теодор Стратилат, св. Теодор Тирон и св. Прокопије и св. Меркурије. Свети ратници су окренути лицем ка престолу, тако да су св. Ђорђе, св. Артемије и св. Евстратије окренути на лево, а остали на десно. Сви свети ратници имају на главама високе капе са тамноцрвеним пругама и одевени су у дуге хаљине украшене бисерима на рубу. Огрнути су богато украшеним огртачима, везеним на раменима, обрубљеним траком са бисерима, са извезеном поставом, причвршћеним украсном копчом на грудима. Сви св. ратници десном испруженом руком показују на горе, према небеском двору и Христу, а левом руком се ослањају на мрки штап са округлом, сребрном дршком и сребрним, зашиљеним врхом. Св. Ђорђе, приказан као голобради

---

[96] Псал. 99, 2, 5, 9; Иса. 6, 2–3; Откр. 4,8; Oeuvre complète du *Pseudo-Denys l'Aréopagite*, op. cit., 212.

[97] Псал. 18, 10; 80, 1; 99, 1.

младић кратке косе (Сл. 33), носи зелену хаљину са црвеним огртачем и поред његове главе је натпис: ὁ ἅγ(ι)ος ‖ Γεώργι|ο|ς.

Св. Артемије је представљен са краћом мрком косом и кратком брадом, одевен у црвену хаљину и зелени огртач, а поред његовог лика је натпис: ὁ ἅγ(ι)ος ‖ Ἀρτέμι|ο|ς. За разлику од осталих светих ратника, св. Евстратије је приказан као старији човек са седом краћом косом и седом дужом, шиљатом брадом, одевен у црвену хаљину и зелени огртач са белом марамом око врата, везаном у чвор, а поред је натпис: ὁ ἅγ(ι)ος Εὐστρά|τιο|ς. Св. Меркурије има кратку, мрку косу и сасвим малу браду, одевен је у зелену хаљину и црвени огртач (Сл. 34), а поред је натпис: ὁ ἅγ(ι)ος ‖ Μ(ε)ρκού|ριος. Св. Прокопије је приказан као младић без браде, у црвеној хаљини и са љубичастим огртачем, а прати га натпис: ὁ ἅγ(ι)ος ‖ Προκό|πιος. Св. Теодор Тирон је представљен са дужом, мрком брадом, одевен у зелену хаљину и црвени огртач, а натпис гласи: ὁ ἅγ(ι)ος ‖ Θεόδωρος | ὁ Τήρων. Св. Теодор Стратилат је приказан са краћом мрком косом и дужом мрком брадом (Сл. 35), одевен у црвену хаљину и зелени огртач, уз њега је натпис: ὁ ἅγ(ι)ος ‖ Θεόδωρος | ὁ Στρα|τιλάτης. Наспрам св. Ђорђа је св. Димитрије, приказан као младић кратке мрке косе, без браде, одевен у црвену хаљину и зелени огртач, а прати га натпис: ὁ ἅγ(ι)ος ‖ Δημήτρι|ο|ς. Сви свети ратници имају на ногама тамнозелене или тамноцрвене чарапе и плитку мрку обућу. Позадина је решена у две боје: зелено тло, које допире до половине груди фигура, а изнад је тамноплаво небо.

У псалмима се говори и о анђелима, војсци и слугама Божјим.[98] С обзиром да о већини представљених ликова из сва три дела композиције Небеског двора опширно и више пута пише у псалмима, чини се да су основа за читаву композицију били псалми као и небеска хијерархија Дионисија Ареопагита. Временом су се на ову основу надограђивали симболички слојеви из преплитања веза са литургијским и другим различитим теолошко-литерарним текстовима, што је имало као резултат сложену композицију. Тако се у сличним облицима појављују представе Небеског двора, или његових делова у сликарству истог времена. Упоређивање земаљског двора са небеским има своје наговештаје у цркви Св. Арханђела Михаила у манастиру Леснову, у представи Христа са анђелима и у симболима зодијака.[99]

Илустровање слављења Небеског двора се може наћи у сликарству припрате цркве посвећене Богородици у Зауму.[100] Изнад улазних врата у цркву налази се представа Христа — цара на престолу, док се са његове десне стране налази Богородица одевена као царица, а са Христове леве стране Јован Претеча. Међу малобројним сачуваним фрескама у цркви Св. Николе Шишевског такође постоји слична представа небеског двора, са светитељима одевеним у дворску одећу.[101]

---

[98] Псал. 103, 20–21; 148, 1–2.

[99] *С. Радојчић*, Старо српско сликарство, 154; *С. Габелић*, Лесново, Београд 1998, 183–189.

[100] *Ђ. Мано-Зиси*, Цркве у околини Охрида, Старинар 6, III серија (1931) 135–136; *И. Ђорђевић*, нав. дело, 84–85, 104–105, 188.

[101] *В. Ј. Ђурић*, Марков манастир — Охрид, 134, нап. 9, 139.

Такође, у доњој зони на северном зиду у наосу цркве Св. Димитрија у Марковом манастиру појављује се представа Христа Цара царева.[102] Христу на престолу прилази са десне стране Богородица одевена као царица, а за њом поворка светитеља у принчевској одећи. Иза престола стоје два анђела, а са Христове леве стране стоји Јован Претеча. Постоји сличност између изгледа одеће ових светитеља — дворјана и светих ратника из тамбура над северозападнимм делом ексонартекса у Трескавцу, нарочито у облицима високих капа.

Представа Небеског двора налази се на северном зиду у цркви Св. Атанасија у Костуру.[103] Христос одевен у царски дивитисион седи на престолу, лево је Богородица, одевена као царица, која се обраћа Христу и држи свитак, а десно је Јован Претеча. Иза Богородице су св. ратници одевени као дворјани са високим капама као у Марковом манастиру и у Трескавцу. Христос као Цар царева на престолу појављује се и у Минхенском псалтиру са краја XIV века.[104] Христу — цару, око кога су два анђела, приближавају се Богородица, одевена као царица, и Давид, такође у царској одећи.

На западној фасади цркве, у најнижој зони, десно од улаза, налазио се портрет ктитора са натписом на грчком језику, исписаним у три реда. Првобитни ктиторски портрет на којем је био представљен краљ Душан,[105] пресликан је и на његовом месту је насликан портрет св. Симеона Немање са круном на глави и исписан је нови натпис на словенском језику. Од првобитне ктиторске композиције сачувао се само лик анђела у десном горњем углу (Сл. 36), са нимбом, у светлој хаљини и са траком у коси, који приноси мач и ставља круну на главу ктитора, као и грчки натпис.

Фреске на садашњем источном зиду у јужном простору цркве чине једну посебну целину. Оне су првобитно чиниле декорацију фасаде параклиса дограђеног уз јужни зид цркве. Сачувале су се три композиције: Христос у лунети изнад зазиданог улаза у параклис, јужно, у мањој ниши Богородица и северно — ктиторска композиција. Христос је приказан у попрсју, одевен у хитон ружичасте боје и тамно плави химатион, како у левој руци држи украшено јеванђеље, а десном благосиља (Сл. 37). На Христовом лику су очи оштећене, у нимбу је уписан крст са исписаним Ο Ω Ν, а поред нимба је преправљени натпис: Ἰ(ησοῦ)ς ‖ Χ(ριστό)ς. Позадина је уобичајена; горе тамноплава, доле зелена, а оквир нише је украшен орнаментима. У мањој ниши, уоквиреној орнаментима,

---

102 *Л. Мирковић — Ж. Татић*, Марков манастир, Београд 1925, 35–45; *С. Радојчић*, Фреске Марковог манастира и Живот св. Василија Новог, ЗРВИ 4 (1956) 215–227; *Л. Мирковић*, Да ли се фреске Марковог манастира могу тумачити Житијем св. Василија Новог, Старинар, н.с. XII (1961) 77–90; *С. Радојчић*, Старо српско сликарство, 155–160.

103 *A. Orlandos*, Τά βυζαντινά μνημεῖα τῆς Καστοριᾶς, Ἀρχεῖον Βυζαντινῶν Μνημείων Ἑλλάδος, Δ′, 1 (1938) 149–150; *S. Pelekanidis*, Καστοριά, Βυζαντιναί τοιχογραφιαί, Thessaloniki 1953, πίν, 150 β, 151 α, 152 β; *M. Chatzidakis*, Hagios Athanasios tou Mouzaki, Kastoria, Mosaics — Wall Paintings, Athnes s. a., 106–108, pl. 12, 13.

104 *J. Strzygovski*, Die Miniaturen des serbiscen Psalters der königl. Hof-u. Staatsbibliothek in München, München 1906, 30; *G. Millet*, Byzance et non — l'Orient, Revue archéologique, IVe serie, XI/I (1908) 180–181.

105 *С. Радојчић*, Портрети српских владара у средњем веку, Београд 1997[2], 123.

представљено је попрсје Богородице. Оштећеног лика, погнуте главе и испружених руку, Богородица, огрнута тамноплавим огртачем, обраћа се Христу.

На ктиторској композицији су представљене стојеће фигуре ктитора са моделом параклиса и његове жене (Сл. 38). Десно је ктитор који обема рукама приноси модел параклиса Христу, представљеном у лунети. Портрет ктитора показује да се ради о млађем човеку, мрке, дуже косе и краће браде подељене на два дела (Сл. 39). Инкарнат је светао, на образима има руменила, а очи су крупне и изражајне. Одевен је у горњу тамноцрвену хаљину кратких рукава, са орнаментима окер боје, док на дугим рукавима доње хаљине има окер дугмад. Опасан је украшеним опасачем, чија два краја падају низ хаљину, а на ногама носи светле чарапе. Параклис је представљен као једнобродна грађевина са апсидом и улазима на западној и јужној страни. У горњем десном углу, испред ктитора, из сегмента неба се појављује рука Божја која благосиља. Лево, иза ктитора стоји ктиторка са уздигнутим рукама (Сл. 40). Њено лице је оштећено, на глави носи отворену круну украшену бисерима и дуги вео који пада до рамена. Одевена је у дугу хаљину зелене боје украшену жутим орнаментима и дугметима на рукаву, а огрнута је љубичастим огртачем, обрубљеним жутом траком са орнаментима, и који се закопчава на грудима. Позадина је решена у две боје: до груди ктитора је зелено тло, а горе је тамноплаво небо. Између портрета ктитора је сачуван део натписа на грчком језику (Сл. 41).

Још од краја XIX века ова ктиторска композиција и натпис су привлачили пажњу истраживача и били су различито тумачени. Претпостављало се да су на ктиторској композицији представљени краљ Милутин и вероватно Симонида,[106] цар Стефан Урош са царицом,[107] неки деспот или севастократор са супругом.[108] После пажљивог испитивања натписа и ишчитавања његовог оштећеног дела, установљено је да натпис гласи:

τοῦ τεπέτζηα
καὶ κτήτορος
τοῦδε τοῦ ναοῦ.

Утврђено је да је ктитор носио титулу тепчије, а на основу средњовековних извора да се ради о тепчији Градиславу.[109] Титула тепчије је била високо у хијерархији цивилне управе, одмах после казнаца. Дужности тепчије су биле везане за владареве поседе; тепчија је утврђивао међе владаревог поседа, управљао њима и имао је судска овлашћења.[110] Ова титула је била позната у Хрватској у XI веку, у Србији се први пут помиње тепчија у време владавине краља

106 *П. Н. Милюков*, нав. дело, 112–113.

107 *J. Хаџи-Васиљевић*, нав. дело, 84; *С. Томић*, нав. дело, 267.

108 *В. Петковић*, Трескавац, Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка (Ст. Станојевић), IV, Загреб 1929, 859; *Исти*, Преглед црквених споменика, Београд 1950, 327–328; *J. Ковачевић*, нав. дело, 48–49, 174–176.

109 *М. Глигоријевић*, Сликарство тепчије Градислава, 48–51.

110 *М. Благојевић*, Тепчије у средњовековној Србији, Босни и Хрватској, ИЧ 1–2 (1976) 7–47; *Исти*, Државна управа у српским средњовековним земљама, Београд 1997, 25–37.

Владислава, у Босни и Херцеговини се појављују тепчије од средине XIII века до краја XIV века.[111] Тепчија Градислав се помиње у другој повељи краља Душана издатој манастиру Трескавцу између 1336. и 1345. године, у којој он поклања манастиру Трескавцу селиште Белу Водицу.[112] Нешто касније, тепчија Градислав се помиње у хрисовуљи цара Душана његовој задужбини, манастиру Св. Арханђела у Призрену. У хрисовуљи манастиру из 1348–1352. године цар Душан је приложио поседе које је за време владавине Стефана Дечанског омеђио тепчија Градислав.[113] О тепчији Градиславу постоји још један податак у повељи кнеза Лазара хиландарској болници из 1380. године, према којој се хиландарској болници даје село Јелшаница тепчије Градислава…[114] Према изворима, Градислав је био последњи тепчија који се помињао у Србији.[115]

На основу података које пружају ктиторски портрет са натписом и хрисовуље, закључено је да је тепчија Градислав подигао педесетих година XIV века параклис уз јужни крак ексонартекса и украсио га фрескама.[116] При археолошким истраживањима у манастиру Трескавцу пронађени су темељи апсиде параклиса и остаци фресака у соклу источне површине сачуваног западног зида параклиса.[117] Податке о изгледу параклиса пружа сликани модел који ктитор приноси Христу. Параклис је био подужна грађевина са двосливним кровом и апсидом на источној страни. На западној страни је постојао улаз са лунетом, а изнад кровног венца, на забату, дводелни отвор. На јужној страни се налазио још један улаз, а испод крова је текао украсни венац.

После дограђивања и живописања параклиса на јужној страни,[118] биле су осликане западна фасада и нише на јужној фасади ексонартекса и подигнут је отворени трем који је штитио и фреске.

На западној фасади, северно од улазних врата, је велика, доста оштећена композиција св. Димитрија или св. Ђорђа на коњу (Сл. 42). Св. Димитрије или св. Ђорђе, веома оштећеног лица, кратке мрке косе, одевен у панцир црвеномрке боје, са зеленим огртачем који се вијори за њим, левом руком држи штит и узде, а у десној исукани мач. Посебно добро је очувана глава коња, који је насликан у покрету, са уздигнутом предњом десном ногом.

У ниши изнад западних врата која воде у ексонартекс налази се прилично оштећена представа Богородице са малим Христом (Сл. 43). Богородица, лепих

---

111 *М. Глигоријевић*, Сликарство тепчије Градислава, 49–50.

112 *Ђ. Даничић*, Три србске хрисовуле, 136.

113 *Я. Шафарик*, Хрисовула цара Стефана Душана, којом оснива монастир св. Архангела Михаила и Гаврила у Призрену године 1348, ГДСС XV (1862) 302.

114 *Ђ. Даничић*, Три србске хрисовуле,139.

115 *М. Благојевић*, Тепчије, 25–26.

116 *М. Глигоријевић*, Сликарство тепчије Градислава, 50–51; *В. Ј. Ђурић*, Византијске фреске у Југославији, Београд 1974, 76, сл 75; *И. Ђорђевић*, нав. дело, 113–114, 165–166, црт.32, сл. 65–66.

117 *Д. Корнаков — С. Сӣировски*, Испитувачки работи во манастирот Трескавец, Културно наследство V (1959) 49–50; *Б. Бабић*, На маргинама, 25–26.

118 *В. Ј. Ђурић*, Византијске фреске, 73.

и благих црта лица, великих тужних очију, прислоњеног образа уз лице малог Христа, левом руком, преко које је пребачен огртач, придржава Христа, док јој је десна рука испружена. Огрнута је тамноцрвеним огртачем, а на глави има бели мафорион. Мали Христос, одевен је у светлу хаљину, лица прислоњеног уз Богородичино лице, а лева рука му лежи на мајчиним грудима. Црвени огртач са белим ресама, који се види на раменима Богородичиним, касније је досликан.

Јужно од улазних врата ексонартекса је веома оштећена представа Богородице на престолу са малим Христом (Сл. 44). Богородица је приказана фронтално, у мркој одећи, како држи малог Христа на крилу. Већи део лица малог Христа као и украшени престо са овалним наслоном су оштећени, а на лицу Богородице су уништене очи.

На западном делу јужне фасаде ексонартекса, у ниши представљене су стојеће фигуре св. Јована Претече и св. Јована Златоустог (Сл. 45). Десно је св. Јован Претеча, који испруженим рукама и нагнутом главом прилази Христу на престолу, приказаном источно од улаза у јужни крак ексонартекса. Св. Јован Претеча, дуге и густе, мрке косе и браде, оштећених очију, одевен је у тамноцрвену одећу са огртачем окер боје (Сл. 46). Поред његовог лика тече натпис: ὁ ἅγ(ι)|ο|ς ‖ Ἰω(άννης) |ὁ Πρόδ(ρο)μ|ο|ς. На левој страни је насликан св. Јован Златоусти, који се истим покретима руку и главе обраћа Христу на престолу. Св. Јован Златоусти, мрких праменова, мале браде, огрнут је тамно црвеним огртачем, преко кога је омофор са црним крстовима, док се око врата види део бисерима украшеног епитрахиља, а на испруженим рукама украшене наруквице (Сл. 47). Поред лика светитеља је натпис: ὁ ἅγ(ι)|ο|ς ‖ Ἰω(άννης) | ὁ Χρ(υσ)ό(στομ)ος. Позадина је уобичајено представљена; тло је зелене боје а небо тамноплаво.

У ниши изнад улазних врата у јужни крак ексонартекса је нешто оштећено попрсје анђела, мрке косе повезане траком, у одећи избледеле црвенољубичасте боје, раширених крила, са палицом у десној руци (Сл. 48). Десно од врата у ниши је доста оштећена представа Христа на престолу. Христос, оштећеног лица, у љубичастој одећи, у левој руци држи отворено јеванђеље а десном благосиља (Сл. 49). Украшени престо окер боје боље је очуван, док је позадина, уобичајено представљена у две боје, прилично страдала.

На некадашњој јужној фасади јужног крака ексонартекса постоји још једна ниша, у којој је сачувано сликарство много млађе од XIV века, са доњим делом једне донаторске композиције. На крају овог зида, у ниши која је изнад зазиданих врата, налази се попрсје арханђела Гаврила, са чије је десне стране видљив део натписа. Арханђео Гаврило, раширених крила, одевен је у бели хитон са љубичастим химатионом на десном рамену, у левој руци држи диск а у десној палицу (Сл. 50). Поред његове главе је натпис: [ὁ ἀρχ(άγγελος)] ‖ Γαβριήλ. На месту на којем су некада била врата, касније зазидана, види се део фреско декорације — црвени крст на белој позадини.

Натписи

Натписи на грчком језику који прате сцене календара у ексонартексу манастира Трескавца појављују се у прилично уједначеном облику. Поред ознака за датум, односно дан, налази се име светитеља или мученика, а испред имена најчешће је атрибут свети — ἅγιος или ређе, мученик — μάρτυς. Поред имена светитеља понегде постоји и краће објашњење о начину на који је завршио свој овоземаљски живот, обично да је био посечен мачем. Понегде се појављује и неки други податак, као у сцени за 4. март, где је објашњено сродство св. Павла и Јулијане, или за 15. март где уз име св. Менигноса пише да је он сукнар. Известан број натписа поред датума и имена светитеља, садржи још и јамбске дистихе који се приписују Христофору из Митилене. Ови дистиси су исписани углавном уз сцене за које је био предвиђен већи део зидне површине, док се уз фигуре светитеља у калоти слепе куполе, уз попрсја у полукружној ниши, уз фигуре око Христовог попрсја изнад западних врата наоса, где је баш горњи део, односно онај који је предвиђен за натпис нешто мањи по простору, појављују се само имена светитеља са словима у хоризонталном или вертикалном низу. Тако је не само распоред дана и месеци био прилагођен релативно малом простору ексонартекса, већ су и стихови употпуњавали сцене тамо где је то простор дозвољавао.

Јамбски дистиси Христифора из Митилене садрже у себи податке о смрти светитеља или мученика којима су посвећени, али говоре и о награди која их због мучеништва очекује. У већини стихова се наглашава величина жртве коју су поднели мученици и неважност свега онога што их везује за овоземаљски живот, док је тек оно што их очекује прави смисао живота. Врло често се у стиховима користи игра речи, везана за име мученика.

Стихови Христофора из Митилене су углавном доследно исписани изнад сцена у Трескавцу капиталним писмом. У понеким стиховима се јављају мање измене у понеком слову, акценту, негде је изостављена једна реч или слово.

Остали натписи уз сцене у Трескавцу имају ситнија одступања у падежима, акцентима или удвојеним словима, а понегде у замени дугог вокала са кратким.

Стилска разматрања

Проширивањем граница српске државе према југу долази до новог таласа ближег успостављања везе између српског и византијског сликарства. Иако у том периоду економска и политичка моћ Византије опада, њено присуство у култури и уметности на Балкану доживљава свој највећи успон. Средњовековна српска властела, а посебно двор, јачањем своје политичке моћи настојали су да своју економску надмоћ на Балкану употпуне усвајањем не само византијског начина живота, већ и њихове културе и уметности. Тако је византијски утицај

нашао довољно могућности да продре и у области српског зидног сликарства, а затим и да постане доминантан.[119]

Захваљујући историјским околностима средњовековно српско сликарство у XIV веку достигло је висок уметнички ниво који по значају прелази оквире тадашње српске државе. Посебно трећа, четврта и пета деценија XIV века представљају у извесном смислу прекретницу. То је време када се јавља тенденција да се прошири репертоар тема у сликарству. Нове теме се преузимају из теолошких и литерарних извора, чиме се повећава разноликост садржаја и могућност формирања нових композиција. Богатство идеја и мотива условили су бројност композиција и учесника у њима, што је утицало на промену димензија фреско-декорације. Ово уситњавање унутрашњег ритма композиција и тежња за исцрпношћу у нарацији удаљила су српску средњовековну уметност од токова монументалног сликарства. У оквирима ових нових тенденција настало је и сликарство у ексонартексу манастира Трескавца, у коме се диференцирају три групе фресака из различитих временских периода. Најстарије је сликарство ексонартекса, које потиче из четрдесетих година XIV века, времена ктиторства краља Душана, затим фреске на фасади некадашњег параклиса, дограђеног на јужној страни, из педесетих година XIV века и фреске на западној и јужној фасади ексонартекса, које су настале непосредно после подизања јужног параклиса.

Сликарство у ексонартексу има две теолошко-литерарне теме: илуструје црквени календар и Небески двор. Стање фресака из XIV века у Трескавцу ограничава могућност њиховог потпуног истраживања, јер је већи део уништен. Преостали део илустрација календара показује да преовлађују стојеће фигуре светитеља над бројем композиција са приказом мученичке смрти светитеља. Већина стојећих фигура приказана је спреда са малим разликама у обликовању и каракерисању ликова. За диференцирање појединих светитеља коришћени су формални, спољашњи елементи као што су одећа и покрети руку. Композиције су сликане са већом разноликошћу. Већина композиција приказује мученичку смрт једног или више светитеља. Најчешће су приказане сцене смрти одрубљивањем главе, у којима светитељи клече, а крвници стоје иза њих и замахују мачем.

Неколико композиција се издваја по својим решењима. У композицији Четрдесет севастијских мученика ликови и покрети мученика врло су разнолико приказани. Смештене једна до друге, композиција Благовести и сцена смрти двадесет и шест готских мученика су у потпуности контрастно решене. Композиција Благовести по својим већим димензијама, по широком покрету арханђела Гаврила и богатој архитектонској позадини делује монументално и одише спокојством. У сцени смрти двадест и шест готских мученика наглашена је драматика разноликим покретима мученика захваћених пламеном, збијених на малом простору; средишна фигура насликана је раширених руку и забачене главе уназад, а пламен који све обавија даје сцени кружни облик.

---

[119] *С. Радојчић*, Старо српско сликарство, 85–91, 130–131, 141–142; *В. Ј. Ђурић*, Византијске фреске, 47–48, 55, 60, 66–67.

Композиција Небеског двора се такође издваја својом монументалношћу. Иако је представљен велики број личности, које сачињавају редове у небеској хијерархији, цела композиција је смештена на великом прстенастом простору у калоти куполе, око Христовог лика. Тежиште сцене се налази на престолу коме је окренута већина ликова, који му се једноставним покретима и ритмом приближавају, указујући на лик Цара царева у темену куполе.

На фрескама у ексонартексу може се разликовати неколико типолошких група ликова. Једну би чинили стари светитељи високог и широког чела уоквиреног седим праменовима, уског лица и дугих шиљатих брада. Другу, потпуно другачију групу чине ликови већине крвника, млађих светитеља и мученика који су представљени као млади људи овалних лица, тамне и кратке косе, без браде. Овој другој групи припадају и ликови Богородице, Саломе, светитељки, анђела и арханђела, а слични су јој ликови светитеља, мученика и крвника кратких брада и коса.

Светитељи и мученици су одевени најчешће у хитон и химатион, схимници имају аналав, епископи, архиепископи и патријарси носе свештеничку одећу. Салома је одевена у лепршаве хаљине са огртачем, а св. Ђорђе носи хаљину и огртач украшене бисерима. У раскошну царску одећу, богато украшену бисерима, одевени су Христос цар над царевима, Богородица и краљ Давид, носећи круне, а престоли имају нешто једноставнију одећу украшену бисерима, у представи Небеског двора. Стојеће фигуре, како оне сликане у куполи, тако и оне у најнижој зони сликане су са разноврсном и богатије обрађеном одећом. Свети ратници и мученици насликани у тамбуру северне куполе одевени су у украшене хаљине и огртаче са копчама, а на главама носе високе капе. Раскошно украшену одећу носе и четворица младића у јужном краку ексонартекса, а свети ратници у јужном делу ексонартекса одевени су у разнолике панцире и огртаче и носе различито оружје.

Позадину у већини сцена чини пејсаж сведен на само два плана: горњи који представља небо, тамноплаве боје и доњи тамнозелене боје, као тло. У мањем броју композиција призори мученичке смрти се одвијају у стеновитом и разуђеном пејсажу. Стене оштрих ивица се паралелно и степенасто уздижу увис и перспективним скраћењем продубљују простор сцене. Само у малом броју композиција у позадини су представљене грађевине које уоквирују сцену и наглашавају њено средиште. У сцени смрти Четрдесет севастијских мученика, илустрацији за 9. март, једна грађевина централног плана дочарава бању, у композицији Благовести, за 25. март представљене су две грађевине, једна кула и једна грађевина базиликалног типа, а у сцени смрти св. Матроне, за 27. март, приказане су градске зидине. Свака грађевина је представљена у сопственој перспективи; праг бање у инверзној перспективи, кула гледана одоздо с леве стране, базиликална грађевина и градске зидине гледане одозго и с леве стране, а столица на којој седи Богородица и постоље за ноге виђене су са супротне, десне стране.

На фрескама у различитим деловима ексонартекса Трескавца су видљиве извесне разлике у колориту. У јужном и централном делу ексонартекса поред

сталних боја позадине, тамнозелене и тамноплаве, односно светлоокер стена са зеленим и мрким сенкама, као и нимбова окер боје, појављује се још мањи број боја и њихових нијанси. Сликари су нијансирањем једне боје и наизменичним ређањем малог броја боја избегавали колористичку монотонију. Моделовање одеће изведено је тамнијим тоновима исте боје, док су за лица и непокривене делове тела употребљене зелене и мрке сенке, а осветљене површине исцртане су белом бојом. Драперије углавном прате покрете тела, али се често ломе и праве наборе који почињу или се завршавају под оштрим углом. Посебно пажљиво, са многобројним детаљима осликани су ликови и одећа стојећих фигура светих ратника на јужном зиду и лица пустињака на западном зиду јужног дела ексонартекса, док је одећа пустињака једноставна и по боји и по моделацији.

У северном делу ексонартекса и у најнижој зони на јужном зиду јужног крака ексонартекса колорит је интензивнији и преовлађују топлији тонови. Почевши од представе Небеског двора у калоти, преко светих ратника у тамбуру куполе, до стојећих фигура на јужном зиду, уочава се префињени и брижљиво изведени цртеж, тежња за обиљем декоративних елемената и богатији колорит. Посебно пажљиво су обрађена лица, руке и непокривени делови тела. Моделовање лица је нешто блаже, сенке су изведене постепеним затамњивањем мрких тонова, а очи испод повијених обрва су веома изражајне. Царска одећа Богородице и Давида, дворске и разнолико приказане одоре арханђела и светих ратника, богато украшене бисерима и скупоценим камењем, везена одећа четворице младића и њихова изразито лепа лица, издвајају се колоритом и декоративношћу. Ово сликарство у северозападном делу ексонартекса по својим одликама блиско је нешто млађим фрескама из западног дела цркве манастира Зрзе, делу зографа Димитрија.[120]

Сликарство настало педесетих година XIV века веома је слично оном из ексонартекса. Фреске на фасади некадашњег параклиса дограђеног на јужној страни ексонартекса такође су дело вештог цртача и сликара. На ктиторској композицији, чији је јужни део добро очуван, видљиви су елементи портрета. Крупне и близу постављене очи ктитора, испод густих и извијених обрва, дугачак нос, на крају проширен и црвен, румени образи и уста, коса која пада на чело и брада подељена по средини, по свој прилици су црте карактеристичне за ктиторову личност. Његова одећа и одећа његове супруге брижљиво су исликане, ктиторово лице је благо моделовано мрким тоновима са белим акцентима, боје су брижљиво одабране, а параклис који ктитор држи реалистично је приказан. Представе Богородице и Христа на истом зиду су слично сликане. Боље је очувано попрсје Христа, светлог инкарната са мрким сенкама, белим акцентима и видљивим руменилом, мрких праменова косе, док су набори одеће сумарно решени изломљеним наборима.

---

[120] *В. Ј. Ђурић*, Радионица митрополита Јована Зографа, Зограф 3 (1969) 24; *Исти*, Византијске фреске, 56; *З. Ивковић*, Живопис из XIV века у манастиру Зрзе, Зограф 11 (1980) 68–82; *И. Ђорђевић*, нав. дело, 66–69, 71, 72, 75, 79, 104, 178–179.

Сликарство на западној и јужној фасади ексонартекса, делимично сачувано, нешто је слабијег квалитета. На представи св. Димитрија или св. Ђорђа на коњу, доста оштећеној, видљива је врло добро цртана и исликана глава коња. Лица Богородице са Христом, св. Јована Претече и св. Јована Златоустог, Христа на престолу и арханђела врло су изражајна, са крупним очима, моделована тамнозеленим и мрким тоновима са траговима руменила на образима и белим акцентима на осветљеним деловима. Колорит ових фресака је светао и избледео, скученог избора боја, у којем преовлађују топли тонови и мрка боја.

Сликарство XIV века у манастиру Трескавцу, настало у три временски блиске фазе, показује особености и у тематском и стилском погледу. Као задужбина краља Душана, најстарији део живописа је имао две не сасвим уобичајене теме: Небески двор и црквени календар. Иако је свака од тема имала раније наговештаје и примере, оне су јединствено решене: Небески двор је обогаћен са више симболичких слојева, а црквени календар је у највећем делу праћен јамбским дистисима Христофора Митиленског. Делимичне паралеле за обе ове теме могу се наћи у споменицима у солунском окружењу. Исписивање компликованих јамбских дистиха уз фреске и искључива употреба грчког језика у натписима указују на сликаре који су добро познавали грчки језик. По своме стилу, такође, ово сликарство би имало сличности са сликарством солунског круга. На фрескама насталим педесетих година XIV века и нешто касније, доста оштећеним, уочава се, са протоком времена, постепено слабљење квалитета.

Mirjana Gligorijević-Maksimović

LA PEINTURE DU XIVÈME SIÈCLE AU MONASTÈRE DE TRESKAVAC

Le monastère de Treskavac, dont l'église remonte vraisemblablement au XIIIème siècle, a connu un net essor sous le règne du roi Dušan. Son entrée dans le cadre de l'Etat serbe en 1334, a été suivie, dans le bref intervalle d'une décennie, par l'octroi de trois (voire quatre) chrysobulles délivrés par Dušan. Par ces chartes ce monastère s'est notamment vu rattacher de nombreux biens et privilèges. Simultanément, son sanctuaire originel à nef unique, dédié à la Dormition de la Vierge, a été agrandi par l'érection du côté ouest d'un exonarthex, dont une partie forme une branche s'avançant au sud, et ultérieurement peint. D'après une inscription apposée au sud de l'entrée dans l'église, cet édifice aurait pu avoir pour ktitor le roi Dušan.

Les peintures alors réalisées à Treskavac, aujourd'hui partiellement conservées, peuvent être datées entre 1334–1335 et les années cinquante de ce siècle. Un premier groupe ornant les murs, la calotte aveugle, la coupole et le tam-

bour de l'exonarthex constitue une remarquable réalisation picturale de la fin des années trente et du début des années quarante du XIVème siècle. D'autres, disposées sur la façade ouest de l'ancienne chapelle venue s'appuyer sur le mur sud de la branche sud de l'exonarthex, et sur les façades ouest et sud de ce dernier, doivent plus vraisemblablement être datées des années cinquante de ce même siècle. D'après les restes d'une inscription, le ktitor de cette chapelle aurait porté le haut titre aulique de tepčija. Compte tenu de la rareté de ce titre en Serbie vers le milieu du XIVème siècle, et au vu des données historiques, il semble que ce ktitor puisse être identifié avec le tepčija Gradislav. Entre les années trente et les années quatre-vingts du XIVème siècle celui-ci est en effet le seul tepčija mentionné pour ce qui est des environs de Prilep, et nous savons qu'il a rattaché des biens aux monastères de Treskavac, aux Saints-Archanges à Prizren et à l'hôpital de Chilandar. Immédiatement après la construction de la chapelle venue jouxter l'exonarthex on a entrepris la décoration des façades ouest et sud de l'exonarthex puis de l'adjonction d'un portique ouvert.

Dans la calotte de la coupole aveugle surmontant la partie sud de l'exonarthex, autour de la figure du Christ Emmanuel, et sur les murs des parties sud, centrale et nord de l'exonarthex, se développent les scènes du calendrier ecclésiastique le plus souvent accompagnées de distiques iambiques. Par des jeux de mots basés sur des radicaux similaires, ces vers attribués à Christophore de Mytilène, poète byzantin du XIème siècle, expliquent la mort en martyrs des saints et annoncent la récompense qui les attend dans l'autre monde. Sont aujourd'hui conservées les illustrations correspondant à une partie du mois de janvier (du 20 au 30), au mois de mars (du 1er au 31), une partie du mois d'avril (le 5, du 10 au 15 et du 22 au 26), puis deux figures correspondant à la fin du mois de mai et, finalement, une partie des mois de juin (du 1er au 7) et d'août (du 22 au 29).

Ce calendrier peint, accompagné de distiques iambique, trouve ses plus nettes analogies dans les scènes d'un calendrier partiellement conservées dans l'église Saint-Nicolas Orphanos à Thessalonique, dont les compositions reprennent également les vers de Christophore de Mytilène.

La coupole surmontant la partie nord de l'exonarthex accueille une représentation de la Cour céleste, composée de trois parties. Au sommet de la coupole se tient le Christ roi des rois au-dessous duquel se développe une vaste composition incluant l' Hétimasie avec le trône apprêté, la Vierge et le roi David revêtu de ses habits royaux. Tous sont entourés, conformément à la hiérarchie céleste, de séraphin, chérubin et des trônes du premier ordre, des seigneuries, puissances et forces du deuxième ordre et des principautés, archanges et anges du troisième ordre. La troisième partie de cet ensemble est composé par les figures en pied de huit saints guerriers et martyrs revêtus de vêtements auliques luxueux, disposés dans le tambour de la coupole. Cette composition a pour fondements premiers la lecture des psaumes ainsi que la Hiérarchie céleste de Dionysos l'Aréopagite, auxquels se sont également raccrochées certaines influences venant d'autres textes liturgiques et théologiques.

Certains éléments ou détails, ainsi que des représentations quelque peu différentes de la Cour céleste peuvent également être relevés à Zaum, dans le Monastère de Marko, à Nicolas Šiševski et dans les contrées proches de Thessalonique.

Au registre inférieur l'exonarthex accueille respectivement, dans sa partie centrale, les figures en pied de quatre saints guerriers et de quatre saints ermites, dans sa partie nord les figures en pied de quatre saints ermites, et dans la branche sud celles de quatre jeunes saints.

Le portrait de ktitor du roi Dušan, ultérieurement recouvert par une nouvelle fresque laissant apparaître l' inscription de l'époque de la décoration de l'exonarthex, a trouvé place au registre inférieur de la façade de l'église, au sud de l'entrée.

Le coloris des fresques situées dans la partie sud de l'exonarthex est plutôt étouffé, alors que dans la partie nord il est plus clair et plus chaud.

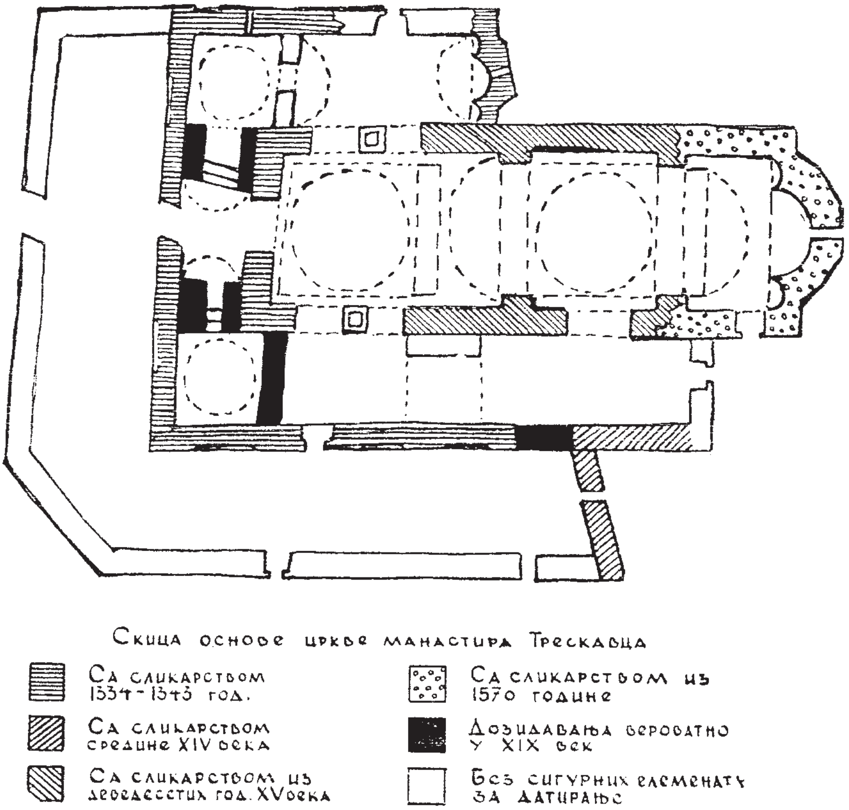
Des fresques datant des années cinquante du XIVème siècle sont également conservées sur l'ancienne façade ouest de la chapelle jouxtant la branche sud de l'exonarthex et, partiellement, sur les façades ouest et sud de ce dernier. L'ancienne façade de la chapelle est ornée des portraits du ktitor et de son épouse tenant le modèle de leur fondation qu'ils remettent au Christ et à la Vierge représentés dans deux niches. D'après la partie conservée de l'inscription accompagnant son portrait, ce ktitor portait le titre de tepčija, de sorte qu'en se fondant sur les sources écrites il est très probable qu'il s'agit du tepčija Gradislav, à savoir le dernier personnage connu à avoir porté ce titre.

Peu de temps après l'érection de la chapelle jouxtant le mur sud de l'exonarthex, on a également orné de fresques plusieurs niches disposées sur les façades ouest et sud de l'exonarthex et, vraisemblablement, érigé un portique ouvert qui a été plus tard muré. Sur la façade ouest sont partiellement conservées les représentations de saint Démétrios ou saint Georges à cheval, au nord de l'entrée, de la Vierge à l'Enfant, dans la niche surmontant l'entrée, et d'une Vierge à l'Enfant sur un trône, au sud de cette même entrée. Quand au mur sud, il accueille, dans une niche située à l'ouest de la porte donnant accès à la branche sud de l'exonarthex, les figures en pied de saint Jean le Précurseur et de saint Jean Chrysostome qui s'adressent au Christ sur le trône, représenté dans une niche située à l'est de cette entrée. Au-dessus de cette même porte apparaît le buste d'un ange, alors que plus à l'est, au-dessus d'une ancienne porte, a trouvé place un buste de l'archange Gabriel.

Toutes ces peintures ornant les façades ouest et sud de l'exonarthex ne sont que partiellement conservées et de qualité quelque peu inférieure. Sur la représentation de saint Démétrios ou saint Georges à cheval, fortement mutilée, on note toutefois la qualité du dessin et la réalisation de la tête de sa monture. Elles sont d'un coloris clair, quelque peu pâli, dans lequel prédominent les tons chauds et la couleur marron.

Les peintures réalisées au XIVème à Treskavac, au cours de trois phases chronologiquement proches, dénotent certaines particularités tant du point de vue de

leurs thèmes que de leur style. En tant que fondation du roi Dušan, le plus ancien groupe de ces fresques illustraient deux thèmes plutôt inhabituels: la Cour célèste et le calendrier ecclésiastique. Bien que chacun d'eux ait eu des prototypes ou modèles antérieurs, ils présentent ici des solutions uniques. La Cour céleste a été enrichie de plusieurs niveau de signification symbolique, alors que le calendrier ecclésiastique est, pour sa plus grande partie, accompagné de distiques iambiques repris de Christophore de Mytilène. Ces deux thèmes peuvent trouver quelques parallèles, plus ou moins partiels, dans des monuments situés aux environs de Thessalonique. Les distiques iambiques complexes accompagnant les fresques et l'emploi exclusif du grec dans ces inscriptions attestent l'engagement de peintres ayant une parfaite connaissance de cette langue. De même, par son style, cette peinture pourrait trouver des ressemblances dans la peinture du milieu thessalonicien. Enfin, les fresques, à présent passablement endommagées, datant des années cinquante du XIVème siècle ou quelque peu ultérieures dénotent une certaine baisse de qualité survenue avec le temps.

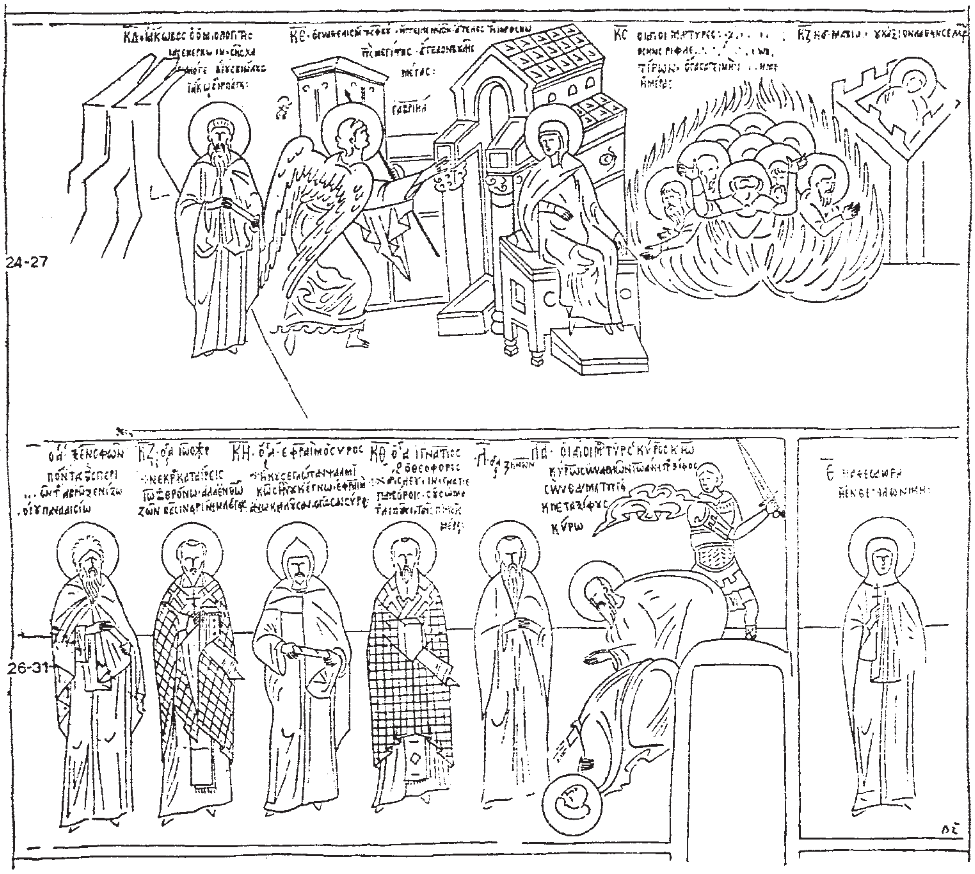
Сл. 1. Скица основе цркве Успења Богородичиног у манастиру Трескавцу
(према Б. Бабић, На маргинама…)
Fig. 1. Plan de l'église de la Dormition de la Vierge au monastère de Treskavac
(Selon B. Babić, Na marginama…)

Сл. 2. Јужни зид јужног дела ексонартекса, илустрације календара од 20. до 25. јануара, доле, илустрације календара од 19. до 23. марта, горе (према П. Мијовић, Менолог.)
Fig. 2. La paroi sud de la partie sud de l'exonarthex, les illustrations du calendrier ecclésiastique, du 20 au 25 janvier, partie inférieure, du 19 au 23 mars, partie supérieure (selon P. Mijović, Menolog.)

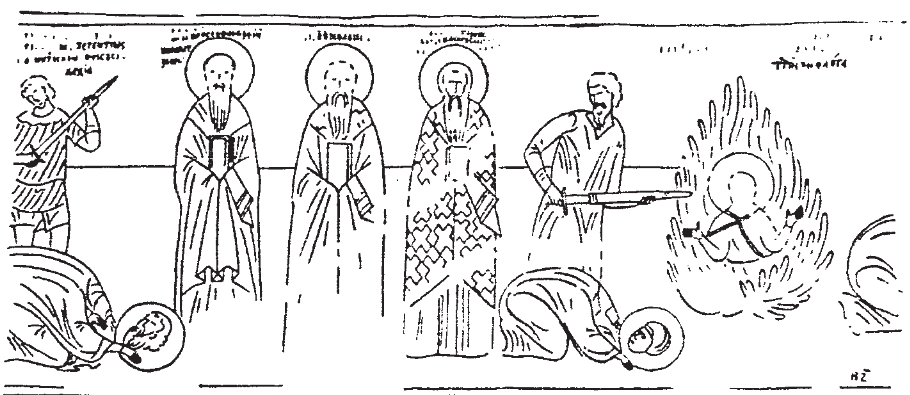
Сл. 3. Теме јужне куполе, Христос Емануил, илустрације календара од 1. до 17. марта (према П. Мијовић, Менолог.)
Fig. 3. La calotte de la coupole sud, Christ Emmanuel, les illustrations du calendrier ecclésiastique, du 1 au 17 mars (selon P. Mijović, Menolog.)

Сл. 4. Западни зид јужног дела ексонартекса, илустрације календара од 26. до 31. јануара и 5. април, доле, илустрације календара од 24. до 27. марта, горе (према П. Мијовић, Менолог.)
Fig. 4. La paroi ouest de la partie sud de l'exonarthex, les illustrations du calendrier ecclésiastique, du 26 au 31 janvier et du 5 avril, partie inférieure, les illustrations du calendrier ecclésiastique du 24 au 27 mars, partie supérieure (selon P. Mijović, Menolog.)

Сл. 5. Северни зид јужног дела ексонартекса, највиша зона, илустрације календара од 28. до 31. марта (према П. Мијовић, Менолог.)
Fig. 5. La paroi nord de la partie sud de l’exonarthex, partie supérieure, les illustrations du calendrier ecclésiastique, du 28 au 31 mars (selon P. Mijović, Menolog.)

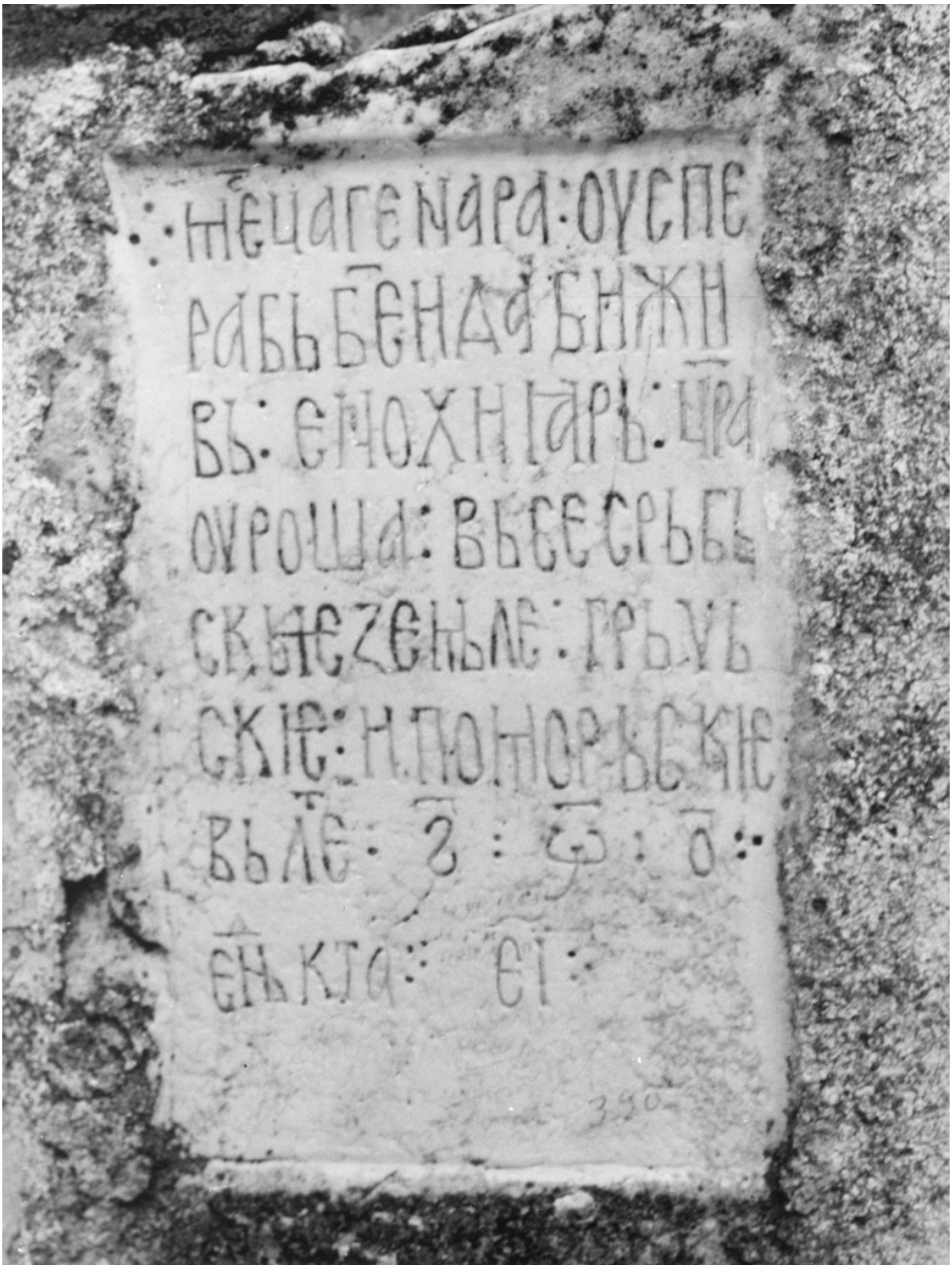
Сл. 6. Западни зид централног дела ексонартекса, илустрације календара од 10. до 15. априла (према П. Мијовић, Менолог.)
Fig 6. La paroi ouest de la partie centrale de l’exonarthex, illustrations du calendrier ecclésiastique, du 10 au 15 avril (selon P. Mijović, Menolog.)

Сл. 7. Западни зид северног дела ексонартекса, илустрације календара од 22. до 26. априла, доле и илустрације календара од 22. до 29. августа, горе (према П. Мијовић, Менолог.)

Сл. 8. Источни зид централног дела ексонартекса, илустрације календара за крај месеца маја и илустрације календара од 1. до 7. јуна (према П. Мијовић, Менолог.)
Fig. 8. La paroi est de la partie centrale de l’exonarthex, les illustrations du calendrier ecclésiastique, de la fin du mois de mai et du 1 au 7 juin (selon P. Mijović, Menolog.)

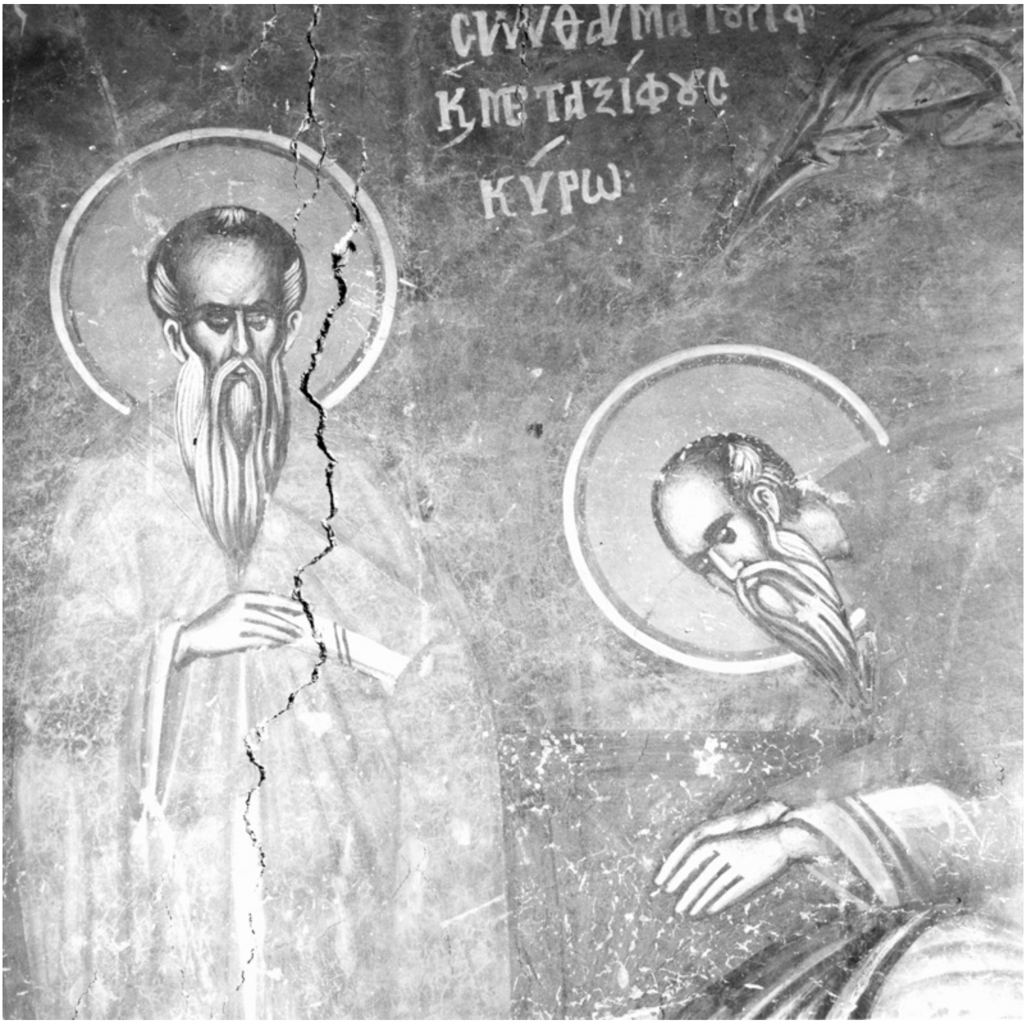
Сл. 9. Плоча енохијара Дабижива, северна фасада цркве
(Фото: В. Ј. Ђурић, Институт за историју уметности)
Fig 9. Plaque de l'oinochiarchos Dabiživ, la fasade nord de l'église
(Foto: V. J. Djurić, Institut de l'histoire de l'art)

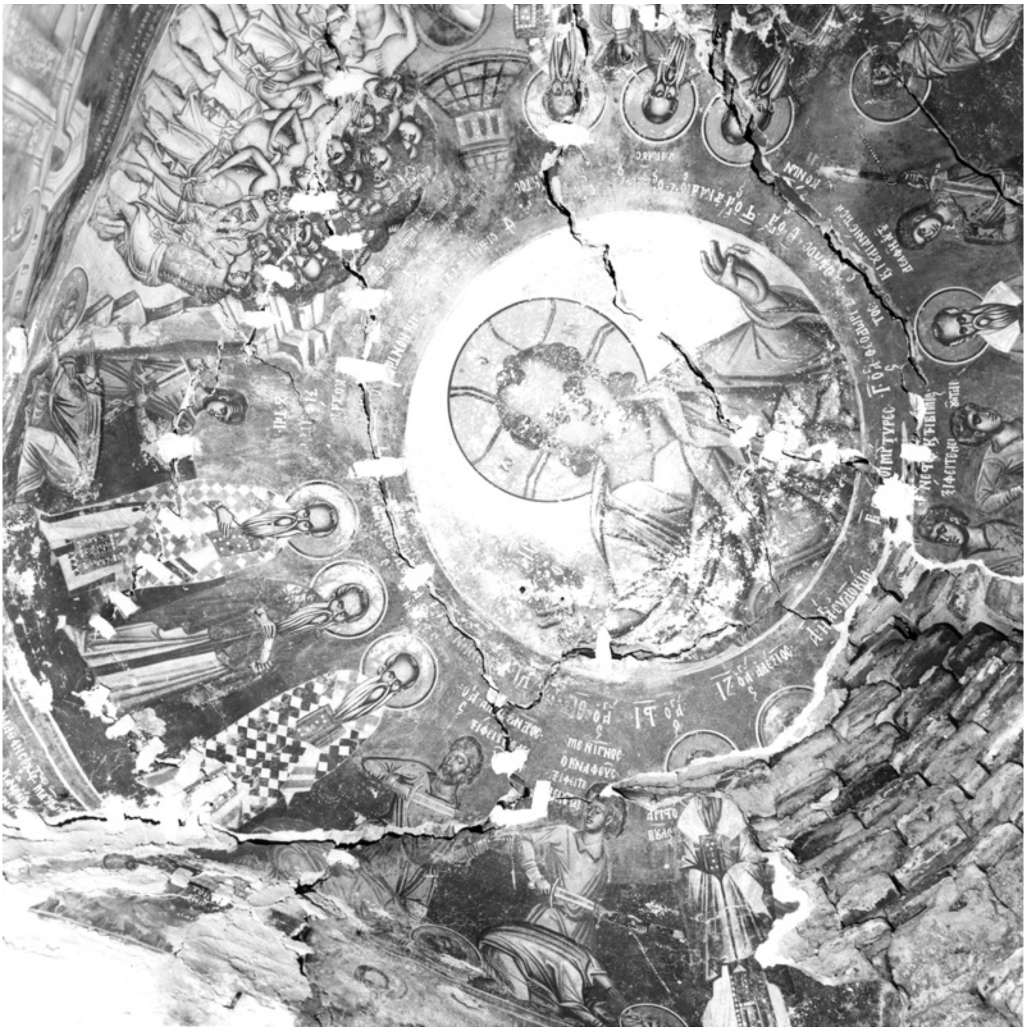
Сл. 10. Илустрације календара за 22. и 23. јануар, јужни зид јужног дела егзонартекса (Фото: В. Ј. Ђурић, Институт за историју уметности)
Fig. 10. Illustrations du calendrier ecclésiastique, le 22 et le 23 janvier, la paroi sud de la partie sud de l'exonarthex (Foto: V. J. Djurić, Institut d'histoire de l'art)

Сл. 11. Илустрације календара за 23, 24. и 25. јануар, јужни зид јужног дела ексонартекса
(Фото: В. Ј. Ђурић, Институт за историју уметности)
Fig. 11. Illustrations du calendrier ecclésiastique, le 23, le 24 et le 25 janvier, la paroi sud de la partie sud de l’exonarthex (Foto: V. J. Djurić, Institut d’histoire de l’art)

Сл. 12. Илустрације календара за 30. и 31. јануар, западни зид јужног дела егзонартекса
(Фото: В. Ј. Ђурић, Институт за историју уметности)
Fig. 12. Illustrations du calendrier ecclésiastique, le 30 et le 31 janvier, la paroi ouest de la partie sud de l’exonarthex (Foto: V. J. Djurić, Institut d’histoire de l’art)

Сл. 13. Теме јужне куполе, Христос Емануил и илустрације календара од 1. до 17. марта
(Фото: В. J. Ђурић, Институт за историју уметности)
Fig. 13. Calotte de la coupole sud, Christ Emmanuel et les illustrations du calendrier ecclésiastique, du 1 au 17 mars (Foto: V. J. Djurić, Institut d'histoire de l'art)

Сл. 14. Илустрације календара за 22. и 23. април, западни зид северног дела ексонартекса (Фото: В. Ј. Ђурић, Институт за историју уметности)
Fig. 14. Illustrations du calendrier ecclésiastique, le 22 et le 23 avril, la paroi ouest de la partie nord de l'exonarthex (Foto: V. J. Djurić, Institut d'histoire de l'art)

Сл. 15. Илустрације календара за 25. и 26. април, западни зид северног дела ексонартекса (Фото: В. Ј. Ђурић, Институт за историју уметности)
Fig. 15. Illustrations du calendrier ecclésiastique, le 25 et le 26 avril, la paroi ouest de la partie nord de l’exonarthex (Foto: V. J. Djurić, Institut d’histoire de l’art)

Сл. 16. Христос Спаситељ, источни зид централног дела ексонартекса
(Фото: В. Ј. Ђурић, Институт за историју уметности)
Fig. 16. Christ le Sauveur, la paroi est de la partie centrale de l’exonarthex
(Foto: V. J. Djurić, Institut d’histoire de l’art)

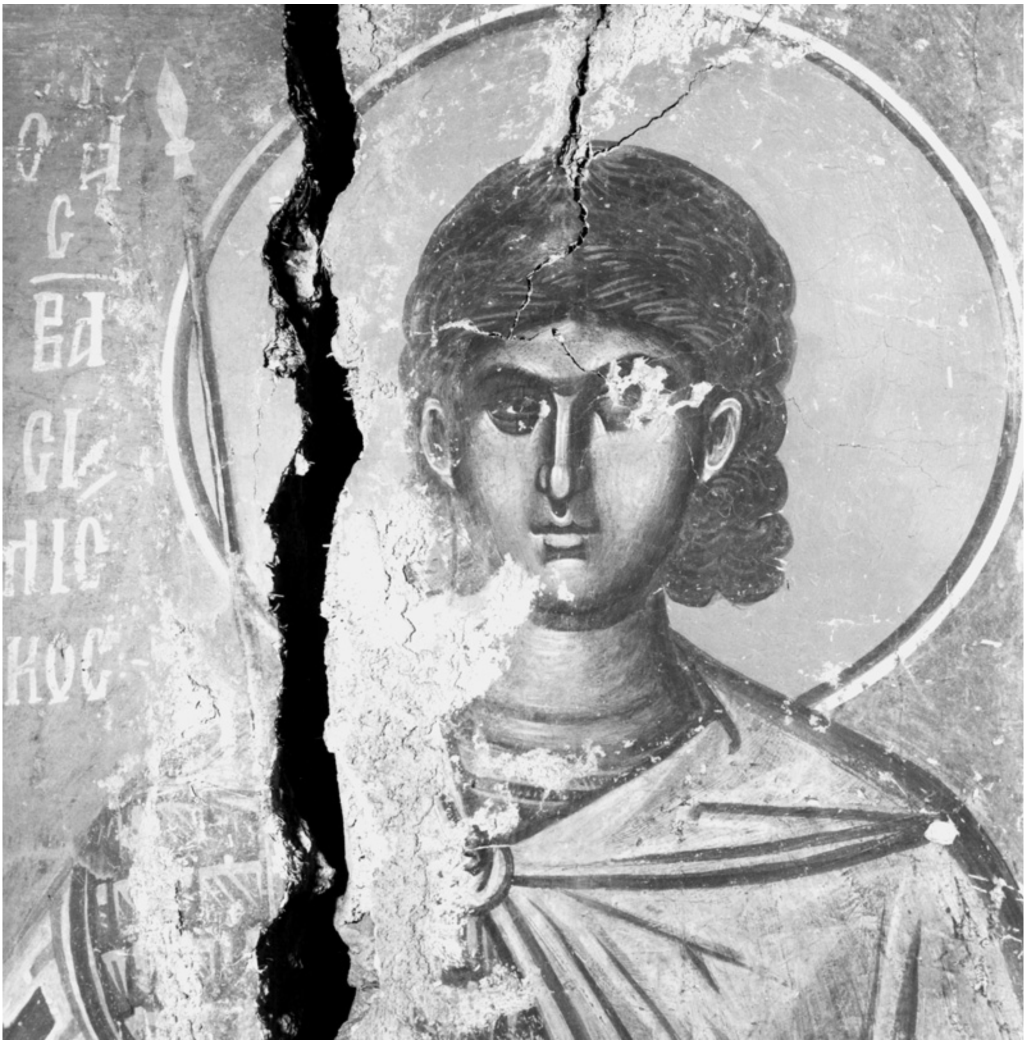
Сл. 17. Илустрације календара од 22. до 26. августа, западни зид северног дела ексонартекса (Фото: В. Ј. Ђурић, Институт за историју уметности)
Fig. 17. Illustrations du calendrier ecclésiastique, du 22 au 26 août, la paroi ouest de la partie nord de l’exonarthex (Foto: V. J. Djurić, Institut d’histoire de l’art)

Сл. 18. Св. Сава Стратилат и св. Евтропије, јужни зид јужног дела ексонартекса
(Фото: В. Ј. Ђурић, Институт за историју уметности)
Fig. 18. Saint Sabbas Stratelatès et saint Eutropios, la paroi sud de la partie sud de l'exonarthex
(Foto: V. J. Djurić, Institut d'histoire de l'art)

Сл. 19. Св. Клеоник и св. Василиск, јужни зид јужног дела егзонартекса
(Фото: В. Ј. Ђурић, Институт за историју уметности)
Fig. 19. Saint Kléonikos et saint Vasiliskos, la paroi sud de la partie sud de l’exonarthex
(Foto: V. J. Djurić, Institut d’histoire de l’art)

Сл. 20. Св. Василиск, јужни зид јужног дела ексонартекса
(Фото: В. Ј. Ђурић, Институт за историју уметности)
Fig. 20. Saint Vasiliskos, la paroi sud de la partie sud de l’exonarthex
(Foto: V. J. Djurić, Institut d’histoire de l’art)

Сл. 21. Св. Атанасије Атонски и св. Лука Столпник, западни зид јужног дела ексонартекса
(Фото: В. Ј. Ђурић, Институт за историју уметности)
Fig. 21. Saint Athanase de l'Athos et saint Luc Stylitès, la paroi ouest de la partie sud de l'exonarthex
(Foto: V. J. Djurić, Institut d'histoire de l'art)

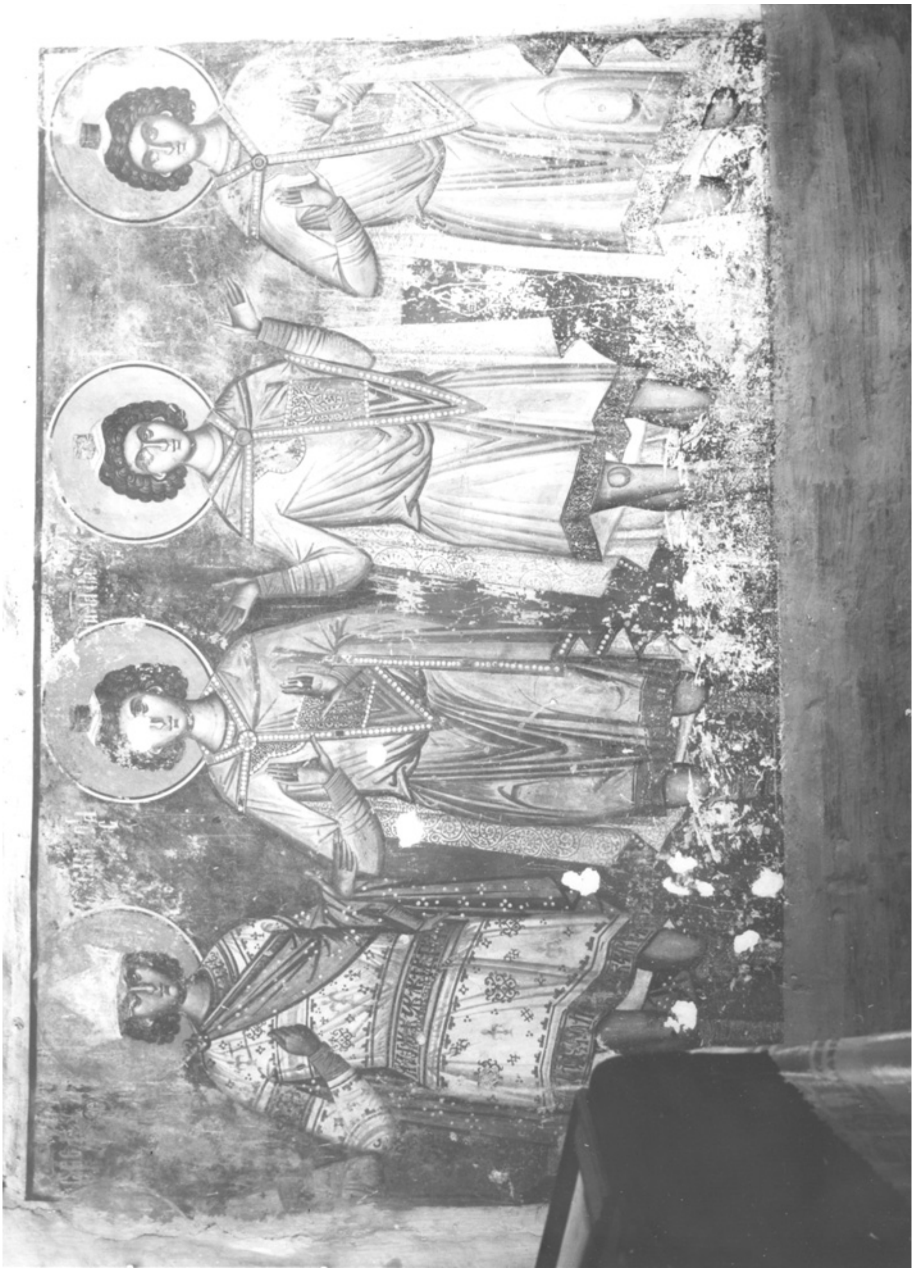
Сл. 22. Св. Атанасије Атонски, западни зид јужног дела ексонартекса
(Фото: В. Ј. Ђурић, Институт за историју уметности)
Fig. 22. Saint Athanase de l'Athos, la paroi ouest de la partie sud de l'exonarthex
(Foto: V. J. Djurić, Institut d'histoire de l'art)

Сл. 23. Св. Павле Латријски и св. Павле Препрости, западни зид јужног дела ексонартекса
(Фото: В. Ј. Ђурић, Институт за историју уметности)
Fig. 23. Saint Paul de Latros et saint Paul l'Aplous, la paroi ouest de la partie sud de l'exonarthex
(Foto: V. J. Djurić, Institut d'histoire de l'art)

Сл. 24. Св. пустињак, западни зид северног дела ексонартекса
(Фото: В. J. Ђурић, Институт за историју уметности)
Fig. 24. Saint ermite, la paroi ouest de la partie nord de l’exonarthex
(Foto: V. J. Djurić, Institut d’histoire de l’art)

Сл. 25. Св. Мисаил, св. Ананије, св. Азарије и св. Данило, јужни зид јужног крака екснонартекса
(Фото: В. Ј. Ђурић, Институт за историју уметности)
Fig. 25. Saint Misail, saint Ananias, saint Azarias et saint Daniel, la paroi sud de la partie sud de l'exonarthex
(Foto: V. J. Djurić, Institut d'histoire de l'art)

Сл. 26. Св. Мисаил, св. Ананије, св. Азарије, јужни зид јужног крака егзонартекса
(Фото: В. Ј. Ђурић, Институт за историју уметности)
Fig. 26. Saint Misail, saint Ananias, saint Azarias, la paroi sud de la partie sud de l'exonarthex
(Foto: V. J. Djurić, Institut d'histoire de l'art)

Сл. 27. Св. Азарије и св. Данило, јужни зид јужног крака ексонартекса (Фото: В. Ј. Ђурић, Институт за историју уметности)
Fig. 27. Saint Azarias et saint Daniel, la paroi sud de la partie sud de l’exonarthex (Foto: V. J. Djurić, Institut d’histoire de l’art)

Сл. 28. Небески двор, северна купола ексонартекса
(Фото: В. Ј. Ђурић, Институт за историју уметности)
Fig. 28. La Cour céleste, la coupole nord de l’exonarthex
(Foto: V. J. Djurić, Institut d’histoire de l’art)

Сл. 29. Небески двор, Приуготовљени престо, Богородица и краљ Давид, северна купола есонартекса (Фото: В. Ј. Ђурић, Институт за историју уметности)
Fig. 29. La Cour céleste, l' Hétimasie avec le trône apprêté, la Vierge et le roi David, la coupole nord de l'exonarthex (Foto: V. J. Djurić, Institut d'histoire de l'art)

Сл. 30. Небески двор, Богородица и серафим, северна купола есконартекса
(Фото: В. Ј. Ђурић, Институт за историју уметности)
Fig. 30. La Cour céleste, la Vierge et le séraphin, la coupole nord de l’exonarthex
(Foto: V. J. Djurić, Institut d’histoire de l’art)

Сл. 31. Небески двор, анђели, краљ Давид и херувим, северна купола егзонартекса
(Фото: В. Ј. Ђурић, Институт за историју уметности)
Fig. 31. La Cour céleste, les anges, le roi David et le chérubin, la coupole nord de l'exonarthex
(Foto: V. J. Djurić, Institut d'histoire de l'art)

Сл. 32. Небески двор, господства и начала, северна купола ексонартекса
(Фото: В. J. Ђурић, Институт за историју уметности)
Fig. 32. La Cour céleste, les seigneuries et les principautés, la coupole nord de l'exonarthex
(Foto: V. J. Djurić, Institut d'histoire de l'art)

Сл. 33. Св. Ђорђе, тамбур северне куполе ексонартекса
(Фото: В. Ј. Ђурић, Институт за историју уметности)
Fig. 33. Saint Georges, le tambour de la coupole nord du l'exonarthex
(Foto: V. J. Djurić, Institut d'histoire de l'art)

Сл. 34. Св. Меркурије и св. Прокопије, тамбур северне куполе ексонартекса
(Фото: В. Ј. Ђурић, Институт за историју уметности)
Fig. 34. Saint Mércurios et saint Procopios, le tambour de la coupole nord de l’exonarthex
(Foto: V. J. Djurić, Institut d’histoire de l’art)

Сл. 35. Св.Теодор Стратилат и св. Димитрије, тамбур северне куполе ексонартекса
(Фото: В. Ј. Ђурић, Институт за историју уметности)
Fig. 35. Saint Théodore Stratelatès et saint Démétrios le tambour de la coupole nord du l’exonarthex
(Foto: V. J. Djurić, Institut d’histoire de l’art)

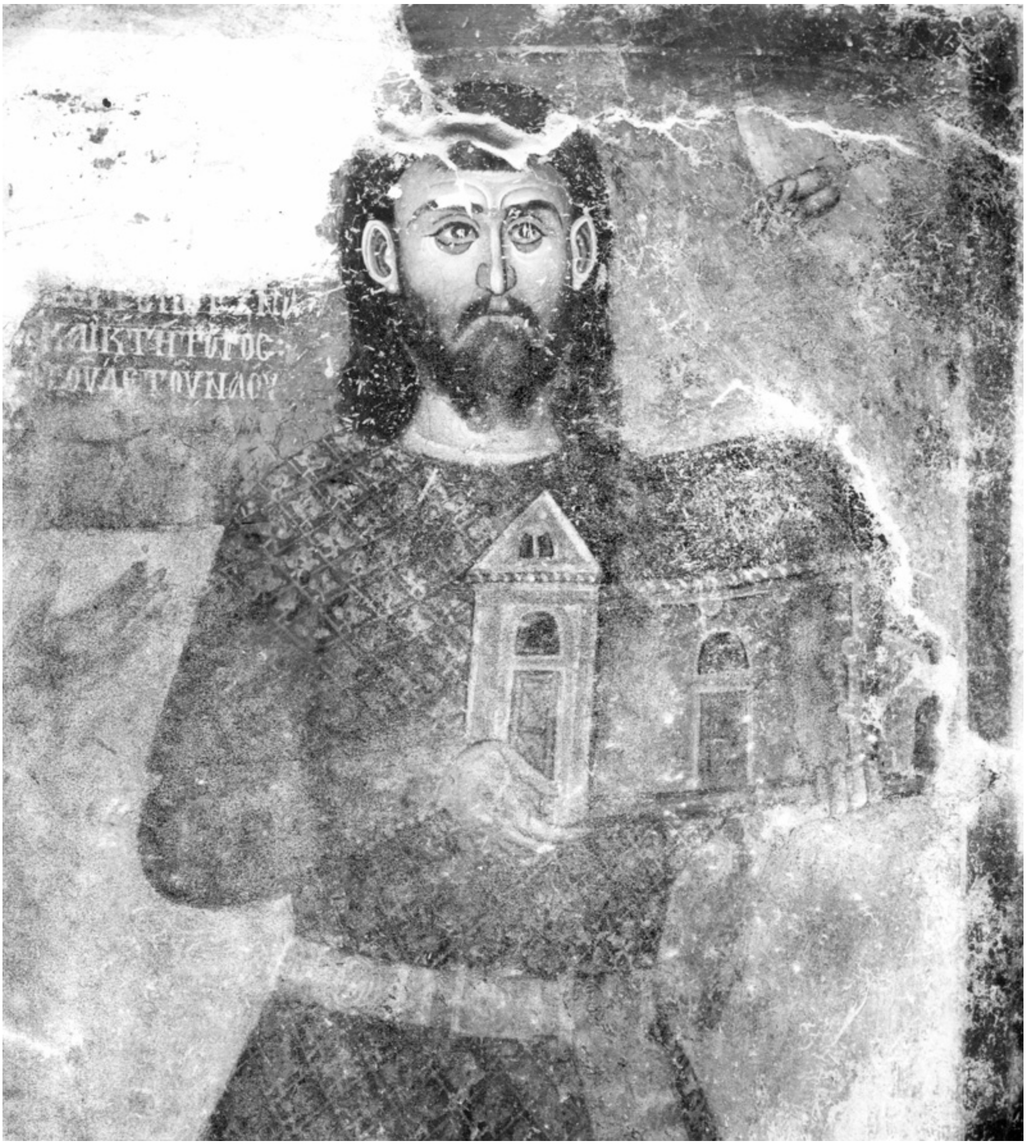
Сл. 36. Анђео из ктиторског портрета краља Душана, источни зид централног дела ексонартекса (Фото: В. Ј. Ђурић, Институт за историју уметности)
Fig. 36. Ange, partie du portrait de ktitor, roi Dušan, la paroi est de la partie centrale de l’exonarthex (Foto: V. J. Djurić, Institut d’histoire de l’art)

Сл. 37. Христос, ниша изнад улаза у некадашњи параклис
(Фото: В. Ј. Ђурић, Институт за историју уметности)
Fig. 37. Christ, la niche surmontant l'entrée de l'ancienne chapelle sud
(Foto: V. J. Djurić, Institut d'histoire de l'art)

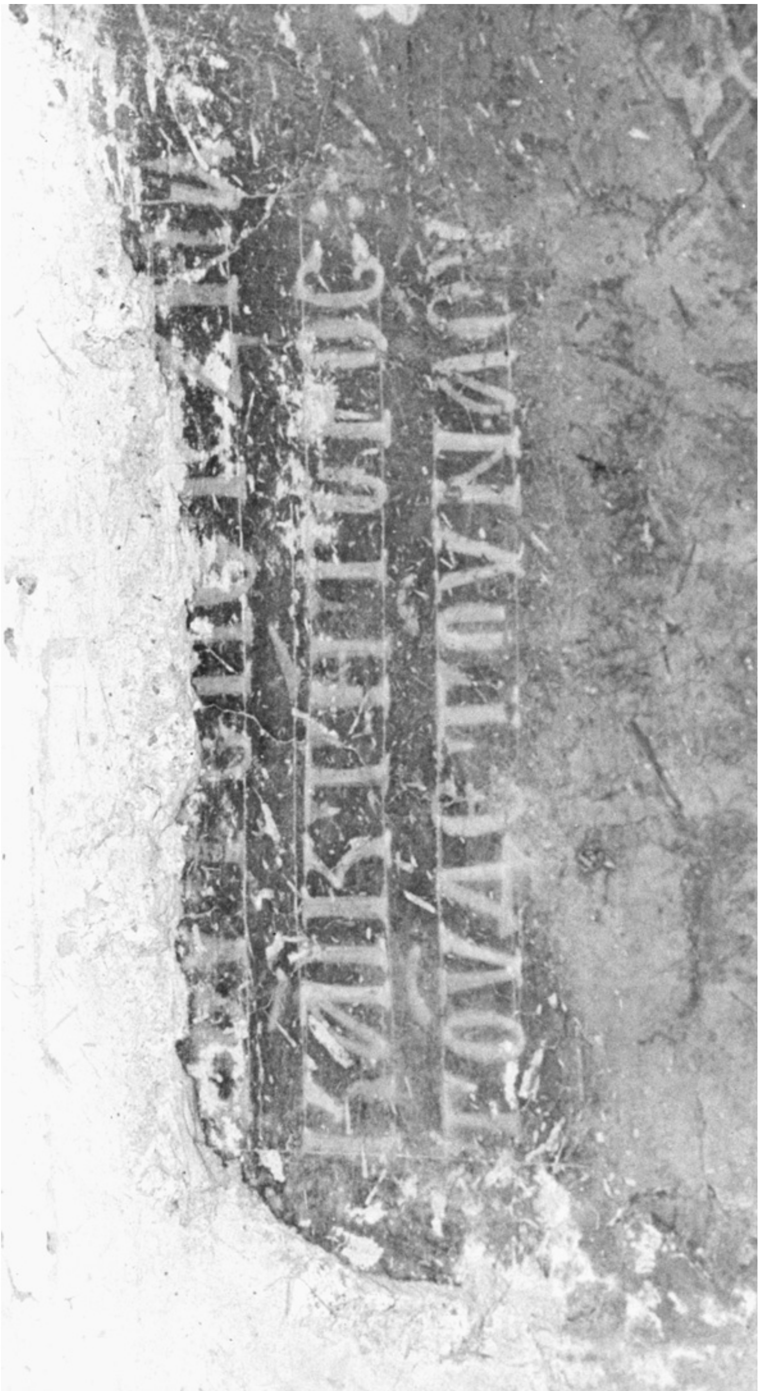
Сл. 38. Ктиторски потрети на некадашњој фасади параклиса (Фото: В. Ј. Ђурић, Институт за историју уметности)
Fig. 38. Les portraits des ktitors sur la fasade de l'ancienne chapelle (Foto: V. J. Djurić, Institut d'histoire de l'art)

Сл. 39. Портрет ктитора параклиса тепчије Градислава, некадашња фасада параклиса
(Фото: В. J. Ђурић, Институт за историју уметности)
Fig. 39. Portrait du ktitor de la chapelle sud, tepčija Gradislav, la fasade de l'ancienne chapelle
(Foto: V. J. Djurić, Institut d'histoire de l'art)

Сл. 40. Портрет ктиторке, некадашња фасада параклиса
(Фото: В. Ј. Ђурић, Институт за историју уметности)
Fig. 40. Portrait de la femme du ktitor, la fasade de l’ancienne chapelle
(Foto: V. J. Djurić, Institut d’histoire de l’art)

Сл. 41. Ктиторски натпис, некадашња фасада параклиса (Фото: Г. Суботић, Институт за историју уметности)
Fig. 41. Inscription du ktitor, la fasade de l'ancienne chapelle (Foto: Gojko Subotić, Institut d'histoire de l'art)

Сл. 42. Св. Димитрије или св. Ђорђе на коњу, северна страна западне фасада ексонартекса
(Фото: В. Ј. Ђурић, Институт за историју уметности)
Fig. 42. Saint Démétrios ou saint George sur le cheval, la partie nord de la fasade ouest de l'exonarthex
(Foto: V. J. Djurić, Institut d'histoire de l'art)

Сл. 43. Богородица са малим Христом, лунета изнад западних, улазних врата у егзонартекс
(Фото: В. Ј. Ђурић, Институт за историју уметности)
Fig. 43. La Vierge à l'Enfant, la niche surmontant l'entrée ouest de l'exonarthex (Foto: V. J. Djurić, Institut d'histoire de l'art)

Сл. 44. Богородица са Христом на престолу, јужни део западне фасаде ексонартекса
(Фото: В. Ј. Ђурић, Институт за историју уметности)
Fig. 44. La Vierge à l’Enfant sur le trône, la partie sud de la fasade ouest de l’exonarthex
(Foto: V. J. Djurić, Institut d’histoire de l’art)

Сл. 45. Св. Јован Претеча и св. Јован Златоусти, ниша на јужној фасади ексонартекса
(Фото: В. Ј. Ђурић, Институт за историју уметности)
Fig. 45. Saint Jean le Précurseur et saint Jean Chrysostome, la niche sur la fasade sud de l’exonarthex
(Foto: V. J. Djurić, Institut d’histoire de l’art)

Сл. 46. Св. Јован Претеча, ниша на јужној фасади ексонартекса
(Фото: В. J. Ђурић, Институт за историју уметности)
Fig. 46. Saint Jean le Précurseur, la niche sur la fasade sud de l’exonarthex
(Foto: V. J. Djurić, Institut d’histoire de l’art)

Сл. 47. Св. Јован Златоусти, ниша на јужној фасади ексонартекса
(Фото: В. Ј. Ђурић, Институт за историју уметности)
Fig. 47. Saint Jean Chrysostome, la niche sur la fasade sud de l’exonarthex
(Foto: V. J. Djurić, Institut d’histoire de l’art)

Сл. 48. Анђео изнад јужног улаза, ниша на јужној фасади ексонартекса (Фото: В. Ј. Ђурић, Институт за историју уметности)
Fig. 48. Ange surmontant l’entrée sud, la niche sur la fasade sud de l’exonarthex (Foto: V. J. Djurić, Institut d’histoire de l’art)

Сл. 49. Христос на престолу, ниша на јужној фасади ексонартекса
(Фото: В. Ј. Ђурић, Институт за историју уметности)
Fig. 49. Christ sur le trône, la niche sur la fasade sud de l’exonarthex
(Foto: V. J. Djurić, Institut d’histoire de l’art)

Сл. 50. Арханђео Гаврило, ниша изнад зазиданог улаза на јужној фасади ексонартекса
(Фото: В. Ј. Ђурић, Институт за историју уметности)
Fig. 50. Archange Gabriel, la niche surmontant l’ancienne entrée, la fasade sud de l’exonarthex
(Foto: V. J. Djurić, Institut d’histoire de l’art)